

Белем — Акыл — Гамәл

ФӘН һәм ТЕЛ

Фәнни-хәбәри журнал

Бу санда:

Гамәл



Белем

4'2005

Тел, әдәбият һәм тарих

Мәшһүр галимебез Осман Курмаев

Милли мәгариф

Хушлашу сүзе

Фән һәм гамәл

Китап киштәсе

Фәнгә кереш

Җыеннардан хәбәрләр

Мәшһүр галимнәребез



Осман Курмаев
1903-1981

ФӘН һәм ТЕМ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Фәнни-хәбәри журнал

№4(27) # 2005

1999 елның 25 мартында Татарстан Республикасының
информация һәм матбугат министрлыгында теркәлдә
(700-нче таныклык)

Журналны гамәлгә куючылар:

- Казан шәһәре хакимиятенә
жәмәгәт оешмалары һәм ММЧ
белән элемтә идарәсе;
- Татарстан Фәннәр Академиясе;
- Бөтендөнья татар конгрессының
Башкарма комитеты;
- Казан дәүләт архитектура-
төзөлеш университеты.

Баш редактор

Фаил Әхмәдиев

Редакция советы

Рәшит Шакиржанов
(баш редактор урынбасары)
Мансур Хасанов
Ринат Закиров
Вагыйз Фәтхуллин
Айрат Зарипов
Төлгат Галиуллин
Фоат Гарифуллин
Гали Даутов
Мирфатыйх Зәкиев
Рүзәл Йосыпов
Хужиехмәт Мәхмүтов
Фәнис Нәбиев
Ренат Сәйфуллин
Жәүдәт Сөләйманов
Индус Таһиров
Алмаз Юлдашев

Жаваплы сәркәтип

Альберт Нарбеков

Редакторлар

Абрик Камалов
Галим Хисамиев

Дизайнер

Фәрит Шакиржанов

Сәркәтип

Гөлсинә Соколова

Редакциянең адресы:

420043, г.Казань,
ул.Зеленая, д.1, кор. Б, к. 202 б,
Редакция журналы "ФӘН һәм ТЕМ",
тел/факс 510-46-75

- * Редакциянең фикере авторлар
фикере белән туры килмәскә
мөмкин
- * Кулъязмалар рецензияләнгән
һәм кире кайтарылмый
- * Материалларны күчереп басты-
ганда "ФӘН һәм ТЕМ" журналына
сылтама бирү мәжбүри

Журнал редакциянең компьютер
үзгәрткән битләргә салынды һәм ЗАО
"Новое Знание" типографиясендә
басылды.

Басарга 08.07.05 кул куелды.

Офсет ысулы белән басылды.

Формат 60×84/8. Офсет кәгазе.

Күләм 11,6 басма табак.

Нәшер хисабы буенча 4,75 табак.

Заказ 07/64. Тираж 500 данә.

Типографиянең адресы:

420043, г. Казань, ул. Зеленая, 1.

Тел. 246-68-19

Журналга ТРның «Татарстан халык-
лары телләре турында»гы Законны
гамәлгә ашыру комитеты ярдәм итә

© "ФӘН һәм ТЕМ" журналы
редакциясе, 2005

БУ САНДА:

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ ТАРИХ

МИРФАТЫЙХ ЗӘКИЕВ. Ата-бабалар йортына...	3
ЭНИСӘ ШӘРӘФЕТДИНОВА. Палеолингвистика: төрки-иран тел бәйләнешләре	8
АЙРАТ ЙОСЫПОВ. Шәмсетдин Зәки әсәрләрендә ярдәмче сүз төркемнәренә бирелеше	12
ГӨЛНАЗ ФӘРХЕТДИНОВА. Татар теленә умартачылык лексикасында гомумалтай катлам	15
РАВИЯ ЗАРИПОВА. Мин — гуманист, сөям дөньяны...	18
ГӨЛҮСӘ ГӘРӘЕВА. Шамил Рәкыйпов очеркларының композициясе	22
ЗӨЛФИЯ НОТФУЛЛИНА. 70нче еллар «авыл прозасы»нда күтәрелгән кайбер проблемалар	26
ӘГЪЗАМ ЖӘЛӘЛИЕВ. 110 ел элек башланган гомер	29

МӘШҮР ГАЛИМНӘРЕБЕЗ

ОСМАН КУРМАЕВНЫҢ ТОРМЫШЫ ҺӘМ ИЖАТЫ...	33
ФӘРИТ СИТДЫКОВ. Әйдәп баручы физиолог	33
РИНАТ АБЗАЛОВ. Остазым Осман Курмаев	36
РУФИЛ МИҢЛЕБАЕВ. Деканыбызны яраттык	38
ОСМАН КУРМАЕВ. Йөрәк эшчәнлеген нерв һәм гумораль көйләү механизмнары	38

МИЛЛИ МӘГАРИФ

ФӘНИС ИСЛАМОВ. Вақыт җитте гыйлем, һөнәр кулланырга...	41
ЛӘЙСӘНИЯ ВӘЛИЕВА, РӨСТӘМ ВӘЛИЕВ. Материаллар белеме атамаларының семантик үзенчәлекләре	45

ХУШЛАШУ СҮЗЕ

ВАГЫЙЗ ШӘЙХУЛЛА улы ФӘТХУЛЛИН	48
--	----

ФӘН ҺӘМ ГАМӘЛ

ИЛШАТ МИРСӘЯПОВ. Киселү торыгы кыска булган тимербетон өрлекләренә арудан җимерелү модели турында	49
--	----

КИТАП КИШТӘСЕ

РӘШИТ ЯХИН, ГҮЗӘЛ ХӘКИМЖАНОВА, ӘНӘС ЮНЫСОВ. Классик механиканың физик нигезләре	51
ШӘРИФҖАН АСЫЛГӘРӘЕВ. Язуыбыз турында яңа китап (Мирфатыйх Зәкиевнең «Тюрко-татарское письмо: история, состояние, перспективы» исемле монографиясе турында)	52
МАРСЕЛЬ ӘХМӘТҖАНОВ. Татар телендә басылып чыккан кайбер авыл тарихларына карата	56
ФӘНИС ИСЛАМОВ. Кыйммәтле хезмәт	57
РӘШИТ ШАКИРҖАНОВ. Ямаширма мәктәбе — мәгърифәт чышмәсе	59

ФӘНГӘ КЕРЕШ

АБРИК КАМАЛОВ, РӘШИТ ШАКИРҖАНОВ. Механика тарихыннан	60
--	----

ҖЫЕННАРДАН ХӘБЭРЛӘР

МӨНИР АБДУЛЛИН. Эштә булган тимер тутыкмый	67
ХУҖИӘХМӘТ МӘХМҮТОВ. Төрөк-татар мәдәни багланышлары	68
ЕРАК АРАЛАРНЫ ЯКЫН ИТЕП... ..	70
2005 ЕЛДА БАСЫЛГАН ӘСЭРЛӘРНЭ ИСЕМЛЕГЕ	75

ФӘН һәм ТЕМ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Научно-информационный журнал
№4(27)#2005

Зарегистрирован 25 марта 1999 года в Министерстве
информации и печати Республики Татарстан
(свидетельство о регистрации №700)

АВТОРЛАР ИГЪТИБАРЫНА

1. Фәнни-хәбәри журнал буларак, "ФӘН һәм ТЕМ" журналына кешелек дәнъясы һәм татар халкы алдында торган проблемаларга багышланган, нигездә татар телендә язылган фәнни мәкаләләр кабул ителә.
2. Мәкаләнең күләме 8 биттән артмаска тиеш (бер биттә 30 юл, юлда 60 хәреф).
3. Мәкаләгә рус телендә язылган, 5-6 юлдан артмаган аннотация бирергә кирәк.
4. Һәр мәкалә 2 данәдә кабул ителә. Аңа өстәп, татарлаштырылган Word редакторларында эшләнган дискет бирергә.
5. Тексттагы формулаларга аеруча игътибар итәргә кирәк. Алар ачык, аңлаешлы итеп язылган яки бастырылган булырга, бертөрле язылыштагы баш һәм юл хәрефләре, өске һәм аскы индекслар һ.б.ш. ачык аерылырга тиешләр.
6. Рәсемнәрне дискета яки аерым биттә пөхтәләп сызып җибәрергә, һәр рәсем артына авторның фамилиясен, мәкаләнең исемен, сызым санын куярга кирәк.
7. Мәкаләдә бирелгән әдәбият исемлеген билгеле стандартка туры килергә тиеш.
8. Мәкаләнең кулъязмасына үзгәртүләр кертү кирәк булса, ул авторга кире җибәрелергә мөмкин.
9. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм аларга бәяләмә бирелми.
10. Мәкалә белән бергә автор(лар)ның яхшы сыйфатлы фотосын, аның (алар) турында кыскача мәгълүмат җибәрү мөмкүн.
11. Мәкалә ахырында авторның имзасы, тулы адресы һәм исем-фамилиясе булырга тиеш.

В НОМЕРЕ:

ЯЗЫК, ИСТОРИЯ И ЛИТЕРАТУРА

- ЗАКИЕВ М.З. На родину предков... 3
- ШАРАФУТДИНОВА А.Г. Палеолингвистика: тюрко-иранские языковые связи 8
- ЮСУПОВ А.Ф. Служебные части речи в произведениях Шамсетдина Заки 12
- ФАРХЕТДИНОВА Г.Д. Общеалтайский пласт в пчеловодческой лексике татарского языка 15
- ЗАРИПОВА Р.С. Я — гуманист и этот мир люблю... 18
- ГАРАЕВА Г.Ф. Композиция очерков Шамиля Ракипова 22
- НОТФУЛЛИНА З.Т. Некоторые проблемы, поднятые в «деревенской прозе» 70-х годов 26
- ЗАЛЯЛИЕВ А.Н. Жизнь, начавшаяся 110 лет назад 29

ВЫДАЮЩИЕСЯ УЧЕНЫЕ

- СИТДИКОВ Ф.Г. Ведущий физиолог 33
- АБЗАЛОВ Р.А. Мой учитель Осман Курмаев 36
- МИННИБАЕВ Р.Г. Декана мы любили 38
- КУРМАЕВ О.Д. Механизмы нервной и гуморальной регуляции деятельности сердца 38

НАЦИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

- ИСЛАМОВ Ф.И. Время пришло использовать науки, ремесло... 41
- ВАЛЕЕВА Л.А., ВАЛЕЕВ Р.А. Семантические особенности материаловедческих терминов 45

ПРОЩАЛЬНОЕ СЛОВО

- ВАГИЗ ШАЙХУЛЛОВИЧ ФАТХУЛЛИН 48

НАУКА И ПРАКТИКА

- МИРСАЯПОВ Ил.Т. О модели усталостного разрушения железобетонных балок с малым пролетом среза в зоне действия поперечных сил 49

КНИЖНАЯ ПОЛКА

- ЯХИН Р.Г., ХАКИМЗЯНОВА Г.И., ЮНУСОВ А.Э. Физические основы классической механики 51
- АСЫЛГАРАЕВ Ш.Н. Новая книга о нашей письменности (О монографии Закиева М.З. «Тюрко-татарское письмо: история, состояние, перспективы») 52
- АХМЕТЗЯНОВ М.И. О книгах по истории некоторых сел, изданных на татарском языке 56
- ИСЛАМОВ Ф.Ф. Ценный труд 57
- ШАКИРЗЯНОВ Р.А. Ямашурминская школа — источник просвещения 59

ВСТУПАЯ В НАУКУ

- КАМАЛОВ А.З., ШАКИРЗЯНОВ Р.А. Из истории механики 60

ВЕСТИ С СОБРАНИЙ

- АБДУЛЛИН М. Железо в работе не ржавеет 67
- МАХМУТОВ Х.Ш. Тюрко-татарское культурное взаимодействие 68
- ДАЛЕКОЕ СДЕЛАВ БЛИЗКИМ... 70
- СПИСОК ПУБЛИКАЦИЙ В 2005 ГОДУ 75

АТА-БАБАЛАР ЙОРТЫНА ...

Мирфатыйх Зәкиев



МИРФАТЫЙХ ЗӘКИ улы ЗӘКИЕВ – танылган тел галиме, филология фәннәре докторы, профессор, академик. Татар теленең синтаксисы, татар халкының һәм теленең тарихы, тел сәясәте һ.б. мәсьәләләргә багышланган 600дән артык басылган хезмәт, шулардан 40ка якын дәрәҗәлек һәм монографиялар авторы.

Хәзерге көндә Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лингвистика бүлегенә мөдире.

Зәкиев М.З. На родину предков...

В статье рассматривается современная история тюрко-татарских культурных связей.

Күптән түгел Казанда «Төрөк-татар мәдәни багланышлары» исеме белән үткәрелгән симпозиумда төрлө сәбәпләрдән Төркиядә һәм башка чит илдә калган татар галимнәренә тюркологиягә һәм башка фәннәргә керткән өлешләре турында сүз барды.

Мөгълүм ки, элек, Советлар берлегенә чыгышында, без аларны беләргә, исемнәрен белгә алырга, хезмәтләре турында сөйләргә хокукы түгел иде. Чөнки 1917 елның Октябрь инкыйлабынан соң аз гына булса да үсүгә йөз тоткан милләтләргә 30нчы елларда ук берләштереп юкка чыгару, алардан бер телгә бердәм совет халкын төзү эше башланды. Шуңа күрә үз милләтен саклау һәм яшәү эше белән мәшгуль миллии шәхесләр юкка чыгарылды, Сталинның шәхес культы корбаннары ителде. Бары чит илләрдә яшәп калган татар зыялылары гына ижади эш белән шөгыльләнәләр, үз халкы мәнфәгатьләрен яклы алдылар, төрки һәм төрки булмаган башка халыкларга хезмәт күрсәттеләр. Боларның каберләрен бүген дә зиярәт кыла алабыз. Үз илендә Сталин культы корбаннары булган зыялыларыбыздан күбесенә күмелгән урыннары да билгеле түгел.

Совет кешесенә чит илдәге милләттәшләргә белән аралашуын булдырмакка тырышу күренешләренә мин үзем дә тап булдым. Биредә шуны искә төшерү урынлы булып.

1972 елның 27-29 сентябрдә миңа Анкарада Тюрк тел курумының 40 еллык юбилеедә катнашу насыйп булды. Анда Мөхмүт Кашгарлының «Дивану лугат-ит-Түрк» әсәренә 900 еллыгы да бәйрәм ителде. Төркиягә баруны безгә СССР фәннәр академиясе оеш-

тырды. Делегациянең башлыгы Мәскәүдәге Тел гыйлем институтының төрки-монгол телләре секторы мөдире Әдһәм Тенишев иде. Делегация составында Ленинградтан академик А.Н.Кононов, Мәскәү институтынан Эрванд Севортян, Людмила Покровская, Казахстаннан Смет Кесенбаев, Азәрбайжаннан Әлүәсәт Абдуллаев, Агамуса Ахундов, Фәрхад Зейналов, Үзбәкстаннан Эргәш Фазылов, Татарстаннан мин – Мирфатыйх Зәкиев бар иде. Мин ул чагында Казан дәүләт педагогика институтының ректоры идем.

Минем Төркиягә беренче баруым булгангадыр, миңа киңәш бирүчеләр шактый күп булды. Төркиядә бигрәк тә Советлар берлеген Совет империализмы дип атаган Али Акыш белән, Советлар берлегенә каршы актив көрәш алып баручы Гаяз Исхакыйның кызы Сәгадәт Чагатай белән, Советлар берлегеннән легаль булмаган юллардан качып киткән Әхмәт Тимер белән якыннан аралашмакка, аларның фоторәсемнәрен үзем белән алып кайтмакка киңәш ителәр. Урамда ялгыз йөрмәскә, түшкә бернинди значок такмакка кирәк диделәр. Анда, имеш, һәр нәрсәгә игътибар ителәр, килгән кешеләрдән дошман эзлиләр. Түшегездә кеше рәсеме төшкән значок булса, аны берәр коммунист рәсеме дип беләп, төрмәгә ябулары мөмкин, дип аңлаттылар. Анкара урамында түшенә Пушкин значогы таккан берәүне «Маркс значогы таккан» дип кулга алганнар, имеш. Значоктагы кешенең Маркс түгел, ә Пушкин икәнен исбатлаганчы, бу адәмгә төрмәдә бер көн кунып чыгарга туры килгән дип, берәз куркытып та куйдылар.

Менә шулай куркытылган хәлдә без 1972 елның 24 сентябрендә Мәскәүдән Стамбулга төнлә килеп төште. Башта Стамбул һәм Анкара шәһәрләрендә куркыбрак йөрдек, ләкин Төркиянең бик ипле ил булуына тиз төшендек.

Корылтай башланасы көнне иртә белән мине Төркия татарлары көтеп торалар иде, алар миннән докладымны татарча сөйләвемне үтенделәр, безгә хәзер татарча сөйләгәнне ишетү бик тансык, диделәр. Мин ул чакта төрекчәне доклад сөйләрлек дәрәжәдә белми идем, рөхсәт итсәләр, татарча сөйләрмен дидем.

Төркиядәге милләттәшләр минем доклад көнне килергә вәгъдә итеп, өйләренә таралгач, минем белән Гаяз Исхакийның кызы Сәгадәт Чагатай һәм аның ире Таһир Чагатай килеп таныштылар, һәм корылтай беткәнчә без, һәр көнне янәшә утырып, докладлар тыңладык. Сәгадәт Чагатай һәм минем докладлар бер үк секциядә бер-бер артлы ясалды. Сәгадәт ханым миңа үзенң 1972 елдагына чыккан «Түрк ләһжәләре үрнәкләре» дигән китабын бүләк итте. Таһир Чагатай да үзенң 7 китапчыктан торган «Кызыл империализм» дигән әсәрләрен күрсәтте. Мин аларны алмадым, Таһир бәй моны аңлап елмаеп куйды.

Төркия татарлары белән беренче очрашуда ук мин аларга докладымның 29ында буласын әйткән идем. Минем доклад көнне татарлар бик күпләп килделәр. Мин докладны татарча сөйләгәндә Анкара университетының актлар залы шыгырым тулы иде, хәтта урын таба алмыйча басып торучылар да күп иде. Докладны сөйләп бетергәч, монда жыеылган Төркия татарлары мине алкышларга күмделәр. Аларга татарчаны тыңлау бик тә тансык булган.

Конгресстың икенче көнөндә без өчөбез махсус очраштык, аны Сәгадәт ханым Гаяз Исхакийның васыятен сөйләү өчен махсус оештырды. Гаяз Исхакий һәр төрки халыкның үсеше турында сүз йөрткәндә, төркиячелек проблемасын да онытмаска кушкан икән, төрки халыкларның үзара дуслыгын һәм берберсенә сыенып үсешен кайгырту үз милләтеңне саклау проблемалары белән үрелеп барырга тиеш, дигән. Ул чорның ижтимагый шартларында мин бу турыда илгә кайткач ук сөйли алмадым. Дөньялар үзгәргәч кенә бу

турыда «Мәдәни жомга» газетасының 1999 елгы 26 ноябрь һәм 3 декабрь саннарында жентекләп язып чыктым.

Биредә Сәгадәт Чагатайның 1988 елның март аенда «Аяз Таһир Түркистан Идел-Урал вакыфы» дигән фонд оештыруын әйтми үтә алмыйм, чөнки бу Сәгадәт Чагатайның өтисе Гаяз Исхакийны, ире Таһир Чагатайны һәм үзен мәңгеләштерүнең бик үтемле бер юлы булды. Без, Казан тюркологлары, быел (2005 елда) 22-24 апрельдә Истамбулда шушы фонд тарафыннан оештырылган «Алтын Урда вә варислары» дигән халыкара конференциядә бик зур тарихи проблемаларны чишүдә катнаштык. Сәгадәт Чагатай, Гаяз Исхакий һәм Таһир Чагатай белән янәдән очрашкан, аларның васыятләрен тагын бер мәртәбә тыңлаган кебек булдык. Безнең Төрөк-Татар мәдәни багланышлары симпозиумында Сәгадәт Чагатай турында Төркия профессоры Хәмзә Зөлфикар, ә Таһир Чагатай турында – профессор Шәфәкъ Урал сөйләделәр.

Хезмәтләре туган иленә кайтарыла башлаган иң беренче милләттәшебез Гаяз Исхакий булды. Аның хезмәтләрен һәм хезмәтләре турындагы бәяләмәләрен табу, барлау һәм аларның тулы библиографиясен төзү эшен Иәнүз Мәхмүтов башлады, аның трагик үлеме генә бу эшне башкалар кулына күчерде.

Гаяз Исхакийның үз әсәрләре әкреләп Татарстанда да төрле басмаларда дөнья күрә башлады. 1998 елдан 15 томлыгын чыгаруга керешелде. Шул ук елны аның 100 еллыгына багышланган гыйльми конференция үткәрелде, 2000 елда аның материаллары «Гаяз Исхакий һәм татар дөньясы» исеме белән аерым бер китап итеп бастырылды. Туган авылы Яуширмәдә музей-квартирасы эшли, Гаяз Исхакий премиясе булдырылды.

Симпозиумда Гаяз Исхакийның ижаты турында сүз күп булды. Аның гыйльми һәм сәяси карашларын ата-баба туфрагына кайтаруга мин дә аз булса да өлеш керткән идем. 1998 елда «Мәдәни жомга» газетасының 20 февраль санында мин «Әдипнең этногенетик карашлары» дигән мәкалә бастырдым.

1972 елгы Түрк Тел Курумы корылтаенда миңа Әхмәт Тимер белән танышу насып булды. Ул мине үзенң эш урынына чакырды һәм без татарның дөп-дөрәс әдәби телендә монгол, төрки проблемалары турында олак

кына фикер алыштык. Бу әңгәмә Түрк мәдәниятен тикшерү институтының директоры кабинетында барды, чөнки директоры Әхмәт Тимер үзе иде. Безне тагын икебезнең дә бер як кешеләре булуыбыз бер-беребезгә якынайтты. Ул Әлмәттән килеп Бөгелмәдә укыган, мин Бөгелмәдән 30 гына чакрым бер авылда туып үстем. Шушы очрашу безне гомер буена сузылган танышлар, дуслар ясады. Ул мине, Төркиягә килгән саен, үз фатирында үз туганы кебек кунак итте. Мин – аңа, ул – миңа басылган хезмәтләребезне һәрчак бүлөк итеп тордык.

Әхмәт Тимерне мин һәрчак туган якларга кайтып кунак булып китәргә өнди идем. Ләкин ул кайтып күренергә курыкты, «Мин бит Бөгелмәдәге уку йортынан мулла малае буларак куылгач, Төркиягә Грузия чигеннән качып чыктым, шуның өчен анда кайтып күренергә куркам», – дип аңлатты ул үз хәлен. Соңрак ул Төркиядә Минтимер Шәймиев белән дә очрашты, Минтимер Шәрипович аны туган якларын күрәп китәргә дип кунакка чакырган. Хәтта шуннан соң да аның Әлмәт, Бөгелмә якларына кайтып күренергә батырчылыгы житмәде. Әтием Ярулла мулланы атып үтергән жирләренә күрсәм, йөрәгем чыдамас дип куркам, – диде ул.

Төркия миллионеры Әхмәт Вәли Мәнгәрнең кызы Суфия ханым «Әхмәт Вәли Мәнгәр фонды» оештырып, төрки халыкларны, беренче чиратта татарларны үстерү, Төркиядә ижат иткән татар төркологларының хезмәтләрен Татарстанга кайтару эшенә кереште, һәм дә Әхмәт Тимерне бу эштән читтә калдырмады.

Төркиләренң борынгы тарихын язуны тизләтү өчен, Суфия ханым мине, Әхмәт Тимерне һәм иң борынгы кыя язучылары белгече, шулай ук татар галиме Казым Миршанны үзләреннән Урта дингез буенда Бодрум шәһәрәндәге ял йортына чакырып очраштырды. Бу очрашу 1997 елның 16-20нче октябрәндә оештырылды. Шунысы игътибарга ласк, Бодрум шәһәре урынындагы борынгы Галикарнас шәһәрәндә моннан 25 гасыр элек тарихның атасы Геродот туган. Суфия ханымның төркиләренң иң борынгы тарихы белән шөгыльләнгән өч галимне бу тарихи урында очраштыруы символик бер мәгънәгә ия дип, без борынгы тарих буенча тагын да

дөртләнебрәк эшли башладык. Минем 2003 елда Мәскәүдә басылган «Происхождение тюрков и татар» исемле китабым нәкъ шушы ял йортында – Геродот илендә формалаша башлады, мин анда ике атна буенча баш күтөрмичә эш белән мәшгуль булдым, Казым Миршанның дингез буендагы тау кыясында төзелгән дачасында борынгы төркиләр тарихы турында конкрет чыганаclarны бергәләп өйрәндек.

1999 елның июнь аенда мин, ТӘҺТИ директоры буларак, Казым Миршанны Татарстанга һәм Башкортстанга чакырып алдым. ТӘҺТИ чакыруы буенча, аңа һәм улына Россиягә керү өчен виза бирделәр. Ул Болгар таш стеналарындагы рәсемнәрне, язмаларны өйрәнде, Башкортстанга барып Шүлгәнташ тау кыясындагы уналты мең ел элек ясалган рәсемнәрне фотога алды, тикшерде. Төркиягә кайткач, боларның нәтижәсен үзеннән «Шөлгәнташ мәгарәсе. Рәсем вә язучылар» дигән китабында язып чыкты. Казым Миршан Франция территориясендә табылган б.э.к. 3 меңенче елларда язылган таш язмаларны да төркичә укыды һәм 1993 елның 27 мартында Сорбонна университетында бу турыда үткөрелгән конференциядә катнашкан таләпчән галимнәрне бу Глозель язучыларының төркичә булуына ышандыра алды.

1972 елда Түрк Тел Курумы корылтасна минем килүне Төркия миллионеры, чыгышы буенча татар Әхмәт Вәли Мәнгәр дә көтеп торган, ләкин мин килгән көнне аны Швейцариядәге имениесенә чакырып алганнар. Аның финанс ярдәме белән Төркия татарлары «Казан» журналын чыгарганнар. Аның тулы комплектын миңа биреп жибөрү өчен, Әхмәт Вәли Мәнгәр Мәхмүт Таһирга тапшырып калдырган иде. Мәхмүт бөй миңа, Мәнгәрнең сәламен һәм изге теләкләрен тапшырып, шул журналның тулы саннырын бүлөк итте.

Мәхмүт Таһир үзеннән вафатына кадәр Төркиядәге татарларның хезмәтләрен үзенә туплады, алар турында ул безнең Институт җыентыкларында да язып чыкты.

Түрк Тел Курумы корылтасна миңа тагын Али Акыш белән очрашырга туры килде, аның биографиясе һәм эшчәнлеген белән танышу шул очрашулардан башланды. Бүгенге көндә дә без Али Акыш белән Төркиядә

төрле конференцияләрдә очрашабыз, чыгышлар ясыйбыз.

Миңа әле Казанда ук тиешле орган кешеләре «Чит илдәге татарларның фоторәсемнәрен алып кайта күрмәгез» дисәләр дә, мин Анкарада һәм Стамбулда күргән милләттәшләремне фотога төшердем. Ләкин Казанга кайткач, пленкаларны Педагогика институты фотолабораториясендә эшкәрткәч, беленде: милләттәшләр төшерелгән пленкалар капкара булып чыкты, анда бер генә рәсем дә калмаган иде. Бу вакыйга безнең чит илдә яшәүче милләттәшләребезгә советча карашның бер үрнәге булды.

XX гасырның 90нчы елларында бер телле, бер мәдәниятле бердәм совет халкын төзү сәясәтен гаепләп, СССРда, 1992 елдан Россиядә милләтләрне тергезү, саклау һәм үстерү сәясәте башлангач, чит илләрдә яшәүче милләттәшләребезгә булган мөнәсәбәт тә тамырдан үзгәрде. Чит илдә калып, халкыбызга, төрки доньяга хезмәт күрсәткән танылган милләттәшләребезне ата-баба йортына кайтару башланды. Билгеле инде, аларның берсе дә күчеп кайтмады, беренчедән, аларның исәннәрен, исән түгелләренә балаларын, оныкларын Татарстанга кунакка чакырып алу гадәткә керде, икенчедән, аларның әсәрләрен доньяга чыгару, өйрәнү, халыкка житкерү эше башланды, өченчедән, ул бөекләренә ижатына багышлап гыйльми конференцияләр үткөрелде, аларның хезмәтләре турында китаплар, мәкаләләр язылды.

Кунакка чакыру дигәннән, мин, Тел, әдәбият һәм тарих институты директоры буларак, 1990 елда рәсми рәвештә, ягъни Институт исеминән Казанга төркия галиме Надир Дәүләтне, Америка галимнәре Гайшә Рорлихны, Рифат Табины һәм Юлай Шамилоглуны Советлар берлегенә керергә виза алу өчен чакырдым, ә төп чакыручылар Яхъя Абдуллин һәм Әбрар Кәримуллин иделәр. Алар 1988 елда Америкада Висконсин университетында үткөрелгән гыйльми конференциядә бу галимнәр белән танышканнар һәм аларны Казанга чакырганнар.

Гайшә Рорлих, Надир Дәүләт, Юлай Шамилоглу белән якыннан танышу шул чордан башланды һәм хәзер дә ижади дуслык дәвам итә. Алар төрки халыклар, бигрәк тә татарлар тарихы буенча бик тирән һәм объектив

эзләнүләр алып баралар, төрек, инглиз телләрендә китаплар чыгарып торалар. Шуңа күрә без Надир Дәүләтнең дә, Гайшә Рорлихның да Казанга еш килүләре өчен шартлар тудырып торырга тырышабыз. Бары инженер-галим Рифат Табины гына Казанга еш китереп булмады.

1990 елгы беренче килүендә Надир Дәүләт үзенә гомәр дә күрмәгән, инде университет төмамларга өлгергән бертуган сөңлесе Фәридә белән беренче мәртәбә очрашты. Бу очрашуны тыныч кына сөйләп бирерлек тә түгел. Ике туган кочаклашты, ләкин Надир ул чакта русча белми, ә сөңлесе Фәридә Дәүләткүлди татарча белми. Безгә аларның хисләрен русчадан татарчага, татарчадан русчага тәржемә итеп торырга туры килде.

Надир Дәүләтнең Идел-Уралда бер ай буе интенсив эшләве 1995 елның июнь-июль айларында Чувашстанга, Башкортстанга һәм Татарстанга оештырган гыйльми экспедициядә булды. Бу сәфәргә ул Төркиядән үз укучысын – Исмаил Түркоглуны да алып килгән иде. Аларга транспорт табу, өч республикада да өйрәнү өчен төрек пунктларны билгеләү, шундагы җаваплы кешеләр белән сөйләшү һәм экспедицияне җирле җитәкчеләр белән җайлаштыру минем өстә булды. Чувашстанда йөртү өчен мин аларга юлдаш итеп ТӘҺТИ хезмәткәрен җибәрдем, ә Башкортстан һәм Татарстанда аларны мин үзем озатып йөрдәм. Гыйльми экспедиция нәтиҗәләре буенча Надир Дәүләт 1997 елда «Идел-Урал экспедициясе: татарлар-башкортлар-чувашлар» дигән махсус китап чыгарды. Китепның беренче битенә «Tataristanm degerle bilim adamlarmdan Prof. Dr. Mirfatih Zekioglu Zeki (yev) 'e ithaf olunur» (багышлана) дигән җөмлә язылган. Надир экспедицияне оештыру өчен миңа рәхмәтле булса, мин аңа бу китепны миңа багышлавы өчен рәхмәтлемен.

Америкадан чакырып алган кунакларыбыз Юлай Шамилоглу, Айшә Рорлих һәм Рифат Таби да безнең алда бурычлы булып калмадылар. Алар 1990 елның октябрь аенда безне – Казаннан күп кенә галимнәргә Америкага – Медисон шәһәрәндәгә Висконсин университетында «Төркиләр тарихы» турында оештырылган конференциягә чакырдылар, шул конференциядә катнашу бөхәтенә иреш-

терделәр. Моның өчен аларга без һәрчак рәхмәтлебез. Нью-Йоркка килеп төшкәч, мине һәм Миркасыйм Госмановны Рифат Таби каршы алды һәм үз өснә тәрбияләде. Нью-Йорк татарлары белән рәсми очрашуны без Казанга кайтып китәр алдыннан оештырганнар иде.

Хезмәтләре туган илгә кайткан һәм тарчага тәржемә итеп чыгарылган галимнәрдән беренчесе Садри Максуди булды. Аның гыйльми ижаты буенча Тел, әдәбият һәм тарих институтында фәлсәфә докторы Яхъя Абдуллин житәкчелегендә Фәридә Гаффарова тарафыннан кандидатлык диссертациясе язып якланды. Садри Максудиниң 100 еллык юбилеең Татарстан фәннәр академиясе зур бер халыкара конференция үткәреп билгеләп үтте. Аның материаллары 1999 елда «Садри Максуди: тарих һәм хәзерге заман» дигән исемдә аерым китап булып басылып чыкты. Аңа кадәр, ягъни 1996 елда ТӘҺТИ «Садри Максуди (1879-1957)» дигән китап чыгарган иде инде. Бу китапта мин үземнең «Садри Максуди һәм Адилә Айда борыңгы төрки тарихы турында» дигән мәкаләмне дә бастырдым [66-71 б.].

Бу урында Садри Максудиниң кызы Адилә Айда турында да берничә сүз әйтү урынлы булыр. Ул да әтисе кебек үк Франциядә Сорбонна университетын тәмамлаган, дипломатик һәм гыйльми эшләр белән мәшгуль булган, Италиядә Төркиянең илчесе сыйфатында хезмәт иткән. Күп чит телләргә белгән белгеч буларак, Адилә Айда, Италиядә эшләгәндә, әтисе Садри Максудиниң эшен дәвам итеп, борыңгы Италия жирендәге этрускларны жентекләп тикшергән һәм аларның төркиләр булуын исбатлаган. Бу турыда ул күп кенә хезмәт язган. Аның соңгы хезмәте «Этрусклар (Турсакалар) түрк иделәр. Гыйльми дәлиләр» дигән китабы Анкарада 1992 елда, автор үлгән көнне басылып чыккан [392 б.]. Үләр алдыннан бу китапны алырга тиешле галимнәргә исемлеген төзеп калдырган. Шуңа исемлектә минем дә фамилиям булганга, Адилә Айданың кызлары Гөнүл һәм Гөлнур ул китапны миңа да жибәрделәр. Дөньяда шундый туры килүләр була бит: «Этрусклар (Турсакалар) түрк иделәр» китабын алганда, мин «Төрки-татар этногене-

зы» китабының этрусклар турындагы бүлеген язып утыра идем. Китапны алгач, мин үз китабымда «Адилә Айданың этрускларны төрки иделәр дип раслау дәлилләренен кайберләре» дигән махсус параграф булдырдым [§ 28, 113-118 б.]. Адилә Айданы без «Садри Максуди Арсал» дигән китапны язучы буларак та еш телгә алабыз, хөрмәтлебез [Sadri Maksudi Arsal. Анкара, 1991. – 290 б.]. Соңгы елларда Адилә Айданың кызлары Гөнүл Пултар һәм Гөлнур Үчөк белән безгә Анкарада, Стамбулда һәм Казанда халыкара конференцияләрдә очрашырга, Садри Максуди һәм Адилә Айда ижатларын ата-бабалар йортына кайтару турында еш кына сөйләшәргә туры килә.

Ижаты ата-баба йортына кайтарыла башлаган тагын бер күренекле милләттәшебез — Рәшит Рәхмәти Арат. Монда мин Аратны олылап, хезмәтләрен ата-баба йортына кайтару турында гына әйтә алам. Стамбул университеты каршында Төрки дөньяны өйрәнә торган институт директоры дәрәжәсенә күтәрелгән, Төркиядә генә түгел, Көнбатыш Европа илләрендәге университетларда да профессорлык хезмәтен башкарган Рәшит Рәхмәти Арат түркология фәнен үстерүгә дә бик зур өлеш керткән. 2000 елның 22 июнендә без ТӘҺСИ дә Аратның 100 еллыгына багышланган халыкара гыйльми конференция үткәрдик. Мин Татарстан матбугатында «Германия һәм Төркия аша түркологиягә» дигән мәкаләмдә укучыларны Аратның торышы һәм ижаты белән таныштырдым. Конференция материаллары 2001 елда «Рәшит Рәхмәти Арат» исемле китап булып дөнья күрдә. Конференция үткәрүнең дә, китап чыгаруның да матди чыгымнарын «Әхмәт Вәли Мәнгәр» фонды башлыгы Суфия ханым үз өстенә алды.

Дөньякүләм танылган галимнәрдән Йосыф Акчура, Әхмәт Зәки Вәлиди Туган, аның кызы проф. Исәнбикә Туган, Әхдәс Нигъмәт Курат, Абдулла Баттал Таймас, Хәмит Зөбәер Кушай, Ләбиб Каран һәм башкаларны без хәзер үзбездә тарихи-лингвистик эшләребездә зурлап телгә алабыз, хезмәтләреннән өзекләр китереп, аларга таянабыз. Бу – шулай ук аларның исемнәрен һәм хезмәтләрен ата-баба йортына кайтару дигән сүз. Без моны изге эш дип саныбыз.

ПАЛЕОЛИНГВИСТИКА: ТӨРКИ-ИРАНИ ТЕЛ БӘЙЛӘНЭШЛӘРЕ

Әнисә Шәрәфетдинова



ӘНИСӘ ГАЛИӘХМӘТ кызы ШӘРӘФЕТДИНОВА – педагогика фәннәре кандидаты, доцент, Удмурт дәүләт университетының филология факультетының хәзерге рус теле һәм тарихы кафедрасында укыта. Татар һәм тажик телләрен чагыштырып өйрәнү материаллары нигезендә докторлык диссертациясен яклауга әзерли.

Шарафутдинова А.Г. Палеолингвистика: тюрко-иранские языковые связи.

В статье утверждается, что ряд терминов в татарском языке, в основном топонимических, содержат иранский компонент; предлагается шире использовать в ономастике методы палеолингвистики.

Татарстан Дәүләт Советының 2004 елның 9 декабрендә үткән сессиясендә дәрәс билгеләп үтелде: телебез һәм халкыбыз тарихына мөнәсәбәтле атамалар тиешенчә өйрәнелмәгән, аларның яшәешендә хаос күзәтелә. Кызганычка каршы, бу хакыйкать атамаларыбызга гына кагылмый, ул лингвистика фәненең соңгы еллардагы торышына хас.

Татар тел белеме – бик яшь фән. Әгәр торгынлык әсирлегенә эләкмәсә, XX гасырның икенче яртысында ул үзенә кайбер өлкәләрен, бигрәк тә ономастикасын, эзләнү принципларын, методларын активлаштыра алган булыр иде.

Ономастика, атамаларны өйрәнүче фән буларак, тарихылыкка мохтаж, ә ана нәкъ шушы елларда шул үзенчәлек житенкерәмәде; бугай. Нәтижәдә татар лингвистикасында атамаларны төрлечә бозып аңлатуларга юл куелды: **Алабуга** – “чуар үгез” (Елабугасын аңлатып тормаска да була, чөнки ул Алабуга сүзенә руслар сөйләмәндә барлыкка килгән мәгънәсез варианты); **Сарапул** – “сары балык күпләп тотыла торган урын”; **Саратов** – “сары тау”; **Кабан** исә бу күлдә кабан дунгызлары батып үлгәч пәйда булган атама... Шушындый уйдырмаларны эченә алган ономастикабыз, халык авыз ижатына игътибарны берәз көчәйтеп җибәрсә дә, ләкин фәнни нигездә формалашып, аякланып китә алмады.

Атамаларыбызның тарихи яктан, лингвистик анализ күзлегеннән һәм, бигрәк тә, палеолингвистика өсләгендә өйрәнелмәгәнлегә

аркасында башкалабыз Казанның берничә мең елга кыскартылган датасын – 1000 еллыгын – билгеләп үтү идеясе җиндә һәм тормышка ашырылды.

Бу турыда Президентлыбызның тарихчыларны, археологларны, тел белгечләрен җыеп фәнни әңгәмә, фикер алышу оештырганлыгы билгеле факт, ләкин ул мизгелләрдә җәмәгатьчелекне ышандырырга тырышу позициясе үзен бик кыю тотты, бернәрсә каршында да тукталып калырга теләмәгәнлеген сиздерде.

Казан шәһәренә тарихы Мәскәү тарихы кебек үк бик тирән, борынгы, гарәп, рус йогынтыларына һич кенә дә бәйлә түгел, бу яшәү урыннарына кимендә биш-алты мең яшь, аларның атамалары иран-төрөк-фин-угор берлегендә иран телле скифлар сөйләмәндә яңа эрага кадәр үк, аның IV-III меңеллыкларында **Мәскәү** (Москоу, Москва) < ир. **маскан** “место жительства”, **Казан** (Кадан, Казан, Казань) < ир. **кад** “дом” + **он** “борынгы иран теленә күплек форманты”, тулаем алганда “дома”, “множество, совокупность домов”, “населенный пункт”, ягъни “өйләр”, “берничә өйдән торган яшәү урыны” мәгънәләрендә барлыкка килгән булганнар.

Моңа ныграк инану өчен, **кад** лексемасына кинчәк тукталырга була. Иран телләрендә аның **коза** “шалаш, хибарка, лачуга” дигән варианты да бар, ул, үз чиратында, башкортта **көзәй**, **катай**, татарда **Кадан**, **Казан** вариантларын тудыруда роль уйнаган. Монда

әйтелгәннәргә бәйле рәвештә, иран телләрендә **коза** сүзенә мөнәсәбәтле **кошона** “дом, жилище, обиталище, гнездо”, **кошин** “облицовочный строительный материал (плитки, кафель)”, **кашан** “огромный, многочисленный, обильный”, **кашанг** “красивый, милый, изящный, элегантный” сүзләре булуын да искә төшерми булмый. Чөнки, археологлар әйтүенчә, бу турыда татар календарларында бирелгән язмаларга таянганда, татарның борынгы, зур, ләкин нигез ташларына тикле жимерелгән бер шәһәре Кашан дип аталган булган (андый кабатланучы, аналоглары көньякта да, төньякта да очраган атамалар рәтенә объектлары сакланып калган башка атамаларны да, мәсәлән, Кирмән, Мултан сүзләрен кертәргә була).

Хәзерге чорда башкортлар яшәгән жирләрдә **көзәй** сүзен эченә алган **Шайтан көзәе**, **Урман көзәе**, **Бәләкәй көзәй** атамалары бар. Алар үзләре генә дә, билгеле бер системага салып караганда, күп төрле тарихи фекерләр уяталар. Мәсәлән, **Бәләкәй көзәй** атамасы **Белокатайга**, **Малокатайга** әйләнгән, һәм бу үзгәрешләрне китереп чыгаруда славянар, руслар катнашкан булса кирәк. **Шайтан көзәе** исә Идел-Кама буйларында, Уралда, нәкъ шушы иран-төрөк-фин-угор берлегендә, жрецларның хакимияттә бер тармак тәшкит итүләре, жрецлар резиденциясе булган **Шайтан көзәенең** башка хәтсез генә аналоглары һәм чордашлары (мәсәлән, Алабугада **Шайтан каласы**, Удмуртиядә **Шайтаново** дигән объектларның) булуы турында сөйли. Шуңа күрә мин М.Әхмәтжановның «Ногай урдасы» дигән китабында кабилә исеме итеп искә алынган **кидан** сүзенә нык игътибар иттем, аның **катай** сүзен алыштыра алырдай сүз булуы **кадан** сүзенә якынлыгын дәлилли ала, дигән нәтиҗәгә килдем.

Кабан атамасы, хәзерге чорның гидронимы буларак, Казан шәһәренең я борынгы (беренче), я соңгырак (икенче), я параллель (чордаш) атамасы иранның **каьба** + **он** “дүртпочмаклы агач йортлар” композитынан барлыкка килгән. Күлнең **Кабан** дип аталуы аның Кабан шәһәренә бәйле су объекты булуында; ягъни **Кабан** ономастикага ойконим буларак үтеп кәргән, тора-бара гына гидронимга әверелгән сүз.

Мондый этимологик адымнарны ясаганда

күз күременә элгеп күзгә ташланучы тарихи фактлар тетрәндерә. Аларның берничәсе **Сарапул** атамасына карый. Сарапул шәһәре үз вакытында Кама ярында (Каманың фарсылар күпләп яшәгән Иш елгасы буйларына якын, Пермь өлкәсенә дә ерак булмаган бер урынында) барлыкка килгән. Атамасын исә Персида дәүләте биләмәләрендә күренекле шәһәрләрдән саналган **Сарпулдан** алган; яисә, киресенчә, иран телле кабиләләрнең бер өлеше көньякка юл тотып, хәзерге биләмәләренә килеп төпләнгәч, безнең якларда калган Сарапул атамасын мөңгеләштерү максаты белән аны яңа яшәү урынында бер яшәү объектына биргән булырга тиеш. **Сарпул** белән **Сарапулның** бер атама булуы бәхәссез: алар иранның **сар** “бош (баш), ягъни главный, первый” + борынгы грек, **полис** “герод” – государство” мәгънәләренә ия.

Сарапул шәһәре янында барлыкка килеп, аңа сыенып яшәп калган **Кадыбаш** атамасында да урын алган **кад** элементы иранның **кад-и-бош** изафетын ясауда катнашкан булган, тулаем алганда исә бу атама “баш (төп) йорт” мәгънәсен белдерә.

Мисаллардан күренгәнчә, палеолингвистик анализ бик үк традицион төшенчә булмаса да, артык зур яңалык та түгел. Көнбатыш галимнәре хезмәтләрендә XIX гасырда ук, безнең ареалда В.А.Никоновның «Краткий топонимический словарь» (1966) дигән сүзлегендә берничә атамага карата ул инде кулланылган да иде. В.В.Напольских, аны «Введение в историческую уралоистику» (1997) дигән китабында берничә урында искә алып, аннан файдалану адымнарны ясады, югалтылган баба телне, баба ватанны, борынгы ут күрешләре булган этник төркемнәргә, тел, мәдәният, икътисад багланышларын, палеолиттан һәм мезолиттан ук башлап булмаса да, неолит, энеолит, бронза, ананьино чорларынан (яңа эрага кадәр IV-I меңьеллыклардан) тотынып өйрәнергә мөмкинлек бирә торган метод дип атады.

Бу концепциягә аваздаш булган минем эзләнүләр исә узган гасырның 70нче елларында туган халкым татарның гарәп йогынтысына хәтле берничә мең ел алдан килгән тарихы, шул чорларга хас рухи һәм матди байлыгы, иран-төрөк-фин-угор берлегендә кайнаган чагында йөргән сукмаклары турында уйланулардан башланган иделәр, бу яз-

мышны татар теленәң үзендә, татарга мөнәсәбәтле ономастикада борынгы катламнар статусында сакланып калган иран мирасына таянып күзалларга тырышулардан гыйбарәт иделәр.

Өзлексез дәвам иткән бу ижади эшнәң беренче жимешләре «Вопросы отбора и описания ономастики в русской передаче в учебных целях» (1990) дигән китапчыгымда Тажикстанда дөнья күрдә. Ул заманнарда мин рус булмаган яшь буыңга рус телен укуы белән шөгыйльләнә идем, китапчыкны укучыларга тәкъдим итүемнәң сәбәбе дә рус вариантлары саналган күп кенә атамаларның русныкы булмауларын, ә гаять борынгы иран чорларына карауларын яшь филологларга житкерергә теләвемдә иде. Китапчыкта сүз **Елабуга** (Алабуга), **Салагыш** (Солоуши) һ.б. атамалар турында бара. **Елабуга** атамасының йил “ветер” + об “вода” + уга, “формант местности” элементларыннан торы (аналоглары **Кулоб**, **Варзоб**), тулаем алганда “жил, су өстенлек иткән урын” икәнлегә (**Алабуга** – Елабуга сүзенәң татар сөйләмендә бозылган һәм дестимологизациягә дучар ителгән варианты); **Салагыш** атамасының “сал агышы” түгел, ә сул “левый” + у. кушым интерфикс + иш “приток” (Памирдагы аналогы **Сулуистык**, бу очракта Иш елгасының сул кушылдыгы) булуы (**Солоуши** атамасының **сулу иш** + ы “Сулуиш елгасы ярында барлыкка килгән яшәү урыны” элементларын эченә алуы) исбатлана.

Әмма яңа иран телләренәң берсендә сөйләшүче тажиклар тарафыннан жылы кабул ителгән бу брошюра Казанга, республика китапханәсенәң милли телләр һәм туган як бүлегенә кайтарып тапшырылгач, кемдер тарафыннан юк ителде, 5 данәнен берсе дә китапханәдә сакланмавы бер ел вакыт үткәч миңа мәгълүм булды. Вакыйга «Вопросы...»ның гади генә хезмәт булмавын, шактый катлаулы проблема буенча тәүге тәжрибә булуын асыздыклады.

Соңгы 15 ел эчендә бу шикнен дәрәслеккә туры килүе раслана гына барды. «Ономастика Волго-Камья (персидский пласт)», «Персидско-татарские языковые соответствия» дигән махсус курслар әзерләнде, укытылды. Чаллы педагогия институтында укытыр өчен тудырылган шартлар кинәт бетерелгәч тә, Иран йогынтысын барлау, өйрәнү

өстендә эшләү тукталмады. Нәтижәдә, инде этимологияләү мөмкин түгел, гасырлар аша безгә юл сапканда мәгънәләрен, аваз үзенчәлекләрен жуйган дип уйланылган йөзләргә татар, башкорт, удмурт, мари, чуваш атамаларының, шул исәптән этнонимнарының да, чыгышлары буенча ирани, житәрлек дәрәжәдә яхшы сакланган күренешләр булулары этимологик анализ, реконструкцияләү һәм идентификацияләү ысуллары ярдәмендә ачыкланды. Лингвистика теле белән әйткәндә, лексик-грамматик берәмлекләр; сүз ясаучы препозитив, интерпозитив, постпозитив, бик сирәк очракларда гына реликтив, гадәттә продуктив (өлгә яңа сүзләр ясау мөмкинлекләрен югалтмаган) аффикслар; сүз тәртипләре туры, яки кире булган (төрөкчә яки иранча төзелгән) изафетлар; кешеләр, хайваннар, үсемлекләр дөньясына, жәмгыятькә, табигать күренешләренә, климатка кагылышлы күп сандагы темаларны каплардай семантик төркемнәр анализланды.

Монда шуны да өстәп әйтү урынлы булыр, бүгенгә көндә югарыда телгә алынган иран концепциясе минем өчен инде, гипотеза гына булудан туктап, фәнни бер доктринага әверелеп бара, ул Волга-Кама, Урал, Себер, Алтай территорияләрендә уртаклык яки сепаратлык принципнарына буйсынып гамәлдә калган теләсә нинди ирани күренешне тикшерүдә кулланыла ала.

Мирас үзенәң авырлыгы, катлаулыгы буенча бертөсле түгел. Анда кайбер күренешләр (иран телләренәң иң кимендә берсен белеп эш иткәндә) жинел (Нократ, Вятка, Самара, Сембер, зур, күп, олы, олуг, бәлигъ, табигый, сыйнфый, хөкемдар, хәбәрдар тибындагы сүзләр), ә кайберләре этаплап кына, кат-кат, система тәшкил иткән билгеле бер фактларга бәйләп карагач кына (Кама, Яр Чаллы, Иш-Бубый, Салагыш, Чабья, Уча, мудор, воршуд, Казан, Кабан, Кадыбаш, Шайтан көзәе, Сарапул, Саратов, Идел, Этилкуза-Итилкуза, Италмас, Кузобай кебек берәмлекләр) идентификацияләнәләр. Телләргә чагыштыру өлкәсендә өлгә тәжрибәләре булмаган, филология факультетының татар бүлегендә укучы 3нче курс студентлары, кириллицада бирелгән тажик текстын беркат күздән кичереп чыкканнан соң (беренче дәрестә үк), бу текстта 50% материал татарныкы диләр. Алар

моны күп сандагы лексик берәмлекләреннән телләр өчен уртак булуына таянып фарызлылар. Киләсе эшләр грамматик күренешләреннән дә бик еш кына уртак булуларын исбатлауга багышлана.

Шул ук вакытта, палеолингвистика «кухнясында» тарихи һәм типологик чагыштырулар алып барганда, таяну нокталары булырдай фәнни информация чыганаclarы (мәсәлән, телләр үзләре), фактларны контекстларда карау өчен котылгысыз рәвештә кирәкле текстлар кайбер таләпләргә җавап бирергә тиешләр. Алар гадәттә язу (графика, алфавит) традицияләре, дини, мәдәни, икътисади элементләре уртак, халыкларның сүзлекләре, грамматикалары, текстлары булалар. Мәсәлән, Л.Г.Герценберг тарафыннан тарихчыларда шик тудырмаган һиндоскиф теле дип исемләнгән хотаносак кулъязмалары, сакларның II-I меңьеллыкларда гына безнең төбәкләрдән Һиндиягә таба күченүләренә, бездә исә «Сак белән Сок бәстә», Сак таулары, Сакмар елгасы кебек эзләр, кырым татарлары яшәгән ярымутрауда Саки шәһәрән төзеп калдыруларына карамастан, иран һәм төрек багланьшыларын идентификацияләү процедураларын башкарганда беренче дәрәҗәдәгә әһәмияткә ия булган чыганаclar булсалар да, безнең көч житәрлек чыганаclar түгелләр. Чөнки сак теле үзе, аның көнбатыш һәм көнчыгыш тармаклары иран телләре белән төрек телләре арасында формалашкан, ләкин төректән шактый ерак торган индоиран телләре рәтенә керә, халкы Будда динен кабул иткән булган, язма истәлекләрен брахми графикасында калдырган. Бу язмалар, XIX йөз азагында гына табылып, латин транслитерациясендә төрле илләрнең архивларына һәм музейларына тапшырылган, аларны өйрәнүгә өлеш кертүче авторларны бармак белән генә санарга мөмкин. Иранлылар һәм төрекләр исә гомерләре буена арами язуы кысаларында туган графикаларда язганнар һәм укыганнар, зороастризм чорларын бергәләп кичергәннәр, аннары ислам (кайберләре – христиан) динендә төплөнәп калганнар. Бу факторлар үзләре генә дә иранлылар белән төрки халыкларның тарихи элементләре һәрчак тыгыз, аерылгысыз булганлыгы турында сөйләләр.

Палеолингвистика фәнненең объекты булырдай проблемалар диннәр, йолалар өлкәсендә дә хәтсез. Алар диннәр тарихының, дини төшенчәләреннән онытыла баруы

аркасында туып торалар. Мисал өчен, татарларда **имам**, **хәзрәт** сүзләрен куллануда эзлеклек юклыгы күзәтелә. Волга-Кама, Урал, Себер сөнниләре арасында тамыр җәйгән бу буталчыктыкка революциягә кадәр дә игътибар ителмәгән. Ислам дине тарихына күз салсак, **имам** (иранча әйтелешә **эмом**) мөселманнарның сөнниләргә һәм шигыйларга катгый бүленүе вакытында шигыйлар ягында калган титул, моны Багдат шәһәрәндә Эмомолы мавзолее саклануы, шигыйларның аны изге урын дип санаулары һәм бүген дә аңа табынулары раслый. Шуңа карамастан, Ш.Мәрҗани хезмәтләрендә телгә алынган мулалар арасында **имам** титулына ия булганнары да байтак. Терминнарны кулланудагы талымсызлыкмы, атеизм тәэсиренә берҗимешә булган наданлыкмы бу, аңалу авыр. Тагын бер мисал: чынбарлыкта **мөхтәсип** (сүзлекләрдә **мөхтәсиб**) – базарда сәүдәнен шәригать кануннарына туры килүен-килмәвен күзәтүче, контрольдә тотучы дин әһеле; белгәнәбезчә, мондый вазыйфаны башкаручы дин әһеле әлегә безнең якларда юк; шуңа да карамастан, соңгы елларда бездә үзләрен имам-хәзрәт-мөхтәсип дип танытучы руханилар да пәйда булдылар.

Иран мирасы – тоташ, масштаблы, Идел-Кама, Урал төбәкләрендә генә дә күп сандагы төрек, фин-угор телләрен, аларның ономастик подсистемаларын, мәдәниятен үзенә изоглосслары белән берләштерүче массив. Шунлыктан аны колачлау берничә дистә елларга сузылырга мөмкин. Мираста телләрдә булган генетик уртаклыкның дәвамы итеп каралырдай (эндоген) катламнар, контактларга һәм күршеләк мөнәсәбәтләренә (мәсәлән, катнаш никахларга) нигезләнгән күчешләр (дрейфлар), ассимиляцияләнү процессларына бәйлә субстратлашу, адстратлашу, суперстратлашу, креолизацияләнү нәтиҗәләре, параллель яки сепарат булган төркемнәр бар. Боларның барысына да тәфсилләп тукталу өчен бер авторның гына гомере дә, көче дә җитмәячәк.

Җыеп әйткәндә, палеолингвистика ысулларын көтеп яткан тарихи материаллар өстендә эшләрдәй белгечләр Волга-Кама, Урал, Себер, Алтай төбәкләрендә әлегә юк дәрәҗәдә, аларны тиз арада әзәрләү хәстәрлекләрен җанландырып җибөрү – көн тәртибенә куелмаган, ләкин куеласы мәсьәлә.

ШӘМСЕТДИН ЗӘКИ ӘСӘРЛӘРЕНДӘ ЯРДӘМЧЕ СҮЗ ТӨРКЕМНӘРЕНЕҢ БИРЕЛЕШЕ



Айрат Йосыпов

АЙРАТ ФАИКЪ УЛЫ ЙОСЫПОВ – 2001 елда КДУның татар филологиясе, тарихы һәм көнчыгыш телләре факультетын тәмамлап, шул ук факультетта аспирантура үтә, кандидатлык диссертациясе яклый. Хәзерге вакытта үзе белем алган факультетта татар телен укыта, XIX гасыр татар суфичылык әдәбияты теле һәм татар әдәби теле тарихы белән шөгыльләнә.

Йосупов А.Ф. Служебные части речи в произведениях Шамсетдина Заки.

В статье рассматриваются особенности употребления служебных частей речи в поэтических произведениях видного представителя суфизма Ш.Заки (1822-65).

Хәзерге тел белемдә әдәби тел тарихын танылган язучылар ижатының лингвистик үзенчәлекләрен тикшерү-бәяләү һәм аларның милли тел үсешендәге урынын, ролен билгеләү нигезендә өйрәнү төп юнәлешләрнең берсенә әверелде. Бу, иң беренче чиратта, тел тарихында әдәби әсәрләрнең кыйммәтле чыганаك булуы, аларның тел үсешендәге төп тенденцияләрен һәм каршылыкларны, билгеләс бер вакыт аралыгында барган үзгәрешләрне, әдәби нормаларның урнашу юлларын чагылдыруы белән бәйләнгән [1].

Бу жәһәттән XIX гасырның беренче яртысы татар суфи шагыйре Шәмсетдин Зәкинең (1822-65) поэтик мирасы да кызыклы ижатларның берсе булып тора [2]. Әдәби телнең халыкның жанлы сөйләм теленә якынаю процессы барган вакытта, иске татар язма әдәби теленең гасырлар бусе калыпчанган кануннарына тугрылыклы булып калуы белән Ш.Зәки классик тел традицияләренә саклануын һәм үсешен дә тәмин итә. Бу хасиятләр мөстәкыйль сүз төркемнәре белән янәшәдә ярдәмлек сүз төркемнәренә бирелешендә дә үзенчәлекле чагыла. Әлеге мәкалә исә Ш.Зәки әсәрләрендәге ярдәмлек сүз төркемнәрен бәйләк һәм бәйләк сүзләрнең кулланылыш үзенчәлекләрен тикшерү-бәяләү аспектында өйрәнүне күздә тотта.

Бәйләкләр. Шагыйрь әсәрләрендә кулланылган бәйләкләр урын, вакыт, юнәлеш, охшату-чагыштыру, сәбәп, максат кебек мәгънә мөнәсәбәтләрсен белдереп килә. Килеп чыгышы ягыннан бәйләкләрне шартлы рәвештә өч төркемгә бүлүргә мөмкин: 1) төрки, 2) фарсы, 3) гарәп. Хәзерге фарсы һәм гарәп телләрендә төрки телләр өчен хас булган ярдәмче сүз

төркемнәре – бәйләкләр кулланылмый [3]. Әлеге ярдәмче сүз төркемнәрен килеп чыгышы ягыннан төркемләү барышында, иң беренче чиратта, синтаксик функцияләренә игътибар ителде. Билгеле булганча, төрки телләргә хас бәйләкләр функциясен гарәп һәм фарсы телләрендә предлоглар башкара. Татар телендә предлоглар булмавы сәбәпле, әлеге төшенчә рус телендәгечә бирелде.

Тикшерелә торган поэтик әсәрләр телендә урын алган төрки чыгышлы бәйләкләр ике төркемгә аерыла:

1. Исемнәр белән баш килеш һәм алмашлыклар белән иялек килеше формасында кулланыла торган бәйләкләр: *ilä* «илә, белән», *ilän* «илән, белән», *belän* «белән», *belä* «белә, белән», *berlä* «берлә, белән», *berlän* «берлән, белән», *kebi* «кеби, кебек», *dik* «тик, кебек», *äcuen* «өчен», *säbäbdän* «сәбәптән».

2. Чыгыш килешендәге сүзләр белән кулланыла торган бәйләкләр: *birü* «бирү, бирле».

ilä «илә, белән» бәйләге тикшерелә торган әсәрләр телендә актив кулланылып, түбәндәге мәгънә төсмерләрсен белдерә:

1) Предмет яки затны белдерүче исемнәр белән килеп, катнашлык нисбәтен: *can ilä iman – ikäulär – ber öjüdä bal ečär* [4, 99] «жан белән иман – икәүләп бер өйдә бал (шәрәб) эчәр»;

2) Абстракт мәгънәдәге исемнәр янында килеп, эш-хәрәкәтнең үтөлеш рәвешен: *künleñe yujşuq ilä döргеz kem, ülem canyñdadur* [4, 80] «күнлеңне гыйшык белән дөвала, үлем жанында»;

3) Эш-хәрәкәтнең башкарылу вакытын: *hämçälis ulsañ qajçan köber ilä* [4, 126] «үсү

белән (үскәч) мәжлестәш булсаң»;

4) Эш-хәрәкәтне башкару чарасын белдерүче сүзләр янында кулланыла: *bu xat ilä ütendem any sezdan* [4, 121] «бу хат белән үтендем аны сездән».

Билгеле булганча, төрки телләрдә бәйләкләр исемнәр белән аерым язылалар. Ләкин күпчелек угыз телләрендәге кебек, Ш.Зәкинең бәйләкләрен исемнәр белән бергә кушып язу очраклары да күзәтелә: *xösenilä kerde zälälät julyna* [4, 94] «үз теләге белән түбәнлек юлына керде».

ilän «илән, белән» бәйлегә *ilä* бәйлегенен фонетик варианты булып тора һәм күпчелек очракта катнашлык нисбәтен, шулай ук процессның үтәлү рәвешен дә белдерә: *baquj yömerem ähle täqwalar ilän kiçsen bänem* [4, 87] «калган гомерем дини кешеләр белән кичсен минем».

belän «белән» бәйлегә тикшерелә торган поэтик әсәрләр телендә киң кулланыла. Әлегә бәйлек *belä, berlä, berlän* кебек фонетик вариантларда очрый һәм берничә мәгънә мөнәсәбәтен бирә:

1) Предмет яки затны белдерүче исемнәр белән килгәндә катнашлык нисбәтен: *näçä etminan idärsän oşbu batyjl berlä* [4, 81] «ничек ышанырсың бу ышанычсызга»;

2) Эш-хәрәкәт башкарыла торган корал мәгънәсен: *irlär oçar himmät berlän, qoşlar oçar qanat berlän* [4, 103] «ирләр очар һиммәт белән, кошлар очар канат белән»;

3) Эш-хәрәкәтнең, процессның сәбәбен (абстракт мәгънәдәге исемнәр белән кулланылганда): *qajyu berlän qatdy başym* [4, 103] «кайгы белән катты башым»;

4) Эш-хәрәкәтнең урынын белдергән сүзләр янында килә: *tuıru jul berlä waralym* [4, 104] «туры юл белән барам».

kebi «кеби, кебек» бәйлегә чагыштыру мәгънәсен белдергәндә кулланыла: *bu julda ud kebi qyzmaq kiräk* [4, 85] «бу юлда ут кебек кызарга кирәк».

Билгеле булганча, *kebek* бәйлегә хәзерге татар әдәби телендә иялек килеше формасындагы алмашлыктар белән кулланыла. Шунның белән бергә Ш.Зәки әсәрләре телендә *kebi* бәйлегә, баш килештәге алмашлыктар янында килеп, охшату-чагыштыру мөнәсәбәтен дә белдерергә мөмкин: *sän kebi ȳämhar bulıaj,*

bulmaıaj [4, 99] «синен кебек кайгылы булып, булмас».

dik «тик, кебек» бәйлегә шулай ук охшату төсмерен бирүдә катнаша: *iseb jil dik, aqyb su dik tämamät, bu julda ud kebi qyzmaq kiräkder* [4, 85] «исеп жил тик (кебек), агып су тик (кебек), бу юлда ут кебек кызарга кирәк».

Ш.Зәки әсәрләрендә өсеп «өчен» бәйлегә дә чагыштырмача актив кулланыла һәм түбәндәге мәгънә мөнәсәбәтләрен белдерә:

1) Эш-хәрәкәтнең максатын: *safa wä niymätä irmäklek öçen, cafa wä mixnätä düzmäk kiräk* [4, 85] «сафа һәм нигъмәткә ирешү өчен, жәфа һәм михнәткә түзәргә кирәк»;

2) Эш-хәрәкәтнең сәбәбен: *sanıny sanan öçen qorban idär* [4, 84] «жанын сөйгәнә өчен корбан итәр»;

3) Эш-хәрәкәтнең кем өчен башкарылуын күрсәтә: *kildeken üzen öçender, i aıa, anyı öçen äjderäm bonu säıa* [4, 112] «килүен үзен өчен, әй ага, аның өчен әйтәм буны сиңа».

säbäbdän «сәбәптән» бәйлегә сәбәп мөнәсәбәтен бирүдә катнаша: *ul säbäbdän başıyña däülät homajı qunmady* [4, 98] «шул сәбәптән башыңа дәүләт тависы кунмады».

birü «бирү, бирле» бәйлегә (хәзерге татар әдәби телендә *birle* вариантында кулланыла) эш-хәрәкәтнең башлану мизгелен яки вакытын белдерү өчен кулланыла: *bulalidän birü küñlemdä cämalyıdan äsär* [4, 414] «туганнан бирле матурлыгыңнан әсәрләнәп яшим».

Шигъри текстларда бәйләкләр функциясендә горизонталь пландагы (*janında* «янында», *jaıa, jaıa*) «якка, ягына», *eçr ä* «эчендә»), вертикаль пландагы (*astynda, altyndaıy*) «астында») һәм катнаш бәйлек сүзләр (*ara, arasynda* «ара, арасында») актив.

janında «янында» башкарыла торган эш-хәрәкәт янындагы зат яки предметның урынын белдерү өчен кулланыла: *ıjan, jöz meı xätät janyıdadyr* [4, 80] «уян, йөз мең хәтәр янында».

jaıa (jaıa) «якка, ягына» эш яки хәрәкәтнең предметка юнәлешен күрсәтә: *ö äle küklär jaıa* [4, 89] «оч әле күкләр ягына».

eçr ä «эчендә» нинди дә булса предметның үзәгендә бара торган эш яки хәрәкәтне белдерә: *küñel zındany eçr ä saqla razy* [4, 108] «серләренә күңел зинданы эчендә сакла».

astynda (altyndaıy) «астында» бәйлек сүзе

шулай ук урын нисбәтенә бәйләп рәвештә кулланыла: *ajaq altyndaıy özäñgedän üğränmäk kiräk* [4, 86] «аяк астындагы өзәңгедән өйрәнергә кирәк».

ara и **arasynda** «ара, арасында» бәйләк сүзләре түбәндәгә мәгънә төсмерләрен белдерүдә катнаша: 1) арадашлык мәгънәсен бирү өчен: *bu ikeneñ arasynda bälki budyr bädrake* [4, 111] «бу икенен арасында, бәлки, будыр начаррагы»; 2) коллективтагы шәхесне аерып күрсәтү өчен: *möktadaı din ara mäqbül üzeñ, näfiz irmeş xalyq arasynda suzeñ* [4, 124] «дин кешеләре арасында кабул ителсәң, халык арасында сүзең үтәр» һ.б.

Фарсы предлоғлары. Ш.Зәки әсәрләре, төрки телләргә хас бәйләкләрдән тыш, фарсы предлоғларының актив кулланылуы белән дә үзенчәлекле. Алар арасында **ta** «кадәр», **ba** «белән», **där** «эчендә», **bi** «-сыз/-сез», **na** «-сыз/-сез» чагыштырмача актив. Алынма фарсы предлоғлары *вакыт, катнашлык, корал, урын* кебек мәгънә мөнәсәбәтләрен бирә.

ta «кадәр» предлоғы урын яки вакыт чиген белдерә: *bändan razyj ulyyl ta äbäd* [4, 101] «миннән мәңгә разый бул».

ba «белән» корал яки катнашлык нисбәтен белдерүдә катнаша: *ba safa ilä wiräsän canuñ* [4, 82] «шатлык белән жаныңны бирәсәң».

där «эчендә» предлоғы урын төшенчәсен бирү өчен кулланыла: *där häqiqät, äxiläreñ bonlar hämin* [4, 125] «хакыйкәттә боларгына синең туганнарың».

bi «-сыз/-сез», **na** «-сыз/-сез» предмет яки күренешнең юклыгын аңлата. Алар ярдәмендә сыйфатлар актив ясала: *tuymady härgiz anadan bän kebi bi čara qol* [4, 89] «минем кебек бичара кол беркайчан да тумады», *raḫmatendin naomid sajtan toryr* [4, 133] «рәхмәтеңнән өмет өзгән (өметсез) шайтандыр» һ.б.

Гарәп предлоғлары. Тикшерелә торган әсәрләрдә **fi** «эчендә», **bi** «белән», **kä j** «кебек,

төсле, сыман», **ɣajre** «гайре», **bä ɣdä** «аннан соң» кебек гарәп предлоғлары очрый. Алар *урын, катнашлык, охшату-чагыштыру, вакыт* кебек мәгънә төсмерләрен белдерүдә катнашалар.

fi «эчендә» предлоғы урын нисбәтенә бәйләп рәвештә кулланыла: *bel: fäna fi allahi* [4, 85] «бел: юкка чыгу (эрәп югалу) Аллаһыда».

bi «белән» предлоғы катнашлык нисбәтен яки эш-хәрәкәтне башкара торган коралны белдерә: *bi külli xaḡa jöz totyb hämişä* [4, 85] «һәрвакыт хакка йөз тотып».

kä j «кебек, төсле, сыман» предлоғы **kebek (kebi)** «кебек» төрки бәйләгенен грамматик синонимы булып тора һәм охшату-чагыштыру мөнәсәбәтен бирү өчен кулланыла: *ɣä siz a ş ö ftä der zar zä ɣifem kä j nä xif* [4, 91] «зәғыйфләрем ябык (авыру) кебек гәҗиз, борчулыдыр».

ɣajre «гайре» предлоғы чыгыш килешендәгә сүзләр янында килеп, билгеле бер төркемгә кермәгән зат, предмет яисә күренешне белдерә: *ta sane belam ki, sändän ɣajre jarım qalmady* [4, 102] «Сине генә беләм, Синнән гайре ярым юк».

bä ɣdä «аннан соң» вакыт нисбәтенә бәйләп рәвештә кулланыла: *bä ɣdä, i axel-ɣaziz ɣä bdel-qawı...* [4, 123] «аннан соң, әй, гәҗиз абыем Габдел-Кави...».

Шул рәвешле, Ш.Зәки әсәрләрендә иске татар һәм көнчыгыш телләренен диалектик бәйләнеше морфологик яссылыкта ачык чагыла, аерым алганда, бәйләк һәм бәйләк сүзләрнен нигезе угыз-кыпчак һәм гарәп-фарсы катламнарыннан торуы күренде. Төрки телләргә хас бәйләк һәм бәйләк сүзләр белән янәшәдә гарәп-фарсы предлоғларының кулланылышы шагыйрьнен көнчыгыш әдәби тел традицияләренә йөз тотуы белән аңлатыла. Бу үзенчәлек – төрле системадагы телләрнен грамматик чараларын кушып иҗат итү – шул чор язма әдәби теленен шигъри варианты булган.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Современный татарский литературный язык. Лексикология, фонетика, морфология. – М.: Наука, 1969. – 380 с.
2. Миңнегулов Х. Садретдинов Ш. XIX йөз татар әдәбияты ядкарьләре. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 1982. – 144 б.
3. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. – М.: Изд-во вост. лит., 1963. – 594 с.
4. Шәмсетдин Зәки шигърьләре / Төз. Зиннәтулла Мөхәммәтрәхими (гарәп графикасында). – Башкортстан Фәннәр академиясенең Уфа тарих, тел һәм әдәбият институты гыйльми архивы, 3 ф., 63 тасфир, 47 сак. бер., 178 б. (Бу кулъязманың фотокопиясе проф. Х.Й.Миңнегуловның шәхси архивында саклана).
5. Фәхретдинов Р. Асәр. 13 жөзъ. 2 нче жилд. – Оренбург, 1907. – 422 б.

© Фәрхетдинова Г.Д., 2005

ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ УМАРТАЧЫЛЫК ЛЕКСИКАСЫНДА ГОМУМАЛТАЙ КАТЛАМ

Гөлназ Фәрхетдинова



ГӨЛНАЗ ДАВЫТ кызы ФӘРХЕТДИНОВА – филология фәннәре кандидаты, Казан дәүләт авыл хужалыгы академиясенең татар һәм рус телләре кафедрасында өлкән укытучы булып эшли.

Фархутдинова Г.Д. Общеалтайский пласт в пчеловодческой лексике татарского языка.

В статье рассматривается один из четырех историко-генетических пластов пчеловодческой лексики татарского языка – общеалтайский.

Татарларда умартачылыкның күпгасырлы тарихы бар. Борынгы ата-бабаларыбыз кыргый бал кортларының балына аучылык иткәннәр. Әкрәнләп кортчылыкка кызыксыну арта барган һәм бал кортларына ясалма оя булдыру, аларны үрчетү ихтыяжы туган. X-XI гасырларда татарларда умартачылык хужалык тармагы буларак үсеш алган, ягъни чолыкчылык барлыкка килгән. Ул бал кортларын табигый яисә ясалма чолыкларда үрчетү белән характерлана. Вакыт үтү белән бал кортларын багана умарталарга күчәрәләр. XVII гасыр башында Казан губернасында умарталыклар оештырыла. 1860-80 елларда умартачылык яңа үсеш этабы кичерә: А.М.Бутлеров катнашында Казан губернасында умартаның хәзерге төре – рамлы умарта гамәлгә кертелә. Бүген дә татарларда умартачылык төп авыл хужалыгы тармакларының берсе булып кала бирә.

Хәзерге көндә умартачылыкка караган лексика татар әдәби теле сүзлек байлыгының аерым бер тематик төркем тәшкил итә. Умартачылык атамалары гаять бай, күптөрле һәм үзенчәлекле булулары, умартачылар сөйләмәндә генә түгел, әдәби һәм сөйләм телендә дә актив кулланулары белән аерылып тора.

Этимологик эзләнүләр һәм тарихи-чагыштырма анализ нәтижәсендә татар теленә умартачылык лексикасында дүрт тарихи-генетик катлам булуы ачыкланды: 1) гомумалтай; 2) гомумтөрки; 3) татар теленә үз сүзләре; 4) алынма сүзләр. Бу мәкаләдә сүз гомумалтай катлам турында барачак.

Билгеле булганча, сүзләр тарихы халык тарихы белән тыгыз бәйләнештә тора. Телсәнинди әдәби тел, шул исәптән аның лексик составы да, билгеле тарихи шартларда формалаша һәм үсә. Нәтижәдә телдә шул чорның мәдәни, икътисади һәм сәяси тормышы чагылта.

Мәгълүм булганча, монгол һәм төрки телләр алтай телләр гаиләсенә иң якын тармаклары булып тора. Шушы телдә сөйләшүчеләрнең гасырлар бусе дәвам иткән элементләре лексика, фонетика һәм морфологиядә уртак элементлар барлыкка китергән. Татар теленә умартачылык лексикасында бер гомумалтай сүз – *бал* сүз бар. Бу сүз монгол һәм төрки халыклар элек-электән бал куллануларына һәм умартачылыкның борынгы примитив формалары – кыргый умартачылык һәм чолыкчылык белән таныш булуларына дәлил булып тора.

Бал болгарларда бигрәк тә киң кулланылган. Ул Бөек Болгар дәүләтендә булган сәяхәтчеләр язмаларында, мәсәлән, гарәп сәяхәтчесе Ибн Фадлан (X гасыр), Әбү Хәмид әл-Гарнәтий (XII гасыр), рус сәяхәтчеләре (XVIII гасыр) һәм шулай ук әдәби язма истәлекләрдә һәм документларда (XIV-XVII гасырлар) телгә алына. Ибн Фадлан болай дип язып калдырган: «Аларның урманнарында бал корты ояларында бал күп. Алар бу ояларны беләләр һәм бал жыйрга баралар» [1, 138].

Бал сүз түбәндәге борынгы язма истәлекләрдә теркәлгән. М.Кашгарый фикеренчә, сувар, кыпчак, угыз телләрендә *бал* «мед» мәгънәсендә кулланыла; төрекләр балны *әре ягы* (*бал корты мае*) дип тә атыйлар [2-III,

116]; гарәпләр балны *ары* дип атыйлар, ә төрекләр *ары* дип бал кортларын йөртәләр [2–I, 87]. *Бал* сүзе күчерелмә мәгънәдә М.Кашгарыйның түбәндәге әйтемендә кулланыла:

Кулына бал тотып синең каршыңа

шайтан атлады,

Ефәктән киендереп үзеңне юләр ясады.

[2–III, 116].

Бу әйтем хәзерге көндә дә үзенә мәгънәсен югалтмаган.

«Борынгы төрки сүзлек»тә – кыпчак, уыгыз, сувар телендә *bal* «мед» [3, 79, 644]. *Бал* сүзе белән мөкальләр, әйтемнәр һәм сүзтезмәләр дә китерелә: *бал кайда* – *кортлар шунда* [3, 60]; *алар бал ялады* [3, 228]. XIV гасыр грамматик трактаты «Әт-төхфа...»дә *бал* «мед», *ак бал* «белый мед», *кара бал* «черный мед» [4, 276]; «Codex Cumanicus» сүзлегендә *bal* «мед» [5, 85] сүзләре теркәлгән.

XVIII-XIX гасырларга караган С.Хәлфин, И.Гиганов, А.Троянский, К.Насыйри, Н.Остроумов, А.Воскресенский сүзлекләрендә, шулай ук XX гасырда чыккан авыл хужалагы, биология, тәржемә, татар теленә аңлатмалы һ.б. сүзлекләрдә *бал* сүзе һәм бу сүз белән тамырдаш, кушма, тизмә сүзләр, сүзтезмәләр, мөкальләр, әйтемнәр, фразеологизмнар шактый теркәлгән.

Төрки телләрдә *бал* сүзенә түбәндәге вариантлары күзәтелә: телеут, алтай, лебедин, каракалпак *пал*; төрек, казакъ, кыргыз, төрекмән, чыгтай, уйгур, комык, ногай, карачай-балкар, азәрбайжан, башкорт *бал*; үзбәк *бол*; чуваш *пыл*. Монгол формалары: калмык, монгол *бал*. Мисаллардан күренгәнчә, төрки телләрдә *бал* сүзе бик аз фонетик үзгәрешләр кичерә. Шулай ук вакытта, бу сүзнен лексик мәгънәсенә үзгәрүе дә күзәтелә, мәсәлән, каракалпак, комык, карачай-балкар телендә *бал* «мед» мәгънәсендә йөри; калмык телендә – *бал* «мед, нектар»; татар, башкорт, казакъ, бурят-монгол телләрендә *бал* «1) мед; 2) напиток» мәгънәләренә ия; кыргыз телендә *бал* «1) мед; 2) медовая брага, медовое пиво»; чуваш телендә *пыл* «1) мед; 2) медовая роса (на листьях растений); 3) напиток» мәгънәләрендә йөри.

Хәзерге татар әдәби телендә *бал* түбәндәге мәгънәләргә ия: 1) Чөчәкләр нектарыннан бал кортлары (умарта кортлары) хәзерли торган куе, татлы сыекча; 2) балдан әчетелгән исерткеч, эчемлек, хәмер [6–1, 114].

Татар теленә диалектларында *бал* «мед» мәгънәсендә һәм *кәрчәмә* «медовуха» мәгънәсендә кулланыла [7, 113].

Бал лексемасы күп сүзләр ясауда катнаша. Мәсәлән, төрки телләрдә түбәндәге тамырдаш сүзләр күзәтелә: төрек *بال صاعق* (бал сагмак) «собирать медь»; гагауз *بالامق* (балламак) «сыропить медомъ»; төрек, татар *كومغ بالي* (гумеж балы) «соть медовый»; *بال اريسى* (бал арысы) «рой пчёлъ» һ.б. [8–1, 33, 235]; *сязьлмиш бал* (госм.) «сиропъ изъ фруктовъ, медъ безъ воску (процеженный)»; *бал патаджи* (госм.) «пчельная ячейка»; *бал муму* «восковая свечка»; *бал кабагы* «родъ тыквы»; *намбук балы* «мёдъ изъ цветовъ хлопка»; *бал муму кушу* (госм.) «какая-то птица»; *gali бал* (госм.) «медъ отъ дикихъ пчель», *бал сују* (госм.), *бал шарбаті* (госм.) «мёдъ (питье)»; *ачі бал* (казакъ) «кислый медъ, бражня» һ.б. [9 – VI, 2, 1490], кыргыз *бал челек*, карачай-балкар *бал четен*, үзбәк *бол ари* «улей»; чуваш *пыл-шерпет* «сыта» һ.б.

Татар әдәби телендә *бал* сүзе ясалма һәм кушма сүзләр ясауда катнаша. Мисал өчен түбәндәге сүзләргә китерергә мөмкин: *балчы*, *балавыз*, *балкарак* (бөжәк), *балаяк*, *балимәр* (кош), *баллану*, *бал суырту*, *бал суырткыч*, *бал сөзгеч*, *бал корты*, *бал алу*, *бал икмәге* (перга), *бал суы* (сыта), *балашар* (кош) һ.б.

Татар теленә умартачылык лексикасының төп өлешен ике, өч һәм аннан да күбрәк компонентлы төзелмәләр, ягъни тизмә атамалар, тәшкил итә. Мәсәлән, *бал* сүзе түбәндәге тизмә исемнәргә ясауда катнаша: *балавыз эреткеч*, *бал таиучы корт*, *тау бал корты*, *кавказ бал корты*, *бал корты бүресе* (шөпшә), *яфрак балы токсикозы*, *бал корты эңилеме*, *эре балавыз көясе*, *шәрә* (төксез) *бал корты* (авыру), *яфраккискеч бал корты*, *ике рамлы бал суырткыч* һ.б.

Табигатьтә булган һәрбер предмет, әйбер яисә төшенчәнә үз исеме бар. Теге яки бу атама нигезендә предметны башкалардан аерып тора торган, аның үзенә генә хас булган үзенчәлекле билгесе ята. Балларның да төрле исемнәре бар. Мәсәлән, нинди чөчәктән жыелуларына карап, балларны түбәндәгечә атыйлар: *карабодай балы*, *юкә балы*, *көнбагыш балы*, *клевер балы* һ.б.; ничек эшкәртелүенә карап – *агызылган бал*, *кайнаган бал*, *сыгылган бал* һ.б.; үзенчәлегенә, сыйфа-

тына карап – *шикәрләнгән бал, утырган бал, кәрәзле бал, балавызлы бал, сыек бал* һ.б.; тышкы билгесенә карап – *вак бөртөклә бал, эре бөртөклә бал, туңмайсыман бал* һ.б.

Татар теленең диалектларында шулай ук ясалма сүzlәр шактый күзәтелә: *бал 'исев* (әдәби телдә *бал суырту*), *балайак* (әдәби телдә *балаяк*), *бал тунди'и* (әдәби телдә *умарта*), *бал мену* (әдәби телдә *умарта карау*) һ.б. [7, 10-11].

Татар телендә *бал* сүзгә кеше исемнәрен ясауда да катнаша: *Балкай, Балҗан, Балбәк, Балбикә, Балсылу* [12]. Бу исемнәр – борынгы төрки-татар исемнәре. Моннан тыш, *бал* сүзгә Татарстан территориясендә таралган күп кенә микротопонимнар ясауда да катнаша, мәсәлән, *Балагач* – жир исеме, *Балагач болыны* – болын исеме, *Бал бабайлар тауы* – тау исеме һ.б. [13, 23].

Бал сүзенң этимологиясенә карата төрлө фикерләр бар. Тюркологиядә төрки *бал* сүзгә һинд-европа телләреннән кергән дигән фикер йори. И.Галәви грек *μελι* сүзендәгә беренче *м* хәрәфе *б* хәрәфенә күчү нигезендә *бал* сүзгә килеп чыккан, ди. Соңрак чыганак сүз булып санскрит телендәгә *mādhu* «мед» сүзгә билгеләнә (шулай ук кытай *miel* сүзгә дә күрсәтелә) [14, 47]. Шулай ук Дж. Клосон да *бал* сүзен борынгы һинд-европа алынмасына кертә [14, 47]. Ләкин М.Р.Федотов фикеренчә, борынгы һинд *mādhu* «мед, медовый напиток» сүзгә, беренче чиратта, славян *медъ*, литва *medūs*, латыш *medus*, борынгы прусс *meddo*, грек *μεδν*, ирланд *mid*, борынгы немец *metu* сүзләре белән тамырдаш [15-I, 464].

Н.Поппе чуваш *пыл* һәм монгол *бал* сүзләрен чагыштыра. Ф.Миклошич *бал* сүзен төрки *bal* «мед» һәм *balci* «продавец меда», румын *balos* «мед», поляк *balmos* һәм венгер *bálmos* «сыр, мучное блюдо» һ.б. сүзләр белән бәйли [14, 47]. В.М. Иллич-Свитыч шулай ук төрки *бал* сүзгә һинд-европа телләреннән кергән дигән фикер белән килешеп бетми. Ул төрки *бал* сүзгә алтай **malA* яки **balA* сүзләреннән барлыкка килгән дигән фикердә тора [16, 38-39]. Профессор Р.Г.Әхмәтьянов, М.Рясянен фикеренә таянып, *бал* сүзен ирани яки санскрит алынмасы дип билгели [17, 34].

Төрки *бал* сүзгә һинд-европа алынмасы дигән фикерләр булуга карамастан, бу сүзгә алынма сүз дип әйтүгә кыен. Ул гомумалтай берлегә чорында ук булган һәм, шуңа күрә, безнең фикеребезчә, төрки *бал* сүзгә алтай *бал* сүзенә барып тоташа.

Фин-угыр, кытай һәм япон телләрендә яңгырашы ягыннан якин сүзләр күзәтелә [18-II, 588-589]. Фин-угыр телләренә килгәндә, пермь сүзләре (коми *ма*, удмурт *му* «мед» гомумпермь **ma* «мед» сүзеннән барлыкка килгәннәр) мари *мя*, *май*, мордва *медь*, фин *mesi-mete*, венгер *mez* «мед» сүзләре белән чагыштырыла, һәм аларның төрки формалар белән бернинди уртаклыклары да юк [15-I, 464].

Нәтижә ясап, шуны әйтергә мөмкин: татар теленең умартачылык лексикасына караган *бал* сүзгә иң борынгы берәмлекләрнең берсе һәм гомумалтай катлам лексемасы булып тора.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 годах. – Харьков: Харьков. ун-т, 1956. – 347 с.
2. Кашгари М. Девону луготит турк, I-III – Ташкент: Узбек. ССР ФА, 1960-1963.
3. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1969. – 676 с.
4. Изысканный дар тюркскому языку: (Грамматический трактат XIV века). – Ташкент: Фан, 1978. – 450 с.
5. Махмутова Л.Т. Татарский язык и его отношение к древнеписьменному памятнику Codex Cumanicus по данным лексики (Краткий анализ и приложение) // Исследования по исторической диалектологии татарского языка. – Казань: Тат. кн. изд-во, 1982. – С.68-153.
6. Татар теленең аңлатмалы сүзлегә, I-III – Казан: Тат. китап нәшр., 1977-1981.
7. Диалектологик сүзлек: 3 кисәк. – Казан: Тат. китап нәшр., 1948. – 260 б.
8. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий... – СПб.: Тип. Импер. Акад. наук, 1869-1871.
9. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – СПб.: Тип. Импер. Академии наук, 1893-1911.
10. Татар теленең диалектологик сүзлегә. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1969. – 643 б.
11. Татар теленең диалектологик сүзлегә. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1993. – 459 б.
12. Саттар-Муллиле Г. Татар исемнәре ни сөйли? (Татар исемнәренң тулы аңлатмалы сүзлегә). – Казан: Раннур, 1998. – 487 б.
13. Гарипова Ф.Г. Татарстан микротопонимнары сүзлегә (1нче китап). – Казан: Тат. кит. нәшр., 1992. – 139 б.

14. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б». – М.: Наука, 1978. – 349 с.
15. Федотов М.Р. Этимологический словарь чувашского языка, I-II. – Чебоксары: Чуваш, гос. ин-т гум-х наук, 1996.
16. Иллич-Свитыч В.М. Опыт сравнения ностратических языков: Сравнительный словарь, I-III – М.: Наука, 1976.
17. Әхмәтъянов Р.Г. Татар теленең кыскача тарихи-этимологик сүзлеге. – Казан: Тат. китап нәшр., 2001.
18. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М.: Прогресс, 1986-1987.

© Зарипова Р.С., 2005

МИН – ГУМАНИСТ, СӨЯМ ДӨНЬЯНЫ...

Равия Зарипова



РАВИЯ СӘЛИМ кызы ЗАРИПОВА — филология фәннәре кандидаты, Татарстан фәннәр академиясенә Г. Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлегендә өлкән фәнни хезмәткәр вазифасын башкара.

Зарипова Р.С. Я – гуманист и этот мир люблю...

В статье рассматриваются основные вехи жизни и поэтического творчества известного татарского писателя фронтовика Фатиха Карима (1909-45).

Бөек Ватан сугышында илебезнең азатлыгы өчен корбан булган батыр милләттәшләрбезнең якты истәлеген хәтердә яңартканда, Фатих Кәрим шөхесе үзенә аеруча үзенчәлекле булуы белән игътибарны ныграк җәлеп итә. 2005 елның февраль аснда аның батырларча һәлак булуына алтмыш ел тулды. Халкыбыз аның белән горурлана, сугыш шартларындагы иҗади эшчәнлегенә соклана, Туган иленә, сөйгән халкына булган чиксез мәхәббәтә алдында баш ия.

Сугыш елларында Ф.Кәрим чын мәгънәсендә иҗади батырлык үрнәгә күрсәтте. Өч ел вакыт эчендә ул әдәби казаныш саналырлык йөз иллеләп шигырь, сигез поэма, ике чәчмә повесть, бер драма әсәре иҗат итте. Шулай итеп, үзен төрле жанрларда сынап карады. Аларда халкыбызның күпсанлы образлары гөдәләнә. Сугыш чоры иҗаты язучы иҗатының иң югары ноктасы булып тора.

Ф.Кәрим Бөек Ватан сугышында каләм белән генә түгел, коралы белән дә оста көрәшә. Сугыш кырында үзен аямыйча, хәрби бурычларны жиренә җиткереп үтәгән өчен, ул күп тапкырлар язма котлаулар ала, фронтта гади солдаттан взвод командиры дәрәжәсенә күтәрелә. Батырлыгы өчен 1945 елның алтынчы февралендә Кызыл Йолдыз ордены белән бүләкләнә.

1945 елның 18 февраленнән 19 февраленә каршы төпкә эчәндә Ф.Кәрим взводы белән катлаулы хәрби бурычны үтәргә алына. Бурыч үтәләр, тик Ф.Кәрим шушы сугышта һәлак була. Соңгы батырлыгы өчен аңа, үлгәннән соң, икенче орден – Беренче дәрәжә Ватан сугышы ордены бирелә. Бу бүләк егерме бер елдан соң гына Татарстан Язучылар берлегенә тапшырыла.

Ф.Кәримнең гүдәсе Калининград өлкәсенә Багратионовск шәһәрендә Туганнар каберлегенә күмелә һәм мәһабәт монументта мәңгеләштерелә.

*Кызганмыйбыз көчне ... Яшь гомерне
Кызганмыйбыз кирәк урында;
Ут давылын ерып үтәрбез без
Илне азат итү юлында, –*

дип язган иде ул үзенә «Совет солдат» шигырендә. Сугыштан җиңеп кайтуның мәһимлегә «Окоп җыры»нда ассызыклана:

*Кайту да юк, кавышу да,
Әгәр җиңмәсәк;
Җиңеп кайтырбыз, җиңүдә –
Бөтен киләчәк.*

Үзенә туган жиренә кайта алмавын, һәлак булуын герой-шагыйрь киләчәк буын өчен кирәк булуын «Алга бара идек» шигырендә ачык әйтә:

Җиргә тамган безнең һәр тамчы кан

*Кан түгел ул – матур ал чәчәк,
Алар безнең изге әжиребездә
Бәхет гәле булып үсәчәк.*

Ф.Кәримнән:

*...Үлем турында уйлама,
Илең турында уйла,
Илең турында уйласаң,
Гомерең озын була, –*

дигән шигъри юллары әйтерсең лә аның үзе турында язылган. Әйе, ил язмышы белән ир язмышы бер булганда гына синен батырлыгың, исемен онытылмый. Ф.Кәримнән һәр сулышы, адымы, эш-гамәле ил язмышы белән бәйләнгән. Шуңа да ул халкыбыз хәтерендә яши һәм мәңгә яшәр.

Мондый ижат биеклегенә язучыбыз нинди юллар аша килде сон? Бу сорауга берникадәр җавапны без аның башлангыч һәм тоткынлык чоры ижатына мөрәҗғәгать итеп таба алабыз.

Ф.Кәримнән башлангыч ижат чоры 1927-37 елларны үз эченә ала. Ул әдәбият белән балачагынан ук кызыксына башлый. Әдәби әсәрләр язучыга да кечкенәдән үк аның йөрәгенә кереп урнаша. Ф.Кәрим үзен 1944 елның 10 ноябрендә фронтта язган соңгы автобиографиясендә моның сәбәпләре турында түбәндәгечә яза: «Егет чагынан ук тома сукуп әтиемнән үз өчен язган шигърьләрен безгә укыштыргаларын ишетү, апам Мәриямнән үз дәфтәренә Дим бус табигатен тасвирлап язган күп кенә шигърьләрен башкалардан яшереп миңа гына укуы, революция еллары башлангач, абыем Ярлы Кәримнән матбугатта чыгып барган шигърьләрен уку – болар минем әдәбият өлкәсенә табан юнәлеш ясауыма төп башлангыч этәргеч булдылар». Боларга өстәп әнисенән дә шигърьләр язучы билгеле булуын әйтергә кирәк.

Шагыйрь ижатының башлангыч чор темасы шактый төрле. Билгеле, аларда совет чоры идеологиясе ясылыгынан чыгып сурәтләр өстенлек итә, шул дәвер проблемалары чагылыш таба. Яңа тормыш белән атлау язучының игътибар үзәгендә була. Утызынчы елларда ижат ителгән «Хәзер сезнең белән» (1927), «Тавышлы таң» (1933), «Җиденче мич» (1930-31), «Зәңгәр йолдыз» (1935), «Яшен яктысы» (1932), «Илле егет» (1934), «Еллар каршысында» (1932) һәм башка әсәрләре шул турыда сөйләләр.

Яңача һәм көчле яңгырый торган аһәңнәр эзләп ул В.Маяковский, Н.Такташ әсәрләрендәге шигъри яңгырашны үзләштерергә омтыла.

Ф.Кәримнән 1927-32 елларда язылган күп кенә әсәрләрендә ритм сәнгатьле уку яңгырашына көйләп төзелә. Шагыйрьнең лирик герое үз заманындагы сыйнфый көрәш вакыйгаларына һәм идеология йогынтысында барлыкка килгән тормышка ныклы ышаныч белән карый.

Ф.Кәрим үзенә әдәби осталыгын үстерү юлында туктаусыз эзләнә. 1934-35 елларда аның ижатында сизелерлек борылыш күренә башлый. Ул халык ижаты үрнәкләренә якын торган жыйнак һәм музыкаль характерлы, эчтөкләк әсәрләр язуга таба омтыла.

«Шагыйрь авыруы турында» (1935) исемле мәкаләсе Ф.Кәрим ижатының кискен борылышын, формализм чиреннән тулысынча айнып, форма белән эчтөк бөтенлеген тулысынча тою дәрәжәсенә күтәрелүен күрсәтә.

Туган илне ярату, аның өчен жаныңны кызганмау Ф.Кәримнән утызынчы еллардагы байтак шигърьләрендә чагылыш тапты. Бу тема язучының гомум ижатын колачлый.

Укучылар арасында киң танылган «Аникин» (1936) поэмасында аклар белән кызылларның көрәше игътибар үзәгенә алына. Хәзерге күзлектән караганда, туган иленә кайтырга теләгән кешеләргә каршы көрәш сурәтләнә. Димәк, совет чоры идеологиясенә жинчү өчен булган тартышу чагылыш тапкан. Бу әсәр үзенә идеологик төсмере белән бүгенгә көн тәлпләренә җавап бирмәсә дә, вакыйгаларның тарихилыгы, геройларның эчке психологик кичерешләрен, табигать күренешләрен оста сурәтләве белән игътибарга лаек.

Бу елларда Ф.Кәрим үзен прозада да сынап карый. «Дим кызы Фатыйма» хикәясе (1931) моңа мисал булып тора. Әсәрдә төп герой белән бергә яңа тормыш юлыннан барырга теләмәүчеләр тәнкыйтьләнә. Әсәрдә Фатыйманың туган җире белән Ф.Кәримнән туган җире географик яктан тәңгәл килә. Билгеле булганча, вакыйгалар ямьле Дим буйларында бара. Туган ягының матурлыгын үзенә әсәрләрендә язучы алга таба да яратып, якын итеп, сагынып сурәтли.

Хезмәткә мөнәсәбәт, яшьлек дәрте шагыйрьнең әсәрләрендә бергә үрелеп бирелә. «Бакчачы кызлар» (1929) әсәрендә үзенә кызлар белән онытылмас Дим буйларында хис итсәң: алар белән бергәләп эшлисәң, кичен күңел ачасың. «Ике дус» (1935) шигърендәге егетләрнең икесе дә бер үк бакчачы кызга га-

шийк булалар. Гомумән, эшчән, чибәр авыл кызлары образы бу чорның матур бер символы дәрәжәсенә күтәрелә.

Сою, ярату темасы Ф.Кәрим ижатын читләтеп үтә алмый. Сою, моңга төрелеп аның шигырьләре жырға әвереләләр. «Кемгә сөйлим серләремне» (1936) жыры моңа мисал булып тора. «Көтәм сине» (1935) шигырендә ил чикләрен сакларга китүче егет сабуллашу өчен сөйгән зарыгып көтә. Сою генә алга куелган авыр бурыч, максатларны



тормышка ашыруда ярдәм итә, сою генә канатлы, бөхетле итә. Бу тема Ф.Кәрим ижатының соңгы этабында тагын да кинрәк колач ала һәм ул сагыну сагышлары белән кушыла.

Шагыйрь үзен чолгап алган дөньяның матурлыгын күрә, тоя һәм аны үзенә укучысын да күрергә, танырга өйрәтә. Мәсәлән, «Урамнан» шигырендә (1928) таң матурлыгы, яңаның тууы тасвирлана. «Гармун турында» әсәрендә (1929) гармун образы матурлыкны тудыручы буларак ассызыклана. Аның татар халкының горурлыгы икәнлегә искәртелә. «Соңгы матурлык» шигырендә (1929) исә авторның матурлыкка таләбе тагын да зуррак: эчке матурлык белән тышкы матурлыкның ярашуын гына ул чын матурлык, соңгы матурлык дип бәяли.

Ф.Кәрим балалар дөньясын да онытмый, аларны яратып, үз итеп сурәтли. Бу тема язучы ижатының буеннан буена үтә. Билгеле, бу очракта Ф.Кәримнең 1933-37 елларда Татарстан китап нәшриятенә яшьләр-балалар редакциясендә мөдир булып эшләве дә үзен сиздерә. 1930 елда ижат ителгән «Улак белән сракка» хикәясә балалар тормышын тасвирласа да, житди темага – эчкечелек өфәтенә багышланган. Төп герой – Габишның әтисе эчүе аркасында тормышта күргән авыр кичерешләре, күңел дөньясы сурәтләнә.

Ф.Кәрим юморга да мөрәжәгать итә. Һәркем яратып укый торган «Гармунчы аю белән жырчы маймыл» әсәре (1936) күп көлдерсә дә, һәрнәрсәне уйлап эшләргә кирәклеген искә төшерә. «Аучылар» поэмасында (1934) аю вакыйгасы юмористик планда сурәтләнә. Нәтижәдә «ат чаклы жәен» тотып авылга алып кайталар.

«Күбөлөк» шигырен (1935) автор үзенә беренче кызы Адага багышлый. Аны табигатьтә шаярып уйнаган матур күбөлөккә тигли.

Ф.Кәримнең «Яз житә» жырын (1935) һәр бала белә һәм яратып жырлый. Гомумән, Ф.Кәримнең балаларны яратуы, аларны кайгыртуы ижатында һәрдаим сизеләп, күренеп тора.

1927-37 елларда Ф.Кәримнең әдәби сиземә, дөньяга карашы гажәп тиз үсә, чыныга. Ул зур темаларны лирик хис белән язучыларның эзләнү, югары зәвыклы, бай эрудицияле, сизгер йөрәклә язучы булып житешә. Ф.Кәримдә фикерне табигый агышында, көчәнмичә язучы, күңелдәгелә төгәл тасвирларга омытылу утызынчы елларда формалаша.

Ф.Кәрим илдә барган репрессияләр корбаны була. Казан Жир төзелеш техникумында укыган елларда ук ул «мулла баласы» исемә тагылып кимсетелә, хокуклары чикләнә.

1936 елдан башлап Ф.Кәрим исемә нахак гаепләр тагыла башлый. 1937 елда ул эшеннән чыгарыла һәм 1938 елның 3 гыйнварында «халык дошманы» исемә белән төрмәгә озатыла. Башта аны ун елга хөкәм ителә. Дүрт елдан соң, яңадан суд ясалып, 1941 елның декабрь башында аклануы билгеле. Ф.Кәримне аклауда татарның атаклы генералы Якуб Чанышев һәм язучының дусларынан Кави Нәжми ярдәм итә.

Дүрт елга сузылган гаепләр көннәр һәм төннәрнең иң ышанычлы дәлилләре – шагыйрьнең үзе ясаган дәфтәрләрендә теркәлгән шигырьләре. Алар 1938-41 еллар давамында язылганнар. Кайбер шигырьләренә язылу вакыты куелмаган, аларны әсәрнең эчтөлегеннән чыгып ачыкларга мөмкин.

Шунысын да әйтергә кирәк, совет чорында, идеология йогынтысы тәэсирендә, Ф.Кәримнең төрмәдә язылган шигырьләре турында берни әйтелмәде һәм алар матбугатта бастырылмадылар да. Төрмә чоры хакында турыдан-туры сүз булмаган 1938-41 елгы күп кенә шигырьләрен Ф.Кәрим ижатын өйрәнүче һәм халыкка житкерүче әдәбият галиме Зәет Мөжитов язучының өч томлы әсәрләренә 1954 елда беренче тапкыр кертә. Шагыйрьнең тоткынлыкта язылган шигырьләре беренче тапкыр

2004 елда басылып чыккан «Кыр казы» китабында «Кайгы» дип исемләнгән бүлектә дөнья күрә, чынбарлык бәян ителә.

Ф.Кәрим, төрмәдә язылган әсәрләренен матбугатта басылмаячагын яхшы аңлаганга күрә, сугыш вакытында күп кенә шигырьләрен үзгәртеп яза, аларны сугыш чорына яраклаштыра. Булдыра алганча алардагы шигырь табышларны югалтмаса тырыша. Мәсәлән, «Ант» (1938, 1942), «Кыр казы» (1941, 1944), «Әткәем» (1939, 1942) һәм башка шигырьләренен берәз гына үзгәрешле ике варианты булуы шул турыда ачык сөйли.

1938-41 елларда тоткынлыкта язылган шигырьләр Ф.Кәримнен дүрт ел гомерен, ижатын күзалларга ярдәм ителәр.

Әсәрләргә игътибар итсәк, «Калды Казан» шигырендә (1938) автор үзенен «ристан булып» Себергә китүе турында яза:

*Калды Казан – шигырь дөньясы,
Шагыйрь бары кулын болгасын.*

Әйе, күпме шигырь, әсәр ижат итәсе бар иде әле аның. «Соңгы тапкыр карыйм Иделгә...» дип башланган исемсез шигыре (1938) дә хушлашу булып яңгырый, ләкин өметсез түгел:

*Син борчылма, күңел, яз килсен,
Кыр казлары кайтыр күлләргә,
Без кайтырбыз туган илләргә,
Башлар гына исән-сау булсын.*

«Юл язмалары» әсәрендә (1939) лирик героебыз – автор корабта Себергә юл тотта. Ул бу жирләргә эз салган тарихи геройларны, фән кешеләрен, Төньяк котыпка беренче юл салучыларны хәтеренә ала. Ләкин үзенен Себергә тоткын булып баруы, тарихны хәтерендә яңартканда Себергә сөрелгән күпләр турында гына сөйләми кала. Шагыйрьне дә аңларга була, ул искә алган шөхесләр кешелекне алга әйдәп баручылар. Ә Ф.Кәрим Себергә үз заманының идеология корбаны буларак аяк атлый.

«Син кызганма йөрәгеңне...» дип башланган исемсез шигырендә (1939) Ф.Кәрим халык бәхете өчен көрәшәргә чакыра:

*Син кызганма йөрәгеңне,
Янсын ул, янсын.
Кешеләргә факел булып
Алдыңда барсын.*

Ә шагыйрьдән бу хокукны көчлөп тартып алганнар. Һәм бу турыда шагыйрь үзенен «Кыр казы» шигырендә (1941) ачык яза. Героебыз үз халкына хат язучы өчен кыр

казыннан каурый сорый. Ә ул хат шагыйрь канына манчып язылган жырда торачак.

*Жырым аша белсен халкым,
Айнытсын аңын,
Дошманнар богаулап куйган
Улы мин аның.*

*(...) Атсыннар, куркытмый чөнки
Мине бу җәзә,
Сабыйлар күз яше кебек
Вәҗданым таза.*

*Үлсәм, җырларымда калыр
Сөю, сагышлар,
Кыр казы йөзгән күлләрдә
Шаулар камышлар.*

Кыр казы образы – шагыйрь өчен азатлык, хөрлек мисалы булып тора.

Ф.Кәримнен шигырьләрендә сагыну, сагыш темасы да шактый урынны алып тора. Мәңгә көтәргә ант иткән Кадриясе турында «Ант» (1938), «Кадрия» (1938), «Еллар үтә, ерагая бара ...» (1940) дип башланган исемсез шигырьләрен дә сагынып, моңаеп яза. Аның белән бергә газиз балаларын өзелеп сагына («Үсегез, үс, шатлык йолдызларым ...» – 1938). «Көзгә яңгырлы төн...» шигырендә (1939) язучы төрмәдә күргән төшендә үзенен баларын күрә, газәпләнеп уяна:

*Мөлдәрәп аккан сабый яшен күрәп,
Ата йөрәгенә ут каба.*

Бу теманы «Әткәем» (Адага) шигыре (1939-40) дә тулыландыра, сагынуларны тагын да сагышлырак итә.

Ф.Кәрим төрмәдәге гаепсез әсирләрнен аяныч язмышлары турында әледән-әле «Көзгә яңгырлы төн...» (1939), «Йә көн була, йә төн генә...» (1939-40), «Онытма» (1941) һәм башка әсәрләрендә искә төшерә.

Зарыгып көтелгән минутлар җитә, Ф.Кәрим аклана. Әсәрләреннән күренгәнчә, Кремль янындагы таныш урыннарны үткәндә тоткынлыкта бергә булган иптәшләрен искә ала. «Онытма» әсәре шушы темага, ул Кави Нәжмигә багышлана:

*Исеңдәме көзгә кабер кебек,
Карцерларда бергә утыру,
Хаксызлыкка нәфрәт игълан итеп,
Ун-унбиш көн буга ач тору?*

Шагыйрь ашкынып Казанга кайтуы турында «Сагынып кайтам сине» әсәрендә (1941) яза. Тик кайберәүләрнен танырга телә-

мәүләре аның күңелен рәнжетә.

*Иске капчык асып конвой белән
Урамнарны аша узганда.
Очыраса, күрмәмешкә салышып
Узып китәр хәтта Туфан да.*

Кызганыч, Ф.Кәрим әле бу вакытта Хәсән Туфанның да «халык дошманы» исеме тагылып, Себергә сөрелүен белми. Шул ук шигырьдә, фидкерне дәвам итеп, түбәндәге юлларны яза:

*Дусларым юк хәзер, тик берәүгә
Мин кулларын үбеп баш иям,
Торгандыр ул сагыш ялкынында
Яфрак кебек кипкән Кадриям.*

Хатын-кыз булса да Кадриясенен кыюлыгын ассызыклап күрсәтә, батырлыгы белән горурлана:

*Сабыйларын алып кочагына,
Ишек ачып чыкты, түзмәде,
Тик ул гына тимер капкаларны
Кага-кага мине эзләде.*

«Уйга калып тау башында утырам...» шигыре (1941) дә «Сагынып кайтам сине»дәге фидкерне дәвам итә, тирәнәйтә:

*(...) Бер кеше юк, кайгы бүлешергә
Синнән бүтән иптәш тапмадым.*

«Берәүгә» әсәрәндә (1940) исә Ф.Кәрим үзенен ижатында әйдәп, юл күрсәтеп баручыларның кем булуын әйтә:

Һәр шагыйрьнең бер алласы була,

*Мин дә шагыйрь, табынам берәүгә:
Табына торган аллам – Байрон минем,
Һәм Лермонтов минем пәйгамбәр.*

Ф.Кәримнең 1938-40 елларда ижат ителгән шигырьләреннән күренгәнчә, үзенен көчле рухы, туган халкына мөхәббәте, дөреслекнең жидеп чыгачагына тирән ышаныч аны авыр хәлләрдә саклап кала. Шигырьләре-жырлары үзен, иптәшләрен рухландыра, матур өметләр белән яшәтә.

Ф.Кәрим дөнья әдәбияты традицияләрен һәм халык ижаты казанышларын нык үзләштергән, шигъри сүзне хакыйкәт сүзе итеп таныган шагыйрь булып житлегә. Сугыш уты эченә ул шәхес культы белән бәйлә репрессияләр, төрмәләр, лагерьлар аша үтеп, ныгыган, чыныккан шагыйрь булып килеп керә.

Ф.Кәрим ижатының үзенчәлегә, әһәмияте турында уйлаганда күңелгә аның 1942 елда ижат ителгән «Мин – гуманист» шигыре килә:

*Мин бер шагыйрь-тойгы, хис кешесе
Яратам мин кошлар сайравын;
Мин – гуманист, сөям дөньяны,
Гуманизм – минем байрагым.*

Әйе, жирдә кеше каны акмасын өчен ул үз канын коя, жанын корбан итә. Кешеләрне, якты дөньяны яратуын Ф.Кәрим ижаты, шәхси батырлыгы белән исбат итте. Шуңа да аны халкыбыз онытмый, исәмен күңел түрендә саклай.

© Гәрәева Г.Ф., 2005

ШАМИЛ РӘКЫЙПОВ ОЧЕРКЛАРЫНЫҢ КОМПОЗИЦИЯСЕ

Гөлүсә Гәрәева



ГӨЛҮСӘ ФӘРИТ кызы ГӘРӘЕВА – 2001 елда Яр Чаллы дәүләт педагогика институтының татар филологиясе факультетын тәмамлаган. Хәзерге вакытта Казан дәүләт гуманитар-педагогика университетының татар әдәбияты кафедрасында эшли. Профессор Фәт Галимуллин житәкчелегендә Шамил Рәкыйпов ижатын монография планда тикшерә.

Гараева Г.Ф. Композиция очерков Шамиля Ракипова.

В статье рассматриваются композиционные особенности произведений известного татарского писателя Ш.З. Ракипова (1929-2005).

“Композиция – материалны оештыру. Материал төшенчәсенә әдәби әсәрдә сурәтләнгән барлык компонентлар, ягъни эч-тәлеккә (тема, проблема, идея) һәм формага

(әсәрнең төзелеше) караган барлык нәрсәләр керә. Әсәрнең сәнгатьчә камиллеген бәяләгән вакытта композиция үзенчәлекләренә игътибар итми мөмкин түгел. Компози-

ция әсәрдә куелган төп проблеманы хәл итүгә юнәлдерелә” [1]. Әдәби әсәрнең һәр элементы һәм әсәр тулаем үзә дә төп ике төрле сөйләм формасы белән бирелә: автор сөйләме һәм персонажлар сөйләме. Композициядә бу ике сөйләмнең һәркайсы әһәмиятле урын тоталар.

“Автор сөйләме, әсәрдәгә бөтен вакыйгаларны хикәяләүченең сөйләме буларак, бик күп төрле интонацион төсмерләр ала. Автор сөйләме әсәрнең төп идея эчтәлегенә белән, образлар системасы белән тыгыз бәйләнештә тора. Һәр сүз, һәр жөмлө шушы төп максатка ярашып төзелә. Әсәрнең идеясен генә түгел, сурәтләнгән вакыйгаларга язучының мөнәсәбәтен белдерүдә дә автор сөйләменең роле гаять зур” [1].

“Сюжет – композициянең бер формасы” [2]. Очеркта әдәби әсәрләрдәгә кебек сюжет юк, автор үзенең фикерләре логикасына таяна; ул композицияне сюжетка корып түгел, үзенең фикеренә үсешенә кора. Очерк бөтенләй сюжетсыз дип әйтү дә дөрес түгел, аларның бары тик композицион бирелешенә башка. Кайбер галимнәр, мәсәлән, Е.Журбина һәм В.Росляков очерклар мәжбүри рәвештә сюжетлы булырга тиеш дип киләләр, “әгәр очерктагы вакыйгалар, чынбарлыкның концепциясә билгелә бер сюжетка корылмый икән, ул очерк булмый” [3]. Очерк сюжетлы булмаса тиеш дигән сүз дә хаклыкка туры килми. Әгәр материал билгелә бер сюжет таләп итә икән, очеркист сюжетлы очерк язарга мөмкин. Бу бигрәк тә адрессыз очеркларга карый.

Документаль очеркларда ассоциатив сюжет дип аталган композицион бирелеш популяр. Хикәяләүнең ассоциативлыгы – документаль очеркның төп үзенчәлегенә. Бу үзенчәлек хикәяләүне ирекле төстә алып барырга мөмкинлек бирә. Авторның ассоциатив хәтирәләре, эпизодлар очеркны тагын да кызыктыра.

Сюжетлы әдәби әсәрләрдә авторга билгелә бер кануннарда сыешырга туры килә: һәр вакыйга, персонажларның эш-хәрәкәте



мотивлашкан нигезлә булырга тиеш. Очеркларда исә автор ирекле фикер йөртә, ул бер фикердән икенчесенә, бер эпизодтан икенче эпизодка күчә ала. Очеркларның өстенлегенә дә шунда.

Димәк, әдәби әсәрләрдәгә кебек сюжетка корылган вакыйгалар, эпизодлар бәйләнешенә документаль очеркларга да хас, ләкин аларның композицион бирелешенә ассоциатив.

Үз заманында тәнкыйтьчеләр очерк жанрының төп кимчелекләрен билгеләгән вакытта сюжетка кагылышлыларын да күрсәткәннәр иде [4]. Алар: очеркны башлап китә алмау; автор кая барган, ни күргән сөйләп азаплана; биографиягә ябышу. Шамиль Рәхыйпов очеркларында аталган моментлар барысы да бар, ягъни кая барганын да сөйләп ул, биографияләргә дә туктала. Ләкин алар берсә дә укучыны ялыктырмый, киресенчә, очерк төзелешенә аерым бер үзенчәлек сәндәрә, укучы аны яңалык итеп кабул итә. Очерклар кызык, тиз, йөгәрек укыла.

Шамиль Рәхыйпов очеркларында сюжет автор фикерләренә бәйләнешенә корыла, һәм ул гади, күбесенчә сюжет-вакыйга формасын ала. Шулай ук кайбер очерклар катлаулырак сюжетка да корылырга мөмкин. Андыйларга “Мөңгә сакларга!”, “Мәтрүшкәләр һаман хуш ислә”, “Днепр ярларында таллар бар”, “Сөенчегә – алтын сөгәт...”, “Ил сукмагы өзелмәс”, “Үткәннәрдән бер хәтирә” очеркларын мисалга китерергә була.

Сюжетка автор хикәяләвенә бәйләнешенә тукталыйк. Очерк турында язган һәр галим авторның хикәяләүгә әһәмиятләнә катнашы турында язала. Очерк жанры әдәби-публицистик жанр булганлыктан, анда авторның чынбарлыкка булган ачык, туры бәясә чагыла. Публицистика – очеркның төп үзенчәлегенә. Ләкин ул төрлечә белдереләргә мөмкин. Аны белдерүнең иң актив алымы булып беренчә заттан хикәяләү тора. Очерктагы автор фикеренә хикәя яки романдагы автор фикеренә белән бер түгел. Очеркта ул – автор, ә романда – автор тарафыннан уйланылган бер персонаж. Очеркларда автор үзә һәрвакытта

да катнашмый. Әмма “сугыш темасына язылган очеркларда автор “мин”е һәрвакыт бар һәм ул үзен сиздерә” [2]. Шамиль Рәкыйпов, сугыш темасына очерклар ижат итүче язучы буларак, үз әсәрләрендә һәрдаим катнаша. Аның стилиен сугыш проблематикасы буенча белергә мөмкин. Һәм очеркларның язучы тарафыннан язылуын да онытмаска кирәк.

Белгәнәбезчә, Шамиль Рәкыйпов вакыйга эзләре буенча булып үткәннәр турында яза. “Бу вакытта хикәяләр формасы да үзгәрә” [2], өченче заттан сөйләү катнашып китә. Чыннан да, Шамиль Рәкыйповның очеркларында хикәяләр күбесенчә шулай башкарыла да. Ә вакыйгалар авторның үз исеменнән, ягъни “мин” исеменнән сөйләнгәнчә, очеркның чынбарлыкка турыдан-туры үз бәйсен бирү мөмкинлеген артта.

Ш.Рәкыйповның күп кенә очерклары вакыйга булган урынга баруын, ял итәргә китүен һәм анда кем белән дә булса очрашуын; кемнәндер хат алуын һәм шул хатка җавапны эзләү ничек баруын сөйләүдән башлана. “Үлемсез Батыршин” [5, 19] очеркы “Мин сезгә моннан утыз ел элек булып узган бер вакыйга турында сөйләргә теләм” дип башланып китә. Ә “Егерме биш ел үткәч” очеркының башламы мондый: “Көннәрдән бер көнне миңа Буа районы хәрби комиссариаты белән бәйләнешкә керергә туры килде” [5, 36]. “Унтугыз яшь тулгач” әсәрендә дә автор Буа районына командировкага баруыннан сүз башлый. Шуль рәвешле, очеркның беренче юлларынан ук укучыны булачак вакыйгалар өченә алып кереп китә. Һәм, әлбәттә, очерклар автор эзенә төшкән теге яки бу геройның тормышы, аның эшләгән тиңсез батырлыгына күчеп дәвам ителә.

Шамиль Рәкыйпов очерк өчен материалларны тормышны чынбарлыктагыча тасвирлауга, проблемага туры китереп сайлай, оештыра һәм әсәр буйлап урнаштыра. “Кайбер әсәрләрдә вакыйгаларны сөйләүче итеп берәр персонаж алына” [1].

Кайбер очеркларының, мәсәлән “Упкынар кочагында” һәм “Комбат истәлегә”, структурасы бу яктан бик кызыклы. Киев тирәсендәге ял йортларының берсендә булуы турында сөйләү белән башланган “Упкынар кочагында” очеркында автор Яков Александрович Кравченко исеми скульптор белән та-

ныша һәм Кравченко аңа Зәйнәтдин Әхмәтҗановның батырлыгы турында сөйли. Ә “Комбат истәлегә”ндә автор Кара дингез буенда ял иткәндә ял йортларының берсендә бакчачы хезмәтен башкаручы Михаил Максимыч белән таныша, бакчачы комбат Баталовның тиңсез батырлыклары турында сөйли. Күргәнәбезчә, Шамиль Рәкыйпов хикәяләрне өченче затка тапшыра, үзенә уй-фикер һәм кичерешләрен дә очерк тукумасына уңышлы гына кертеп җибәрә.

“Гали батыр” очеркы башыннан ук өченче заттан сөйләүдән оешып китә. Автор поездда кайтканда бер карт белән туры килеп, соңгысы аңа бер батыр – Нурғали Галиев турында сөйли. Бу очеркта автор еш кына эндәш алымын куллана, әсәр ике кешенә сөйләшүенә корыла (ул ачыктан-ачык диалог түгел). Очеркның тагын бер үзенәлеген шунда – ул нинди җөмлә белән башланган булса, шундый җөмлә белән тәмамлана: “Дөнъяда әкәмәт кешеләр гажәп тә күп, туган” [6, 130]; “Әкәмәт кешеләр күп шуль дөнъяда” [6, 139]. Мондый божралы форманы “Мәңге сакларга!” очеркында да күрергә мөмкин. “Мин ышанам: чын тарихның үзе булган чиксез кыйммәтле бу кәгазьләргә бер генә кеше кулына алмас әле...” [6, 129] дигән юлларны очеркның башлангыч өлешендә дә укыйбыз: “Димәк, бәйсе чиксез кыйммәт бу кәгазьләргә киләчәктә бер генә кеше кулына алмас әле...” [6, 82].

Ш.Рәкыйпов очеркларында чишеп булмаслык катлаулы моментлар юк. Әмма “Геройлар үлмиләр” жыентыгына кергән “Һәйкәлләр янында” очеркы укучыга кабул итү өчен катлаулырак. Безнәчә, монда очеркка хас шартлар сакланып бетми, чөнки ул, беренчедән, күләмле, икенчедән, кино формасында эшләнелгән бу очеркта вакыйгалар буталчык урнаштырыла. Әлбәттә, очеркның композициясе кызыклы, автор яңа алым – кино төшерү формасында яза аны, үзенчә жанрга яңалык кертергә тырыша. Тарихи кадрлар, персонажларның, хикәяләрүченә (бу очракта ул автор үзе) сүзсез монологлары, кадр артында билгесез ниндидер тавышлар укучыны ялыктыра. Белгәнәбезчә, автор тарафыннан ирештерелергә тиешле проблема оператив рәвештә эшләнәргә тиеш, очерк – оператив жанр.

“Мәтрүшкәләр һаман хуш исле” очеркының сюжеты катлаулы дигән идек. Автор очерк тукумасына, кыскалыкка ирешү максатыннан, жәяләр эчендә кайбер жөмлөләрне керттеп бирә. Мәсәлән, “Кысрыкый-кысрыкый станция бинасына якынлаштылар. (“Вокзалда телефон... ничек тә үткөрмәскә!”)” [6, 229]; “– Наталка бу! Пулеметы белән ярдәмгә килүен хәбәр итә. (“Сыбызгы борыннар, болай өздөрә-өздөрә атуның мәгънәсе яратам дигәнне аңлата дип әйтеп булмый ич сезгә!”)” [6, 229]; “Туган-туфракка аяк басканга оч сәгатәтән артык вакыт үтте бит инде. (“Зиратка барып баш иям дә ычкынам!..”)” [6, 240]. “Федоровның какча йөзсә кызыллык йөгәрдә, иреннәренә саран елмаю кунды. (“Башы түгәрәк бит бу егетнең. Фикеренне авызыңнан чыгар-чыкмас эләктәрә, үстәрә. Молодец, бер сүз белән әйткәндә!”)” [6, 230]; “– Дорес, Орлов... Атларга атмаска, егетләр! (“Башы түгәрәк крестьян улының. Атсыз партизан – канатсыз кош белән бер”)” [6, 231]. Игътибар итсәк, жәя эчендәге жөмлөләрнең барысы да – өндәү жөмлө. Аларның соңгы икесеннән кала башкалары персонаж уйларының дөвәми буларак кулланыла. Ә соңгы икесендә автор фикере ачык күренеп тора. Кыскалыкка ирешүдә мондый алымны куллану Шамиль Рәкыйповка очерк жанрының тагын бер үзенчәлеген ачу мөмкинлегә бирә.

Шамиль Рәкыйпов очеркларының тагын бер әһәмиятле ягы – аларда бүләкләү көгәзләренә, архив документларының, көндәлек һәм хатларның, политдонесение, рапортларның уңышлы файдалануында. Алар аның очеркларына документальлек, публицистик рух

өстилә, реаль чынбарлыкны, совет солдатының Ватанга бирелгәнлеген, рухы ныклығын, батырлығын, кешелеклеге халыкка житкерүдә ышандырырлык момент булып торалар.

Күп кенә очеркларын Шамиль Рәкыйпов хатлардан башлай. “Кайту” очеркында Североуральск шәһәренә хәрби комиссары Артемьев Ш.Рәкыйповка язылган җавап хатында очеркның төп герое Хәсән Заманов хакындагы мәгълүматлары белән таныштыра. Хат оригиналда бирелә, аннан “Ул үзенә герой икән белмичә үлөп китте” [6, 141] диеп, очеркта хикәяләр башланып китә. “Сагынулы очрашу” очеркы да бер кеше язмышы турындагы оч хатка нигезләнә. Автор “Го-зерле хатлар миңа күп килә. Шундыйларның өчесе турында сөйләргә теләм бүгән” [7, 35], – ди. Хатлар төрле кешеләрдән килә, һәм автор шул хатлардагы мәгълүматларны чагыштырып, анализлап, герой турында укучыга житкерә. “Утны безгә күчерегез!” очеркында сүз Төмән өлкәсе Аслана урта мәктәбе эзтабарлары язган хаттан башлана. Алар Советлар Союзы Герое Салават Хәкимович Кәримовның нинди батырлыклар күрсәтүен тулырак язуны үтенеп мөрәҗғәгать итәләр. Очерк шул геройның батырлыкларын эзләү, ачыклауга корыла. “Ташка уелган исемнәр” очеркында Казан шәһәреннән Бөек Ватан сугышында катнашкан Каюм Гайнуллин хатына җавап формасында язылган. Анда татар егете Әюповның “Геройлар китабы”нда урын алмавы әйтелә, һәм ул моңа ачыклык кертүне сорый. Хатларга җавап формасында язылган очерклар – Шамиль Рәкыйповның жанр үсешенә керткән бер яңалыгы.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Әдәбият белеме сүзлегә / Төз.-ред. А.Г.Әхмәдуллин. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1990, 7, 73-74 б.
2. Алексеев А.В. Очерк. – Изд-во Ленингр. ун-та, 1973. – С. 40-45.
3. Журбина Е. Искусство очерка. – Москва – С. 128.
4. Камалов Б. Очеркларыбыз турында (Семинар-киңәшмәдә туган фикерләр) // Социалистик Татарстан, 1977 – 22 декабрь.
5. Рәкыйпов Ш. Геройлар үлмиләр / Ш.Рәкыйпов – Казан: Тат. кит. нәшр., 1978. – 286 б.
6. Рәкыйпов Ш. Аяз күктә карлыгачлар. Документаль-художестволы әсәрләр / Ш.Рәкыйпов. – Казан: Тат.кит. нәшр., 1982. – 224 б.
7. Рәкыйпов Ш. Геройлар эзеннән. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1978. – 286 б.

© Нотфуллина З.Т., 2005

70НЧЕ ЕЛЛАР «АВЫЛ ПРОЗАСЫ»НДА КҮТӘРЕЛГӘН КАЙБЕР ПРОБЛЕМАЛАР

Зөлфия Нотфуллина



ЗӨЛФИЯ кызы НОТФУЛЛИНА – 2001 елда Татар дәүләт гуманитар институтын тәмамлаган. Хәзерге вакытта Казан шәһәр администрациясе Коммуналь милек белән идарә итү Комитетында эшли һәм читтән торып Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында аспирантурада укый. Профессор Флун Мусин житәкчелегендә «60-90 еллар татар әдәбиятында «авыл прозасы»ның роле» дигән темага кандидатлык диссертациясе яза.

Нотфуллина З.Т. Некоторые проблемы, поднятые в «деревенской прозе» 70-х годов.

Представители «деревенской» прозы, получившей новое развитие в татарской литературе 70-х годов, стремились к всестороннему исследованию человека в коллизиях общественных и частных, к более объективному анализу проблем современного села.

Житмешенче елларда авыл белән кызык-сынуда яңа дулкын барлыкка килә. Бу – фәнни-техник яңарыш белән бәйлә рәвештә барган катлаулы процесслар нәтижәсе. Дөрес, авыл гомер-гомергә безнең өчен әхлак һәм гадәт кагыйдәләребезне, мәдәни-рухи кыйммәтләребезне саклаучы күңел сандыгы булып калды. Һәм 70нче еллардан әдәбият мәйданына авылның үткәндәге традицияләре һәм бүгенге белән яшәешен үзара бәйләп яктырткан әсәрләр берәм-берәм чыга башлады. Аларда ижади юл белән авылның яңа шартлардагы үсешен тирәнрәк аңларга омтылу өстенлек ала. Биредә бигрәк тә авторларның ана сөте белән кергән хезмәт сөючәнлек, гаилә кануннары, туганлык һәм күршелек мөнәсәбәтләре, табигать һәм кеше бәйләнеше кебек мәсьәләләр кызыксындыра. Уртақ теманы яктыртуга мондый аспектта килү авылга яңа заман тәэсиренең кайбер күңелсез якларын ачыграк күзалларга булыша. Әйттик, без шәһәрләшү процессының авыл яшәешендә кайбер традицион кыйммәтләрен кысыкый башлавын күрәбез. Ә бит асылда авыл милләтнең нигезе, милли мәдәниятне тудырган иңат көчләренең төп чыганагы, әхлакый кыйммәтләренең һәм хәзинәбез – телнең иңатчысы. Шуңа күрә авыл «үткән» белән «бүген»нең очрашу мәйданы да булып тора. Милләт яшәешендә үзенә бер «дөверләр капкасы» вазыйфасын башкарган авыл яшәешен объективрак белү

зур әһәмияткә ия. Шушы хакыйкәтне аңлап, татар прозаиклары 70нче еллардан авылның төрле вакытлардагы реаль яшәешен яктырту юнәлешендә эзләнүләр алып бара башлылар. «Авыл проза»сында иңат итүчеләрне татар авылының сугыш елларындагы тормышы һәм кешеләре бигрәк тә кызыксындыра.

А.Гыйләжевнең «Язгы кәрваннар» (1972) повесте, мәсәлән, әлеге чор авылы кешесенең мораль йөзен, рухи матурлыгын һәм багырлыгын үзәккә алуы белән әһәмиятле. Бөек Ватан сугышы чорында зур кыенлыктар кичергән, көндәлек тормышын да очын-очка ялгап барган, арыган, ләкин көчле авыл халкының тулы, бөтен образын тудыра алган язучы. Бу халык вәкилләре үзләре шундый төрлеләр, ләкин аларның һәрберсендәге көчкә, рухи көчкә хәйран калып була. Болай да сәламәт булмаган Сабирәттәй авылдашлары белән чана тартып орлык алып кайтырга чыга. Язгы юлда өч баласын ятим итеп вәфат була. Ләкин аны бит бу юлга чыгарга беркем мәжбүр итми бит. Сабирәттәй вәжданы, намусы кушканча эшли. Тагын бер образ – Сәрвәр апа – гомерендә бер тапкыр да күрмәгән чит авыл кешеләрен кунарга кертә, аларны кунак итә. Авыр вакытта бер-береңә ярдәмләшү, кешелек сыйфатларыңны югалтмау – зур жинүләр сәбәбе.

Әсәрне туплап торучы образ – Әдилә орлыкка бару вакыйгасында бетмәс көчкә, хезмәт энтузиазмына ия кыз булып тасвирла-

на. Шул ук вакытта ул татар хатын-кызларына хас иң матур сыйфатларны үзәндә туплаган. Сабирәттәй һәм Сәрвәр апаларның дәвамы булган, әхлакий казанышларны, рухи байлыкларны дәвам итүче яңа чор кешесе булып сурәтләнә. Сугыш чоры авырлыклары аны да читләтеп узмаган. Яшьлегенә карамастан, вафат булган апасының ытим балаларын үстерә ул. Әдиләдәге энергиягә, тормышка булган мәхәббәткә сокланмый мөмкин түгел. А.Гыйләжевнең әлегә әсәре аның чын психолог булу сыйфатын ачты. Әсәргә бер сулыш белән укып чыгасың. Һәм үзәң өчен күпме мәгънә, сабак аласың. Халкыбыз өчен шундый авыр елларда туганлык, ярдәмчеллек, кешеләк сыйфатлары югары дәрәжәдә сакланып калыңган. Бу әсәр олы хисләр турында дип әйтергә тулы нигез бар. «...Фашизмны җиңгән халыкның, тиндәшсез зур кыенлыктар кичергән, көндәлек тормышында олы авырлыктар белән генә очын-очка ялгап барган, арыган һәм талчыккан халыкның, бу очракта авыл кешеләренә, гүзәл бер бөтенне тәшкил иткән матур образы күннәргә тетрәтерлек детальләр, характерлы эпизодлар ярдәмендә күз алдына китерелә. Халык вәкилләре – алар бер үк вакытта үтә гади, күннәргә телләрендә, уйларындагы кылган эшләрендә дигәндәй, аларның йөрәк тибешен, изге омтылышларын һичнинди кыенлыктарсыз тоеп барасың», – дип язды Р.Мөхәммәдиев.

Шул ук авторның «Мәхәббәт һәм нәфрәт» (1973) повестендагы Арзу да Әдилә кебек әсәргә җыеп торучы образ. Вакыйгалар сугыш чоры авылында бара. Туган илгә, бер-береңә булган мәхәббәтнең сыналган чагы. Ләкин мәхәббәт булган урында нәфрәт тә яши. Бу илгә басып кергән дошманга мөнәсәбәттә генә түгел, эче тулы мәкер, явызлык белән тулы Мәүлиха, Гыйбадуллар белән көрәштә дә ачыла. Искәндәр, Арзу, Рәфгать, Кәримләренә олы тормыш юлына аяк баскан вакытлары. Ялган белән дәрәжә, мәхәббәт белән нәфрәтнең капма-каршы икәнлеген, туган ил, Ватан төшенчәләренә төп мәгънәсен аңлаган, киләчәк дөньяга карашлары, фикерләре формалаша башлаган чор. Кешеләкнең яшәү рәвешендә мәңгелек көрәш – мәхәббәт һәм нәфрәт хисләренә кискен бәрелешләре әсәрдә матур

ачылган, һәм бу ике хис тә фәлсәфи характерда күтәрелгән.

М.Хәбибуллинның шул чорда иҗат ителгән «Чоңгыллар» (1974) романында да кеше күңеленә нык катлаулы булуы тасвирлана. Әсәрдә шул чор колхоз авылындагы проблемалар гына түгел, ә кешеләр арасындагы, чорлар чигендә торган күп каршылыктар ачыла. Әсәр колхоз рәисе Талип белән агроном Мидхәт арасындагы конфликт белән башланып китә, әсәр дәвамында алар арасында бәрелешләр туып кына тора. Ләкин авыл халкы бу ике кешенә дә шөһәр буларак хөрмәт итә. Талип бик таләпчән, хезмәт сөючән җитәкче, ә Мидхәт югары белемле, авыл хуҗалыгына яңалык алып келергә тырышучы белгеч булып тасвирлана. Нигездә, повестта һәр чорда була торган яңалык һәм искелек бәрелешенә яңача сурәт ачыла. Ләкин моңа кадәр булган әсәрләрдәге кебек кискен көрәш түгел, акыл, тәҗрибә һәм белемнең бергә кушылуы формасында ачыла. Шулай ук, язучы тормыш чоңгылларын күрсәтү өчен үткән белән бүгенне бәйләп күрсәтә. Әсәр ахырына таба очраклы рәвештә ярлылар комитеты рәисе Әюп Латыповның сөякләре табыла. Аның үлемендә шушы авыл кешесе Гайзулла гаепле. Ләкин Гайзулла, Әюпкә караганда жир йөзәндә күбрәк яшәсә дә, куркып, урланган алтыннары өчен бүген-иртәгә тоталар дип яши. Бу аның күңелендә, улы Кәһнемдә дә кешеләргә карата усаллык, миһербансызлык тәрбияли.

Әсәрдән шундый нәтиҗә чыгарырга мөмкин: кешеләкнең киләчәгә кеше кулында. Үзәңнән соңгы буынга калдырган мирасның һәркемгә файдасы булганда гына киләчәккә өмет бар.

Татар әдәбиятының 70нче еллар «авыл прозасы»нда мондый проблемалар күтәрелү юктан гына түгел. Шул чорда илдә барган вакыйгалар, әлбәттә, кеше күңеленә, аның яшәшәненә йогынты ясамый калмады. Шөһәрләшү, авыл хуҗалыгына индустрия тармагы итеп карау табигать һәм кеше проблемасын китереп тудырды. Бу һәр әдәбиятта әлегә теманы яктырткан әсәрләр тууына сәбәп булды.

Рус әдәбиятында В.Астафьевның «Ода русскому огороду», В.Распутинның «Проща-

ние с Матерой», татар әдәбиятында Г.Бәшировның «Җидегән чишмә»се шул жирлектә туа. Табигать экологиясе котылгысыз рәвештә безне әхлак экологиясенә китерде. Кечкенә авылларны бетереп яки ГЭСлар төзеп су астында калдыру табигатькә зур зыян салды. В.Распутинның «Прощание с Матерой» әсәрендә авылның су астында калачагын белгәч, Дарья карчыкның, Г.Бәшировның «Җидегән чишмә»сәндә Алтынбикә тугаен саклап калу өчен жан атып йөргән Камил Дусаевның ничек борчылуларын күз алдына китерүе кыен түгел. Һәр ике әсәрдә дә авыл, аның табигате – үткәннән киләчәккә мирас буларак күрсәтелә. Авторлар бөтен дөнья күләмдә барган табигатьне саклау мәсьәләсен үзәккә куеп, кешенең жирдән аерылу, авылны ташлап, киләчәкләрен югалту куркынычы турында чаң кагалар. Үткән булганда гына киләчәк бар, авыл булганда гына милләт яши дигән фикер башка авторларның әсәрләрендә дә күзәтелә. М.Мәһдиевның «Кеше китә – жыры кала» (1978) әсәрендә үзәктә аталар һәм балалар мөнәсәбәте ята. Повесть Ватан сугышы чорында авыл кешеләренең фидакарлыгы сурәтләүгә багышланган. Үзәктә – Шәяхмәт карт гаиләсе. Язучы әлеге гаилә мисалында сугыш чоры тормышын гына түгел, шул чор кешеләренең психологиясен, хис кичерешләрен, татар халкының үткән чагылдырган, киләчәккә күзәлгән алган. М.Мәһдиев, аталар һәм балалар проблемасын үзәккә куеп, һәр буынның дөньяны, тормышны үзенчә кабул итүен, уртаклыклар һәм аерымлыкларны ачып бирә алган.

Элек гасырдан гасырга буыннар багланы-

шы сакланган, төрле формаларда вакыт агымнары белән бер-берсенә тоташкан булган. Ләкин егерменче гасырның икенче яртысынан кискен борылышлар чоры башлана. Кичәге сүз күп вакытта бүгенгә туры килми. Кичә алган сабаклар икенче көнгә онытыла. Әнә шул багланышлар, әнә шул вакыт бәйләнеше генә милләтләрне милләт итеп, халыкны бөтен итеп яшәтә, багланыш өзәлсә, милләт милләт булудан туктый. Автор үзе яшәгән чорга, үзенә юлдаш булган жан ияләренең берсенә дә битараф түгел, һәммәсенә – елларга, кешеләргә аек мөнәсәбәт, мөһәббәт һәм нәфрәт, соклануын яки ачуын нигезле итеп, тарихи дәрәжәгә туп-туры караган килеш, шул чор белән бәйләп биргән.

Гомумән, аның геройларына тормышка мөһәббәт, рухи ныклык, гаделлек сыйфатлары хас. Тормышны жыр-моң белән бизәү, шулар аша авырлыкларны жинү, хәсрәтләрне кичә белү буыннан-буынга васыять буларак күчә.

Йомгаклап шуны әйтергә була: татар әдәбиятында 70нче еллар «авыл прозасы» жәмгыятьтәге күп проблемаларны үз эченә алып, аларны чишү юлларын күрсәтте. Кеше характеры формалашуда гаиләдәге тәрбия, жәмгыять йогынтысының һәм, ниһаять, гапгади кешелек сыйфатларының мөһим икәнлегә асызыкланды. Авыл һәм табигатьнең бик нык бәйләнгәнлеген, аларны бер-берсеннән аерып булмаганлыгын ачыкланды. Ә табигатьне саклау, беренче чиратта, киләчәк буыннар каршында җаваплылыкны онытмау, тормыш табигыйлеген, кеше табигатен сафлыгын, авыл, милләт киләчәген саклау булып аңлатылды.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Бәширов Г., Җидегән чишмә. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1980. – 415 б.
2. Гыйләзев А., Сайланма әсәрләр, 5 томда. 4 том. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2002. – 447 б.
3. Мәһдиев М. Бәхилләшү. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1990. – 639 б.
4. Мөхәммәдиев Р. Якутлар табыладыр вакыт белән: Әдәби тәнкыйть мәкаләләре. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1983. – 216 б.
5. Распутин В. Повести. – М.: Просвещение, 1990. – 333 с.
6. Хәбибуллин М. Чоңгыллар. – Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1982. – 457 б.

110 ЕЛ ЭЛЕК БАШЛАНГАН ГОМЕР

Әгъзам Жәләлиев



ӘГЪЗАМ НИЗАМ улы ЖӘЛӘЛИЕВ – Бөек Ватан сугышы ветераны, подполковник. Сугыштан соң 4 ел Кызыл Юл районында райкомол секретаре, 15 ел Чыршы авылында колхоз рәисе, 15 ел Әлдермеш авылында мәктәп директоры, берничә ел Дөбяз районы башкарма комитетының рәис урынбасары. Казан Арты тарихын, күренекле шәхесләрнең эшчәнлеген өйрәнүгә багышланган күпсанлы очерклар авторы.

Зәлялиев А.Н. Жизнь, начавшаяся 110 лет назад.

В статье даются родословная и основные вехи жизни и творчества выдающегося татарского актера Ситдык-ка Айдарова.

Ситдыйк Айдаров кебек олы шәхес турындагы сүзгә шәжәрәләрдән башлау хәерле булыр. Чөнки аның шәжәрәсә әтисе Мөхәммәтхәнәфи һәм әнисе Гайнижамал ягыннан да бик кызыклы.

Әтисе ягыннан: Журка, Чурты, Чурай, Бикмәмәт, Ишмәт, Вәлиша, Бикбай, Бикмулла, Рәхмәтулла, Мөхәммәтхәнәфи. Рәхмәтулла хәзрәт Идел ягыннан Яңа Чәчкап авылына килеп урнашкан, 1874 елның 12 февралендә вафат булган.

1868 елда Рәхмәтулла хәзрәтнең беренче хатыныннан Ситдыйкның атасы Мөхәммәтхәнәфи туган.

Мөхәммәтхәнәфи Рәхмәтуллин Казан шәһәре Кремлендә 1889 елда армиядә хезмәт срогын тәмамлагач, хәзергә Тукай урамында яшәгән дөүәтисе Баязитовларда торып кала.

Хәзергә Биектау районы, Чыршы авылыннан Казан шәһәренең «Зәңгәр» мәчетенә имам-хатыйб булып күчеп килгән Мөхәммәткасыймның асрау кызы Гайнижамал Галиева белән шунда өйләнешәләр. Чыршы – бай тарихлы авыл, 1383 елда барлыкка килгән. Унлап хужалык Малмыж ягына Адай авылыннан күчеп килгәннәр.

1895 елның 26 декабрендә ир балалары дөньяга килә, аңа Ситдыйк исеме бирәләр. Шулай итеп, Гайнижамал Галиева татар милләтенә булачак зыялысын дөньяга китерә.

Ситдыйк мәдрәсәдә, рус-татар мәктәбендә укый. Биш яшендә гармунда уйный башлаган. Унбиш яшьләрендә инде ул һәртөрле уен коралында уйный белгән, Шәрәк клубында

оркестрга житәкчелек иткән. Кабан күле буенда кичәләр, яшьләр уеннарын оештыручы Гөлсем Болгарская аның сөңгесе Зәйнәп белән дус яшәгәннәр. Ул вакытта хәзергә Тукай урамы, Кабан күленә кадәр, кичләрен яшьләр тавышы белән гөрләп торган.

Үзенә автобиографик язмасында ул: «Мин 15 яшемә кадәр Казан шәһәрендә татар мәдрәсәсендә, рус-татар мәктәбендә укыдым. Туганнарым дини-фанатик карашларда бул-



ганга күрә «гөнаһ» санап, миңа театр белән шөгыльләнү турында һич кенә уйларга мөмкин булмады. Баштарак мине музыкага өйрәнүдән дә бөтенләйгә тыйдылар. Туганнарыма сиздермичә генә музыка яратучылар кичәләренә, ә инде 1910 елда Казанда беренче тапкыр оештырылган кылы оркестрга йөрдем. Ниһаять, 1912 елда «Шәрәк» клубында оркестр белән житәкчелек иттем».

1961 елның февралендә, сәхнә ветераны Касыйм Шамиль белән Ситдыйк Айдаровның сәхнәгә якынаюының сәбәпләре турында сөйләшкәндә, ул болай диде: «1910 ел иде. Мин Чистайдан Казан шәһәренә килеп, Шиһаб Мәрҗани мәчете картына фатирга урнаштым. Бөр көнне Габдулла Кәриев үз янына ча-



«Галиябану» спектаклендә Әшрәф Синяева белән

кырып алды да: «Сирибрыков «Асрау кыз» дигән пьесасын язган, сәхнәгә куярга гармунчы юк, булыш әле», – ди. Мин күп уйлап тормадым, Ситдыйкның квартирасына кердем, алар Уңъяк Болакка яшиләр иде. Минә әтисе Хәнәфи абый каршы алды. Ул мөлаем гына, бөтерелгән мыек-сакалдан, жыйнак кына килгән, башында чигелгән түбәтәй, өстендә тузурка, аягында билсез читек. Хәл-әхвәлне сөйләшкәч, мин Ситдыйкны ишек алдына чакырдым. Безнең Г. Кариев һәм С. Айдаров белән дуслык әнә шулай башланды».

1912 елда драматург Кәрим Тинчурин «Беренче чәчәкләр» пьесасын яза. Ул 1913 елда беренче тапкыр куела. «Беренче чәчәкләр» драмасында шәкерт Бикбулат ролендә С. Айдаров уйный. Бу аның «Сәйяр» труппасында уйнавының башлангычы була.

1912 елда Сәхибжамал Волжскаяның «Нур» театры труппасында Әшрәф Синяева да уйный. 1913 елның 16 декабрендә Петербург сәхнәсендә ул Г. Камалның «Бүләк өчен», 1914 елда Петербургта «Бөхетсез егет»-ендә уйнаган. Менә шул вакытларда ук Габдулла Кариев, Әшрәф Синяеваның талантлы һәм өметле артистка булуын сизеп, хат алыша башлаган.

Әшрәф Гатаулла кызы Синяеваның артистлык сәләте 9 яшендә Алабуга гимназиясендә укыганда ук ачыла. Гимназияне тәмамлагач, Петербургта танылган А.Н. Петровскийның югары театр курсларында укый, югары белемле профессиональ артистка була, Петрозаводск, Загорск шәһәре (Мәскәү янында) сәхнәләрендә уйный. Г. Кариевның чакыруы буенча Әшрәф Синяева Казанга килә.

Артист Касыйм Шамиль Ә. Синяеваның

бик абруйлы килең булуы, каснананың килең белән, каснатаның килең белән бер-берсенә жылы, гадел карашта булулары турында искә ала иде. Касыйм ага: «Без Хәнәфи абыйның арагы, тәмәке белән дус булмавын күрәбез, Ситдыйк та шулай. Икебез дә мишәр булганлыктан, мишәр акценты белән сөйләшәбез. Әшрәф миңа: «Мин сезгә болай әйткәм булсам», – дия торган иде. Ул шулай татарча оста сөйләшергә өйрәнде, ә сәхнәдә күбәләктәй очып йөри иде. 1917 елның көзендә Загорск шәһәрненнән Казанга килү белән, һич тә икеләнмичә, ул үзенә бенефисына драматург Мирхәйдәр Фәйзинен «Галиябану» спектаклен сайлап ала. Үзенә партнер итеп яшь артист Ситдыйк Айдаровны сайлый», – дигән иде.

1918 елның октябрендә «Тәһир-Зөһрә» трагедиясе композитор Солтан Габәши музыкасы белән Казанда беренче тапкыр уйнала. Тәһир ролендә – Ситдыйк Айдаров, Зөһрә ролендә – Әшрәф Синяева. Бу спектакль шәһәр халкы өчен бәйрәм була.

Шул ук елда Газиз Айдарский төкәдиме



«Тәһир-Зөһрә» спектаклендә

белән Ситдыйк Рәхмәтуллин фамилиясен Айдаровка алыштыра.

Бер дәүләттә дә артистларны фронтларга жиберү юк, ә Совет хөкүмәте, Урта Азиядә жирле халыкны тәрбияләү максаты белән, 1919 елның апрелендә Идел буеннан беренче аерым бригада жиберә. Ә. Синяева һәм С. Айдаров алдынгы линиягә китәләр.

Фатыйма Ильская, Фәхерниса Сәмитова, Елизавета Сыртланова, Нури Сакаев, Вәли Мортазин-Иманскийлар составындагы, Әшрәф Синяева, Ситдыйк Айдаров житәкчелегендәге татар труппалары Инче Идел буе укчы дивизиясенә 4нче татар бригадасы сәяси комиссары Якуб Чанышев житәкчелегендә эшлиләр. Пишпәк, Семиречье шәһәрләрендә аларга артистлардан Коваленский, Хосәен Уразиков, Хәсән Нурский, Габбас Гайсин, Мөхтүрә Маметова, Гөлсем Бикбова, Галим Бикбов, Әхмәт Биккиниев, Уразев һ. б. кушылылар.

Якуб Чанышевның сөйләгәннәрен искә төшерәм: «Мин Әшрәф Синяева һәм Ситдыйк Айдаровның Урта Азиядә татар бригадасына Иделдән алып Тянь-Шаньга һәм Төркестанга кадәр сугышчылар арасында зур тәрбия эшләре алып барганын күрдәм. Алар сугышчыларны яңадан-яңа жинүләргә рухландырдылар. Мин аларны Пишпәктән поезд белән озатып жибердем. Аларның татар сәнгатен үстүдә тагын да зур тырышлык куячакларына ышандым...».

1922. елда сәламәтлеген кайтарган Әшрәф Синяева фронттан Петербургка кайта...

Драматург Фәтхи Бурнаш «Кызыл Татарстан» газетасының 25 елгы 2 апрель санында басылган мәкаләдә Синяева турында болай дип яза: «Ул соңгы минутларына кадәр татар сәнгате белән танышып тора. Бу юлда ирешелгән уңышларга шатлана, житешмәгән урыннары булса, кайгыра

иде. Ләкин, нишлисәң бит, шәфкатьсез авыру болай да ярлы театрыбызның тагын бер чәчәген өзеп китте... Татар театрына яңадан-яңа көчләр килүен теләүдән башка чара юк».

1922 елда Казанда К. Тинчуринның «Казан сөлгесе» дигән әсәре сәхнәгә куела. Ильяс ролендә Ситдыйк Айдаров, Мөршидә ролендә Рокыя Кушловская уйный.

Татар сәхнәсендә музыкаль драма жанрын үстүгә хуплаган һәм бу юнәлештә нәтижәле күп эш алып барган кеше драматург К. Тинчурин була. Ул берсеннән-берсе матур 30дан артык сәхнә әсәре яза, шуның белән бай мирас калдыра. С. Сәйдәшев бу әсәрләренә барысына да диалект музыка яза.

Татар халкының мәшһүр җырчысы һәм танылган артисты С. Айдаров С. Сәйдәшев музыкасына жан өрде. Музыкаль спектакльләренә бизәлешен өчәүләп эшләделәр, шуңа күрә аларны халкыбыз яратты да.

Солтан Габәши сүзләре белән әйткәндә, С. Айдаров үзенең саф табигый тавышы белән халык арасында тиз танылды, җырчы булуы белән бергә артист та булганга күрә, җыр белән театрны бергә кушып уйнады. Ичшиксез, бу сәхнә өчен бик кирәк сый-



Татар Академия театры артистлары белән (4нче рәттә сулдан икенче)

фат иде.

Татар театрының тәнкыйтьчесе, күп кенә спектакльләргә рецензияләр, татар театры тарихы буенча мәкаләләр, артистлар турында очерклар язган шагыйрь Гадел Кутуй «Зәңгәр шөл» спектаклен карагандан соң: «Музыкаль әсәрләрдә жибәрелеп уйнарга яраткан жырчы артист Айдаровны бу рольдә алмаштырырлык кеше юк әле», – дип язды.

Рокья Кушловскаядан соң С. Айдаровка партнерша булып уйнаган Галия Кайбицкая турында да Г. Кутуй сүзләрен искә төшерү урынлы булыр: «Мәйсәрә ролендә уйнаган яшь артистка Галия Кайбицкаяның, жырда булсын, уенда булсын, үз ролен матур итеп башкаруын әйтергә кирәк» («Кызыл Татарстан», 1929. – 24 декабрь).

1926 елның 2 мартында Ситдыйк Айдаров бенефисы үткәрелә. С. Айдаров үзенә бенефис спектаклендә Ф. Бурнашның «Таһир – Зөһрә» драмасын куярга була. Таһир ролендә С. Айдаров, ә Зөһрә ролендә Галия Кайбицкая уйный. Бу трагик спектакльдәге образлар һәр икесенә дә яңадан зур уңышлар китерә. С. Айдаров-Таһир – патриот, туган илен ба-

сып алучылардан саклауда тиндәшсез батыр һәм алыштыргысыз оста сугышчы. Аның ил алдында күрсәткән хезмәтләре зур. Таһир образында гражданлык пафосы көчле яңгырый. Таһир белән Зөһрә арасында саф мәхәббәт урнашкан. Таһир да, Зөһрә дә үзләренә мәхәббәтләрен чикләргә теләүче сыйнфый тигезсезлек кысаларын жимереп узалар, иске тәртипләргә, кагыйдәләргә каршы чыгып, зур яңалыкка ирешәләр. С. Айдаров Таһир образы аша язучы тарафыннан бирелгән тиешле хисләргә барысын да тамашачыларга житкерә алган.

Спектакльдән соң Ф. Бурнаш сәхнә артына С. Айдаров һәм Г. Кайбицкаяны кочаклап үбә дө: «Мин чыннан да үз геройларымны таптым бит», – ди.

«Наёмщик» музыкаль драмасын беренче тапкыр халыкка житкерүче дә С. Айдаров була. Аның роле гаять зур, катлаулы, никадәр фикир-тойгылар, эчке кичерешләр! Ул халык эше өчен көрәшә һәм шуның тойгылары белән яши. Бу күренешләргә ул үзенә иркен сулышлы жыр аша жанлы итеп тамашачыга житкерә алган. Батыржан жырлаганда ныклык, иреккә омтылу яңгырый.

Ситдыйк Хәнәфи улы Рәхмәтуллин-Айдаров рус классиклары әсәрләреннән Н. Гогольнең «Ревизор»ында – Хлестаков, «Разлом»да – Фон Штубе, Көнбатыш Европа классиклары әсәрләреннән «Мәкер һәм мәхәббәт»тә – Фердинанд, «Отелло»да – Кассио, «Гамлет»та – Горацио кебек оңымаслык образлар иңат итә. Шуң ук вакытта ул Чайковский, Рубенштейн, Римский-Корсаков кебек күренекле рус композиторларының әсәрләреннән аерым арияләргә, жырларны да оста башкара. Татар телендә беренче булып П.И. Чайковскийның «Евгений Онегин» операсыннан Онегин партиясен әзерли һәм жырлый.

Татарның танылган композиторы Нәжип Жигановның да «Качкын» операсындагы Булат партияләрен беренче тапкыр әзерләүче һәм жырлаучы С. Айдаров була.

Ситдыйк Айдаров үзенә иңатында өченче төрдәге жанрны – опера артисты жанрын да үзләштерә, опера театрына нигез салучылар арасында хаклы рәвештә беренче булып аның исемен атыйбыз.



«Наёмщик» спектаклендә Галия Кайбицкая белән

ОСМАН КУРМАЕВНЫҢ ТОРМЫШЫ ҺӘМ ИЖАТЫ

ОСМАН ЖАМАЛЕТДИН улы КУРМАЕВ (1903-81) – күренекле галим-физиолог, биология фәннәре докторы (1950), профессор (1951), ТАСССРның атказанган фән эшлеклесе (1968). 1934-81 елларда Казан педагогия институтында: зоология кафедрасы мөдире (1940-46), кеше һәм хайваннар анатомиясе һәм физиологиясе кафедрасы мөдире (1950-55, 1965-74), проректор (1961-65).

Төп фәнни хезмәтләре нерв системасының һәм гумораль факторларның йөрәк эшчәнлеген көйләү механизмнарын әйрәнүгә багышланган.



ОСМАН ДЖАМАЛЕТДИНОВИЧ КУРМАЕВ (1903-81) – видный ученый-физиолог, доктор биологических наук (1951), Заслуженный деятель науки ТАСССР (1968). В 1934-81 годах в Казанском педагогическом институте: заведующий кафедрой зоологии (1940-46), заведующий кафедрой анатомии и физиологии человека и животных (1950-55, 1965-74), проректор (1961-65).

Основные научные труды посвящены исследованию механизмов нервной и гуморальной регуляции сердечной деятельности.

© Ситдыйков Ф.Г., 2005

ӘЙДӘП БАРУЧЫ ФИЗИОЛОГ

Фәрит Ситдыйков



ФӘРИТ ГАБДЕЛХАК улы СИТДЫЙКОВ – биология фәннәре докторы, профессор, Казан дәүләт гуманитар-педагогика университетының фәнни эшләр буенча проректоры, кеше анатомиясе, физиологиясе һәм сәламәтлек саклау кафедрасы мөдире. ТАСССРның һәм РФнең атказанган фән эшлеклесе.

Ситдиков Ф.А. Ведущий физиолог.

Статья посвящена жизненному и творческому пути крупного ученого-физиолога и педагога О.Д. Курмаева.

Татар дәүләт гуманитар-педагогика (элекке Казан дәүләт педагогика) университетының (ТДГПУ) якынча 130 еллык тарихында югары уку йортының данын күтәрүче атаклы галимнәр күп булды. Шуларның берсе – профессор Осман Жамалетдин улы Курмаев. Казан физиологлар мәктәбенең әйдәп баручы физиологы О.Ж.Курмаевның хезмәт биографиясе, фәнни-педагогик һәм җәмгыяви эшчәнлеген үз халкына һәм иленә хезмәт итүнең ачык мисалы булып тора. 1920-30 елларда илебездә көчле ритмлы җәмгыятьтә үсеш чорында ул Мордовия авылларының берсендә

комсомол хәрәкәтен оештыра, күмәк хужалык төзүдә катнаша, белемгә омтыла, соңрак – фәнни тикшеренү эшләре, республика һәм СССР күләмендә Югары Совет депутаты сыйфатында җәмәгать эшчәнлегенә белән шөгыльләнә.

Осман Курмаев Пенза губернасының Саранск уезды Кривозерье волостенә (хәзер Мордва республикасының Ләмрә республикасына) караган Суркино авылында 1903 елның 28 декабрендә крестьян гаиләсендә дөньяга килә. Мәктәпне тәмамлаганнан соң, 6 ел авыл мәктәбенең башлангыч класслар укытучысы булып



Студентлар арасында

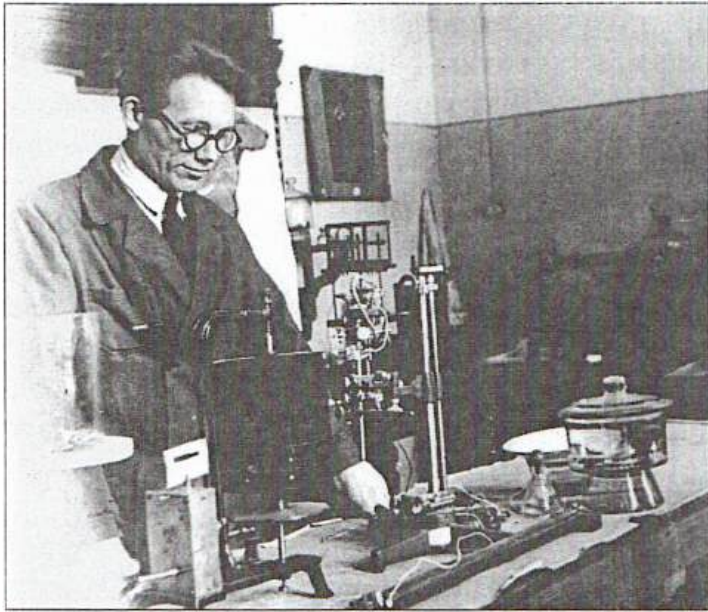
эшли. 1926 елда Казанга килә һәм Шәрәкь педагогия институтына укырга керә.

Османның студент тормышы жиңел булмый. Үзенә хатирәләрендә ул болай искә ала: «Укуымның башлангыч чоры бик авыр шартларда үтте. Миңа тулай торактан караватсыз урын бирделәр. 2-3 атна идәндә йокладым, салкын тидереп, чирләп киттем, тик институтны ташламадым. Миңа стипендия билгеләсәләр дә, аны алу өчен институт директорының приказы Мәскәүдә расланырга

тиеш, ягъни ноябрь айларыннан да иртәрәк мөмкин түгел иде. Шул сәбәпле 2 ай бик авыр шартларда яшәргә туры килде. Ул вакытта ипинен кадагы 6, ә төшкә аш 10-15 тиен генә тора иде. Минем аның кадәр дә акчам юк иде. Вакытлыча эш табу да мөмкин түгел иде, чөнки ул вакытта эшсезлек хөкем сөрдә. Өти-әни дә ярдәм итәрлек хәлдә түгелләр иде, алардан сорап язарга кыймый идек, чөнки мине алар ирексездән генә жибәрделәр бит. Ике күлмәгемнән



Физиологлар, биохимиклар һәм фармакологларның 1нче Идел бие съездында



Лабораторияда

берсен 50 тиенгә саттым, башка сатарлык әйберем юк иде».

30нчы елларда Осман Курмаев Бөгелмә кантонына колхоз төзелешендәгә арттырып жибәрүләргә төзәтергә жибәрелә. «Кантон комитеты мине Шалты авылына жибәрде. Бер ай эчендә миңа авылдагы эшләргә жайга салырга һәм яңадан Ленин исемендәгә колхозны оештырырга насыйп булды. Хәзергә вакытта ул Татарстанда Баулы районындагы алдынгы колхозларның берсе санала. Үткән елларда миңа, Казан университетының биология-туфрак факультеты каршындагы дәүләт имтиханы комиссиясә вәкиле буларак, шушы колхоз рәисенә университетны тәмамлау турында диплом тапшырырга туры килде. Бу минем өчен бик күнелле булды», – дип искә ала О.Ж. Курмаев.

Соңрак Осман Курмаев Казан дәүләт университеты каршындагы аспирантурада укый. Бу елларда физиология кафедрасында И.А.Аршавский, Я.С.Воронцов, М.А.Киселев кебек күренекле галимнәр эшли. О.Ж.Курмаев 1938 елда КДУның зоология һәм физиология кафедрасында кандидатлык диссертациясә яклый һәм аңа биология фәннәре кандидаты дигән гыйльми дәрәжә бирелә. Аның диссертациясә даими электр агымы йогынтысында экстракардиаль нервларның ярыну күренешләре үзгәрүгә багышланган. Ул вакыттагы педагогия институтында бу – физиология бунча беренче диссертация була. Шушы

чордан башлап хәзергә ТДГПУ физиологларының төп проблемасы булып йөрәк физиологиясә, аның регуляциясә һәм онтогенетик планда төрле факторларга ияләшү (адаптация) мәсьәләләре тора. ТДГПУ физиологлары мәктәбенә шушы вакытта нигез салынды дип санала.

1940 елда О.Ж.Курмаев зоология һәм физиология кафедрасы мөдире итеп билгеләнә.

Боек Ватан сугышы елларында Осман Жамалетдин улы травма шогыннан дөвалау проблемалары өстендә эшли. Сугыштан соң (1946 елда) ул, СССР Медицина фәннәре академиясенә мөхбир-әгъзасы А.В.Кибаков чакыруы бунча, СССР Фәннәр академиясә Казан филиалына күчә һәм Биология институтындагы эксперименталь биология лабораториясендә докторлык диссертациясә өстендә эш алып бара. Шул ук вакытта педагогия институтында да укыту эшен дөван итә.

1950 елда, татарлардан икенче булып (беренчесә – Ибраһим Вәлидов), «Физиология» белгечлегә бунча докторлык диссертациясә яклай. Аның диссертациясә жылыканлыларның (этләрнең) йөрәгенә экстракардиаль нервлар йогынтысы механизмнарын ойрәнүгә багышлана. Ул, салкынканлылар өстендә тәжрибәләр алып барган профессорлар А.В.Кибаков һәм А.А.Узбеков белән бер үк вакытта, гизүчән нервларның йөрәккә тәәсир итүенә ашказаны асты бизә функцияләренә, ә симпатик нервның – бөер өстенә ми катламына бәйлә булуын күрсәтә. Академик А.А.Ухтомский концепциясен үстереп, О.Ж.Курмаев тәжрибәләр ярдәмендә симпатик һәм парасимпатик нервларның бәйләнешен үзара



Жавахарлал Неру чыгышын тыңлаганда

компенсацияләну икәнлеген раслый. 1950 елда О.Ж.Курмаев Казан педагогия институтында Кеше һәм хайваннар анатомиясе һәм физиологиясе кафедрасын оештыра һәм аның мөдире итеп сайлана.

Быел университетыбызның физиология кафедрасына 55 ел тулды. Фәнни потенциалы буенча ул Россиядәге физиология кафедралары арасында алдынгылардан санала. Аның каршында аспирантура (1961 елдан), докторантура (1996 елдан), кандидатлык (1989 елдан) һәм докторлык (2001 елдан) диссертацияләрен яклау буенча советлар эшләп килә. Минем уйлавымча, безнең коллектив һәрвакыт остазыбызның «бер-берегезгә карата иптәшләрчә, гадел, объектив булыгыз, бер-берегезне хөрмәт итсез, тик ярарга тырышмагыз, ялагайланмагыз» дигән теләкләренә тугры булып калды.

Осман Курмаев, чын профессор буларак, Татарстанның барлык югары уку йортларында диярлек фәнни-педагогик эшчәнлек белән шөгыльләнүче зур гына шәкертләр төркемен тәрбияләде. Ул таләпчән, катгый һәм гадел остаз иде, фән өлкәсендә фактларга гына ышана һәм академик И.П.Павловның «фактлар – ул галимнең сулау һавасы»

дигән сүзләренә таяна иде. Үзенң һәм безнең мәгълүматны кабат-кабат тикшерә, безнең басмаларга карата таләпчән иде. Басмага әзерләнгән мәкаләләрен бер-ике атна тота, аннары төзәтергә кире кайтара иде. О.Ж.Курмаев 1974 елда кафедра мөдире вазифасын шәкерт – профессор Ф.Г.Ситдыйковка йөкләсә дә, профессор-консультант буларак, кафедрада актив эш алып барды. Ул Казан физиологлар мәктәбе тарихында яңа тикшеренү юнәлешенә – физик күнегүләр физиологиясенә нигез салучы булып кереп калды.

Осман Жәләлетдин улы Казан шөһәр советы, СССР Югары Советы депутаты, Азия һәм Африка илләре бердәмлеге Комитеты әгъзасы буларак та жәмгыяви эш белән шөгыльләнде.

Университетыбызның музееда профессор О.Ж.Курмаев турында бай экспозиция тупланган. Биология, география һәм физик тәрбия факультетларының иң алдынгы студентларына аның исемендәге стипендия бирелә. Гомуми физиологиядән лекцияләрдә, булчак белгечләрдә иң яхшы сыйфатлар тәрбияләү максатында остазыбыз турындагы бай материал күп кулланыла.

© Абзалов Р.А., 2005

ОСТАЗЫМ ОСМАН КУРМАЕВ

Ринат Абзалов



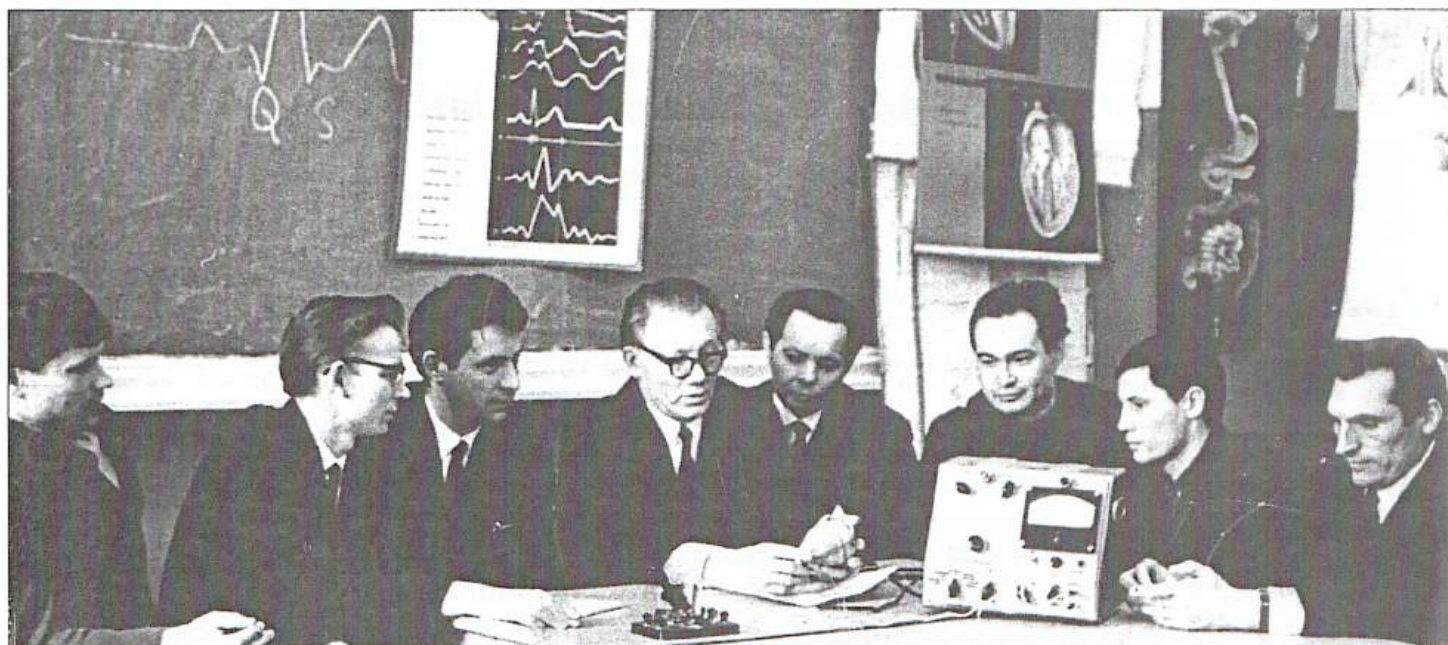
РИНАТ АБЗАЛ улы АБЗАЛОВ – биология фәннәре докторы, профессор, Казан дәүләт гуманитар-педагогика университетының физик культура теориясе кафедрасы мөдире, ТАССРның атказанган мәдәният хезмәткәре, ТАССРның атказанган фән эшлеклесе.

Абзалов Р.А. Мой учитель Осман Курмаев.

В статье одного из своих учеников Осман Курмаев предстает как ученый с широким научным кругозором, с огромным жизненным опытом – как настоящий интеллигент.

Профессор Курмаев кешелекле ягыннан һәм фәнни планда минем остазым һәм минем өчен бәхәссез авторитет иде. Студент чакларда ук мин аның лекцияләрен йотылып тыңлый идем. Минем хәтеремдә Осман ага-ның йөрәк функцияләре турындагы тирән һәм үтемле фикерләре истә калган. Осман

ага Казан физиологлар мәктәбен оештыручыларның берсе иде. Ул педагогика университетында кеше һәм хайваннар анатомиясе һәм физиологиясе кафедрасын оештыра. Аның фәнни авторитетының дөнья күләмендә танылуына чит ил галимнәреннән дә аның хезмәтләренә искәртмәләр ясаы



Аспирантлар белән

ишарәли. Ул үзенң шәкертләрен бервакытта да тикшеренү нәтижәләрен ниндидер закончалыкларга туры китереп бозып күрсәтергә этәrmәде. Аның өчен иң мөһиме – фәнни факт булды. Ул «нәтижәне табу мөһим, ә аларны аңлату икенче эш, һәм аны теләсә кем үз дәрәжәсендә, үз карашларынан чыгып эшли ала», дия иде. Безнең карашка, бу кафедра коллективының фәнни фикерләве үсешендә мөһим нәрсә булды. Аның күп кенә шәкертләре шушы васыятькә тугры калды.

Безне төрле фәнни кворумнарда профессор О.Ж.Курмаев шәкертләре сыйфатында каршы алалар иде. Бер яктан, бу безнең тикшеренү нәтижәләренә һәрвакыт зур кызыксыну уятты, ә икенче яктан – аларның бәһасе О.Ж.Курмаев авторитетына карап югары була иде. 1966 елда Осман ага белән «Йөрәкне симпатик һәм парасимпатик көйләү механизмнары» дигән монография чыгарган идек. Бу монография күпеллек тикшеренүләребезнең (аның шәкертләре, шул исәптән, минем дә) житди хезмәте, гел кул астында өстәлдә ята торган китап булды. Докторлык диссертациясен яклаганнан, тикшеренүләрем нәтижәләрен үземнең монографиядә гомумиләштергәннән соң да, остазымнан фәнни фактларны тасвирлау сәләтен үзләштерү максатында бу китапны өстәлемдә ачык килеш тоттым. Миңа остазыма тикшеренү нәтижәләрен таләпчән, азсүзле, төгәл

стильдә тасвирлау охшый иде. Бу чын һәм тирән фикерле галим сыйфаты. Аның бу сыйфаты Казанда беренче тапкыр балалар, спортсменнар йөрәгә эшчәнлеген телеметрик тикшеренүләре башлавына да бәйле. Докторлык диссертациясә өстендә эш алып барганда да ул минем тикшеренүләремне контрольда тотты, һәр көн диярлек лабораториягә кереп чыга иде.

Гадәти тормышта Осман Жамалетдин улы шат күңелле кеше иде. Ул һәрдаим шаярта, бихисап афоризмнар белә, аларны урынлы куллана, бервакытта да кеше өстеннән көлми иде. Шуңа күрә Осман ага безнең өчен чын галим эталоны булды, үтә намуслы, интеллигент, тормыш яратучан, жор телле кеше рәвешендә хәтердә калды.

Осман Жамалетдин улы табигатә белән көчле авыл егетә кебек физик яктан сау-саләмат иде. Тормышындагы мәгънәсез очрак аны хасрәткә салды. Психологик травма үз эшен эшләде. Эштән кайтышлы, үзе тора торган йорт подъездындагы яшүсмерләргә кисәтү ясый. Этәчләнгән яшүсмерләре аның почта тартмасына янаулар белән язма сәлләр. Ситуация киеренкеләнә бара, Осман ага шомлана, борчыла башлай. Стресс йөрәк пристубына китерә.

Мин шушы бөек галим, жәмәгәт эшлеклесе, шул ук вакытта кешелекле шәхес шәкертә булуым белән горурланам.

ДЕКАНЫБЫЗНЫ ЯРАТТЫК

Руфил Миңлебаев



РУФИЛ ГАФФАР улы МИҢЛЕБАЕВ – биология фәннәре докторы, профессор, Башкортстан дәүләт университетының ботаника кафедрасы мөдире. Башкортстан АССР-ның атказанган фән эшлеклесе.

Хезмәтләре үсемлекләр экологиясенә, агроэкологиягә карый.

Минибаев Р.Г. Декана мы любили.

Автор делится своими воспоминаниями о декане О.Д. Курмаеве – прекрасном воспитателе, отзывчивом наставнике, добром человеке.

Мин 1950 елда табигать белемнән танып белү факультетына укырга кердем. Аның деканы булып Осман Жамалетдин улы Курмаев тора иде. Без, студентлар, беренче көннәрдән үк деканыбызны яраттык. Ул заманда һәр якшәмбе безне бәрәңге жыйрга алып баралар иде. Деканыбыз һәрвакыт безнең белән була, безне мактый, дәртләндерә иде.



Диплом эшләрен яклаганда

Беренче курста укыганда Октябрь бәйрәмнәренә өйгә кайту нияте белән, рәхсәт сорап, деканга кәргән идек. Ул миннән юлга акча барлыгын сораптырды, акча юклыгын ишеткәч, миңа акча чыгарып бирде. Шушы вакыттан соң мин аны атам

кебек ярата башладым. Ул һәрвакыт студентларның укуы, көнүзгә белән кызыксынып торды, һәрвакыт ярдәм итәргә тырышты. Өчтенче курста укыганда мине Сталин премиясенә тәкъдим ителәр. Соңыннан, институтның гыйльми советында Осман аганың минем кандидатураны кайнар яклавы турында сөйләделәр.

Профессор Курмаевның тирән эчтәлекле лекцияләрен без кызыксыну белән тыңлый һәм кеше, хайваннар физиологиясе фәне буенча имтиханнарны уңышлы гына бирә идек.

Педагогика институтын тәмамлаганнан соң мин авыл мәктәбенә кайтырга һәм соңыннан аның директоры булырга хыяллана идек. Профессор Курмаев мине фән белән шөгыльләнәргә үгетләде, мине студентларның фәнни жәмгыяте рәисе вазыйфасына тәкъдим итте, миңа аспирантурада урын юллап алды, бик яхшы характеристика бирде. Мәнә хәзер мин шәрәфле академи, күп кенә башка мактаулы исемнәргә лаек булдым.

Осман Жамалетдин улы минем хәтеремдә пөхтә-матур киенгән, жыйнак, шәфкатле кеше буларак истә калган. Бик зур рәхмәт сина, остазым!

ЙӨРӘК ЭШЧӘНЛЕГЕН НЕРВ ҺӘМ ГУМОРАЛЬ КӨЙЛӘУ МЕХАНИЗМНАРЫ*

Осман Курмаев

Даими электр агымының йөрәккә тәэсир итүен без 1933 елда, Риенмюллер белән бер

үк вакытта, аның тикшеренүләренә бәйсез рәвештә, өйрәнә башладык. Без даими электр агымының нервка һәм йөрәк мускулларына йогынтысының поляр законынан чыгып эш иттек, нормаль эшләүче һәм

*Шушы исемдәге монографиядән (Курмаев О.Д. Механизмы нервной и гуморальной регуляции деятельности сердца. – Казань: Таткнигоиздат, 1966) өзек.

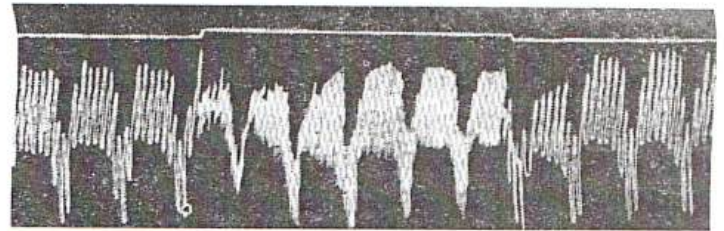
гизүчән нервның тоткарлагыч һәм симпатик нервның стимуллаштыргыч йогынтысындагы йөрәк автоматиясенә катод һәм анод тәэсирен, асырып куелган карынчыкка, карынчык буйларына һәм йөрәкнең аерым синусына катод белән анодның тәэсирен өйрәндек. Тикшеренүләр нәтижәсендә йөрәк автоматиясенә һәм аның өлешләрәненә катод белән анодның тәэсирен ачыkladык, бер яктан йөрәккә катод һәм симпатик нервның, икенче яктан анод белән гизүчән нервның туры килүен билгеләдек. Мондый тикшеренүләр йөрәк эшчәнлегендә полярлануның һәм кайбер ионнарның әһәмиятен, йөрәккә экстракардиаль нервлар йогынтысының механизмын тирәнрәк аңларга ярдәм итәр дип уйланлды.

Даими электр агымының эт йөрәгенә тәэсире

Эзләнүләребезнең беренче этабы этләр өстендә башкарылды. Хайванның тире астына морфин эремәсе кертелде, ә соңыннан операция өстәлгәндә хлороформ белән эфир катнашмасы бирелде. Аннары ясалма сулыш астында күкрәк читлегә ачылды. Йөрәк карынчыгының өске өлешен жеп ярдәмдә миографның язгычы белән тоташтырылды һәм соңгысы сулыш чыгарганда йөрәк хәрәкәтен әйләнен торган барабанда язып барды. Даими электр агымы, очында рингер эремәсе белән чылатылган мамык фитильләре куелган полярланмаучан электродлар аша, йөрәккә бирелде. Электр агымы көче реохорд ярдәмдә көйләнде.

Тәжрибәләр раслаганча, катод карынчыкта, бигрәк тә аның нигезендә, ә анод диафрагмада яки муенда урнашкан очракта даими электр тәэсирендә эт йөрәгенә кыскару ритмнары үтә ешайлар. Йөрәк кыскару ешлыгы бу очракта нормадан 2 тапкыр ар-

тып китә. Әгәр һәр сулыш чыгарганда йөрәк 8-9 тапкыр кыскарсан, даими электр тәэсирендә шул ук период эчендә 18-19 тапкыр кыскара. Йөрәк тибешенә шушы рәвештә ешаюына карамастан, кыскаруларның амплитудасы зураю да күзәтелә. Димәк, карынчыкны катодка тоташтырганга без, уңай хронотроп нәтижәдән тыш, күпмедер дәрәжәдә уңай инотроп эффект күзәттек. Тискәре йогынты электрны өзгәч тә күзәтелде. Тәжрибәләребезнең бер нәтижәсен иңчә рәсемдә китерәбез.



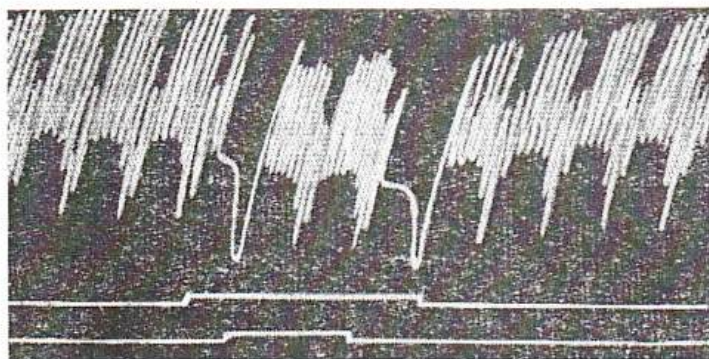
1 рәс. Карынчыкны катод итеп тоташтырганга эт йөрәгенә ритмы ешаю һәм эшчәнлегә көчәю (өске сызык – ярытуны билгеләгеч. Билгеләгеч сызыгының күтәрелүе электрга тоташтыруны, төшүе – электрны өзүне аңлата)

Анод карынчыкта, ә катод диафрагмада яки муенда булганга, даими электр кыры йөрәк тибешен ешайтмый. Киресенчә, анод итеп тоташтырганга йөрәк фибриляциясә һәм соңыннан хайваннарның йөрәк тибеше бозылудан үлүе күзәтелде. Моннан чыгып, карынчыкны анодка тоташтыру йөрәк тибешенә тискәре йогынты ясый, дигән нәтижә ясарга мөмкин.

Тәжрибәләр күрсәткәнчә, катодның йөрәккә тәэсир итү нәтижәсә тышкы яктан симпатик нерв тәэсиренә охшаган, ә анод, күрәсәң, йөрәккә гизүчән нерв сыман тәэсир итә. Шул сәбәпле, гизүчән нервның тоткарлагыч һәм симпатик нервның стимуллаштыргыч тәэсир итүе фонында катод белән анодның йогынтысын, аларның экстракардиаль иннервациягә карата синергетик һәм антагоник булуларын ачыклау кызыклы.

Тәжрибәләребез күрсәткәнчә, даими электр агымын гизүчән нервның тоткарлагыч тәэсирендә йөрәк аша уздырганга, анод диафрагма яки муенда, ә катод карынчыкта булганга, йөрәкнең ритмик кыскарулары гизүчән нерв ярытуына кадәргә хәленә шунда ук торгызыла һәм ешай. Электр агымын өзгәч, гизүчән нервның тоткарлагыч йогынтысы электр агымына тоташтырганчы булган (элгәр) хәленә кайта (2 рәс.).





2 рәс. Гизүчән нервның тоткарлагыч йогынты фоннда даими электрның эт йөрәгенә тәэсире (анод диафрагмага, катод карынчыкка тоташтырылган): астан беренче сызык – даими электр ярсытуын, ә икенче сызык – гизүчән нерв ярсытуын күрсәтә

2нче рәсемнән күренгәнчә, карынчыкны катодка тоташтыру гизүчән нервның йөрәккә тоткарлагыч йогынтысын киметә. Катод урынына анод тоташтырганда эш башкачарак тора. Бу очракта, йөрәк аша даими электр агымын үткәргәндә, гизүчән нервның йөрәккә тоткарлагыч йогынтысы кимеми (3 рәс.).

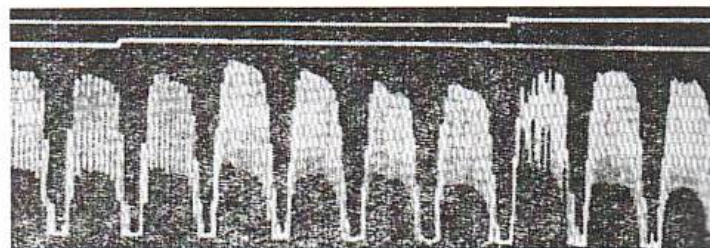


3 рәс. Эт йөрәгенә гизүчән нервның тоткарлагыч йогынтысы фоннда даими электрның йогынтысы булмау (рәсем астындагы язмалар 2нче рәсемдәгечә)

Йөрәк карынчыгын анодка тоташтырганда гизүчән нервның тоткарлагыч йогынтысын киметә генә түгел, ә күрәсәң, аны ныгайта да.

Безнең тарафтан симпатик нервны ярсыту фоннда йөрәкне катодка тоташтырып тәҗрибәләр үткәргә туры килде. Бу вакытта катод алдагы тәҗрибәләрдәгә кебек карынчыкның нигезендә, ә анод диафрагмада яки муенда урнаштырылган очракта электр агымына тоташтыру йөрәк тибешенең көчлерәк ешаюына китерде. Тәҗрибә нәтиҗәләренә берсе 4нче рәсемдә бирелә. Аннан күренгәнчә, һәр сулыш чыгару вакытында йөрәк тибеше нормада 9-10 булса, симпатик

нерв ярсыганда ул 13-14кә житә. Әгәр шушы фонда карынчыкны катодка тоташтырсаң, йөрәк тибеше тагын да көчәя. Һәр сулыш чыгарганда кыскарулар саны 15-16га житә. Тирбәнү амплитудасы да азрак арта. Нәтиҗәләрдән күренгәнчә, карынчыкны катодка тоташтыру гизүчән нервның йөрәккә тоткарлагыч йогынтысын киметә, ә анодка тоташтыру, киресенчә, аны көчәйтә. Карынчыкны катодка тоташтырган очракта симпатик нервның йөрәккә йогынтысы көчәя. Гизүчән нервның йөрәккә тоткарлагыч йогынтысын даими электрның катоды ярдәмен-



4 рәс. Симпатик нервны ярсыту фоннда йөрәк карынчыгын катод итеп тоташтырганда эт йөрәгенә даими электрның тәэсире. Өстән беренче сызык – даими электр күрсәткече; икенче сызык – симпатик нервны ярсыту күрсәткече

дә киметү, симпатик нервны ярсытканда шушы эффектны киметү кебек, ихтимал, үзара компенсация принцибы буенча бара.

Безнең алда бу күренешләрнең йөрәкнең нинди ясалмаларында бару мәсьәләсе килеп басты. Билгеле булганча, гизүчән нервның йөрәккә тәэсире, беренче чиратта, йөрәкнең синус һәм атриовентрикуляр төеннәре белән бәйле. Катод тоташтырылган ноктага карата түбәндәгечә фикер йөртәргә мөмкин: карынчыкны катодка тоташтырган очракта нормаль эшләүче гизүчән нервның тоткарлагыч һәм шулай ук симпатик нервның стимуллаштыргыч йогынтысында йөрәк тибешенең ешаюы һәм кыскару амплитудасының берникадәр көчәюе, нигездә, үткөрүчән системаның һәм атриовентрикуляр төеннең стимуллаштырылуына бәйле. Карынчыкны катод итеп тоташтыру, ихтимал, кайтфляков төененә дә тәэсир итә, чөнки аңа бәйле гизүчән нервның тоткарлагыч йогынтысы электр агымын туктаткач та элеккегә хәленә торгызыла һәм озаграк дәвам итә. Димәк, катод итеп тоташтыру гизүчән нервның йөрәккә йогынтысын туктатып тора кебек.

(Материаллар Галим Хисамиев тәрҗемәсендә бирелә)

ВАКЫТ ЖИТТЕ ГЫЙЛЕМ, ҺӨНӘР КУЛЛАНЫРГА...

Фәнис Исламов



ФӘНИС ФӘТХИ улы ИСЛАМОВ – педагогика фәннәре кандидаты. Дистәдән артык монографиясе, башка авторлар белән берлектә рус һәм татар мәктәпләренең 5-9 класслары өчен татар теле һәм әдәбияты, тарих фәннәре буенча мәктәп дәреслекләре, педагогика, тел һәм әдәбият, тарих фәннәрен укыту, тәрбия һ. б. темаларга багышланган 300дән артык фәнни-гамәли мәкаләләре басылган.

Исламов Ф.Ф. Время пришло использовать науки, ремесло...

В статье рассматриваются просветительские воззрения и педагогическая деятельность классика татарской и башкирской литературы Мазита Гафури (1880-1934).

Татар һәм башкорт әдәбиятлары классигы Мәжит Гафуриның тууына (1880-1934) беренче августта 125 ел тулды. Ул Уфа губернасының Стәрлетамак өязендәге (хәзерге Гафури районы) Жилем-Каран авылында Нургали исемле укытучы гаиләсендә дөньяга килә. Үз авылларындагы дини мәктәптә укырга-язарга өйрәнгән Мәжит Кыешкы, Үтәш, Иж-Бубый, «Мөхәммәдия» (Казан), «Галия» (Уфа) мәдрәсәләрендә белемен күтәрергә тырыша.

Илебез халыклары арасында киң популярлык алган, тирән мөхәббәт казанган, үз ижат гомерендә өч революцияне башыннан кичергән әдип бай әдәби-педагогик мирас калдырды.

М. Гафури – татар һәм башкорт халыкларының мәдәнияты, иҗтимагый һәм педагогик фикере, халык мөгарифе үсешенә зур йогынты ясаган күренекле шәхесләрнең берсе. Аның Октябрьга кадәр үк укытуны һәм тәрбияне фәнни нигезгә корырга, мәктәпне белемле укытучылар белән тәмин итәргә чакыруы шул вакытта зур прогрессив күренеш, омтылыш була.

М. Гафуриның педагогик карашлары 1902-05 еллардагы ижатында, иҗтимагый эшчәнлегендә үк чагыла башлый. Ул ижатының беренче жимеше булган «Гыйлем» дигән шигырендә ватандашларын укырга, аң-белемле, һөнәрле булырга чакырды. Әдип, егерменче гасыр башында ук әсәрләрен ижат итү белән бергә, татар, башкорт халыкларының борынгы мәдәни мирасын, шулай ук башка халыклар мөғрифәтчеләренең ижатын тырышып өйрәнә. К. Насыри, Ш. Мәржани, Акмулла, М. Өметбаев кебек фикер ияләре, К.Д. Ушинский, Л. Н. Толстой кебек атаклы рус педагоглары, язучылары М. Гафуриның әдәби ос-

талыгы, иҗтимагый һәм педагогик карашлары формалашуда әһәмиятле роль уйнайлар. М. Гафури исә, үз нөбәтендә бу алдынгы фикер ияләренең мөғрифәтчелек традицияләрен, педагогик карашларын уңышлы дәвам иттерде, баетты.

М. Гафуриның педагогик эшчәнлегә XIX йөзнен ахырына, XX йөзнен башына туры килә. Ул 1896 елда туган авылы Жилем-Каранда укытучы булып эшли башлый. Ә соңыннан берничә ел буена казахлар арасында мөгаллимлек итә.

Педагог-әдип революцион-демократик педагогика идеяләрен системалы рәвештә үстерә, социаль-демократик педагогика идеяләренә якыная барып, пролетариат революциясе идеяләренә килеп кушыла. Ул татар-башкорт педагогикаларына нигез салучыларның берсе булды. Ике революция арасында язган әсәрләрендә ана телендә укыту мәсьәләләрен күтәрә, шигырьләрендә мөғрифәткә чакыру, самодержавиегә һәм милли изүгә нәфрәт яңгырый. Ул башка халыклар культурасында һәм педагогикасында булган бөтен алдынгы, прогрессив күренешләрен, идеяләрен өйрәнү, үзләштерү кирәклегенә төшендерә. «Өндү» дигән шигырендә М. Гафури туган халкына түбәндәгечә мөрәҗғәт итә:

*Я татар! Вакыт җитте тырышырга,
Мөгариф шәмнәрен кулга алырга.*

*Уйламыйча, гафил булып карап ятмый,
Вакыт җитте гыйлем, һөнәр кулланырга.*

М. Гафури укыту һәм тәрбия, яшә буынны тормышка әзерләү мәсьәләләрен хәл иткәндә балаларны табигать һәм җәмгыять турында белемнәр белән коралландыруга аеруча зур

әһәмият бирә. Чөнки балаларның табигать күренешләре һәм жәмгыять турында киң мөғълүматлы булулары аларга тормышны дөрес аңларга, анда үз урынын табарга, яраткан һөнәрен сайларга булышлык итә. Әдип яшь буынны туган тел, тарих, география, табигать белеме кебек дөньяви фәннәрнең нигезләре белән коралландыруны тирән хуплады. Яшь буынга комплекслы тәрбия бирү идеясы М. Гафури ижатында кызыл жеп булып су-



зыла. Укучыларда хезмәткә мөхәббәт тәрбияләү, аның патриотик, интернациональ, әхләкый, эстетик тойгыларын тирәнәйтү, баегу, формалаштыруның мәктәпләр алдында торган әһәмиятле бурычлар булуын М. Гафури даими рәвештә аңлатып килде, туган телдә милли культураны үстерү, басту зарурилыгын пропагандалады.

Яшь буынга белем һәм тәрбия бирүдә туган тел әһәмиятле роль уйный. Шунның өчен дә педагог укытуның үзәгендә туган тел торырга тиеш дигән фикерне алга сөрдә, укыту ана телендә барган мәктәпләргә хуплады. Әдип телнең халык тарихы белән бәйләнешен ассызык-лап күрсәтте, телнең халыкның рухи байлыгы булуын ачыклады. 1911 елда «Шура» журналы битләрендә «Чуар тел» дигән зур күләмле мәкалә белән чыгыш ясады һәм анда телне фәнни белемнәр, алдынгы идеяләр таратуда иң уңышлы чыганаclarның берсе дип карады. Ул фән һәм техника үсү белән бергә телнең яңа сүзләр исәбенә байый баруы турында кисәтте, яңа сүзләргә телдән һәм язма рәвештә урынлы файдаланырга чакырды. Туган телне халыкка аңласлы булмаган гарәп, фарсы, төрек сүзләреннән азат итәргә киңәш бирде. М. Гафури «Ана теле барлык белемнәргә, барлык телләргә ачык» дигән идеяне яклады. Аның туган теленә булган мөнәсәбәтен түбәндәге шигъри юлларыннан да ачык күреп, төсеп була:

Үз ана телем – минем өчен матур,

иң тәмле тел,

Үз телем – үз әйберем булган өчен

ярата күңел... («Ана теле»)

Егерменче гасыр башында эшләп килгән уку йортларында туган тел урынына нигездә

гарәп теле укытыла. Бу хәл исә мәктәпләрдә һәм мәдрәсәләрдә туган телне укытуны юлга салырга шактый комачаулык итә. Шагыйрь-педагог шул чорда яшь буынны туган телендә укытырга каршы булу-чыларны кискен тәнкыйть итте, туган телне яхшы үзләштерү һәм аны мәктәп һәм мәдрәсәләрдә укытуның халык массасының белем һәм культура дәрәжәсен үстерүдә әһәмиятле роль уйнавын ачык чагылдырды. Г. Тукай кебек

үк, М. Гафури да туган телендә әйбәт әдәби әсәрләр ижат итеп кенә калмады, шул ук вакытта яшь буынга туган телне өйрәтү буенча житди эш башкарды. Бөек рус педагогы К.Д. Ушинскийдан үрнәк алып, балалар өчен әлифба һәм уку китаплары ижат итте. Алар исә, үз нәүбәтендә, шул чорда балаларга белем һәм тәрбия бирү, аларның телдән һәм язма сөйләмнәрен үстерү өлкәсендә әһәмиятле роль уйнадылар.

Халык массасын рус һәм Европа культу-рына якынайтуда рус телен өйрәнүнең кыйммәтен тирән аңлаган әдип яшь буынга бу телне дә тирән үзләштерергә киңәш итте. 1910-12 елларда матбугатта «Школамы әллә мәктәпме?» дигән баш астында дискуссия бара. Анда актив катнашып, М. Гафури балаларга дөньяви белемнәр бирүче 4 еллык рус-татар һәм рус-башкорт мәктәпләргә ачарга кирәклегә турында эш-лекле фикерләрен өйтә, укытуның эчтәлегендә табигать күренешләрен, ижтимагый тормыш вакыйгаларын өйрәнүгә киң урын бирергә кирәклегә турында даими кисәтеп килә. Үзе язуда катнашкан дәрәжәләрдәгә күп текстларның табигать-тарих материалларына нигезләнүе шул хакта ачык сөйли.

Шагыйрь бала шөхесенә ихтирам белән карауны таләп итте, аның сәләтен үстерү буенча даими хәстәрлек күрергә кирәклекне аңлатты. Балага тән җөзасы бирүне тулысынча инкар итте.

М. Гафури әсәрләре яшь буынга интернациональ тәрбия бирүдә файдаланырлык мате-риалларга шактый бай. Татар-башкорт әдәби-ятларында беренчеләрдән булып төрле милләт халыклары арасында дуслыкны ныгытырга ом-

тылды, туган халкын алдынгы башка халыкларга якынаерга, алардан өйрәнергә чакырды.

М. Гафури әсәрләре әхлак тәрбиясе өлкәсендә файдаланырлык материалларга шулай ук байлар. Ул яшь буыннан ата-аналарны, өлкәннәрне хөрмәт итүне, уку өлкәсендә тырышлыкны, хезмәткә намуслы карашны хуплый, мактануны, үз-үзен генә яратуны күрә алмады, кешеләрнең тыйнаклыгын, киң күңеллелеген зурлады.

Әдип балалар өчен язган әсәрләрендә тәрбиянең әһәмиятле чарасы буларак хезмәтне киң пропагандалады. «Эш һәм белем», «Эш», «Балалар эше», «Нәсихәт» дигән һ. б. шигырьләрендә ул хезмәткә дан җырлый. Яшь буынга хезмәт тәрбиясе бирү идеясе аның дәрәслекләрендә дә киң чагылыш таптылар. М. Гафуриның яшь буынга эстетик һәм физик тәрбия бирү мәсьәләләре буенча әйткән кыйммәле фикерләре бүгенге көндә дә актуальлекләрен һич югалтмыйлар.

М. Гафури әдәби әсәрләр ярдәмендә яшь буынга белем һәм тәрбия бирү мәсьәләләренә зур игътибар итте, уку әдәбияты турында даими рәвештә хәстәрлек күрде. Балалар өчен тудырылучы әсәрләрнең мавықтыргыч, эчтөлекле, гади һәм аңлаешлы телдә булуын, аларның яшь үзгәчлекләрен исәпкә алып, билгеле системада язылуын теләде. Шул вакытта шагыйрь үзе дә мәктәпкәчә һәм мәктәп яшендәге балалар өчен махсус әсәрләр язганга омтылды. Балаларның укуга сусавын, уку китапларынан башка укырга өйрәтүнең читенлеген тоеп, ул укучылар өчен «Милли шигырьләр» исеме астында шигырьләр яза, алар 1907 елда Казанда китап итеп бастырып чыгарыла һәм бу җыентык Казанда һәм Уфада 7 тапкыр дөнья күрә. Балалар өчен генә түгел, зурлар өчен дә кыйммәтле булган бу җыентык М. Гафуриның педагогик карашларын шактый ачык чагылдыручы хезмәтләрнең берсе булып санала. Ул бу җыентыкка кертелгән әсәрләре аша балаларны мәктәптә, дәрестә, өйдә, урамда үз-үзләрен тоту кагыйдәләре белән таныштыра. Әдип бу китабының алдагы басмаларын укуга һәм тәрбия темаларына караган яңа әсәрләре исәбенә баста, тулыландыра торды. «Милли шигырьләр» җыентыгының соңгы өченче басмасы мәктәптә укучы кызларга багышланган иде.

М. Гафури 1914 елда Шаһит Әхмәдиев белән берлектә «Беренче мөгаллим» исә-

мендә әлифба китабын бастырып чыгара. Бу китап чыккач кына татар һәм башкорт мәктәпләрендә эшләүче укытучылар бер уку елында өйрәнелергә тиешле материалның күләмен билгеләү мөмкинлегенә алдылар. Бу кулланма үзенең эчтәлегенә һәм төзәлешенә буенча К.Д. Ушинскийның «Туган сүз» («Родное слово») китабына якин итеп төзәлгән. Анда материаллар авырлык дәрәжәсенә карап бер системага салып бирелгәннәр. Китапның икенче басмасы алдагы басмада җибәрелгән күп кенә житешсезлекләрдән, авыр сүзләрдән азат ителгән. Анда табигать, тормыш-көн күреш темаларын яктыртучы «Жәй көне авылда», «Авылда кыш» кебек зур булмаган мәкаләләр урнаштырылган. М. Гафури башлангыч класслар өчен язылган «Туган тел» исемле дәрәслекләренә беренче китабына эпиграф итеп Г. Тукайның «Туган тел» шигыреннән түбәндәге юлларны алган:

И туган тел, и матур тел,

әткәм-әнкәмнең теле,

Дөньяда күп нәрсә белдем

син туган тел аркылы.

1916-18 елларда дөнья күргән бу дәрәслекләр беренче класс өчен язылган элекке «Беренче мөгаллим» дәрәслегенә давам булдылар.

М. Гафуриның педагогик эшчәнлегенә Октябрь инкыйлабынан соң яңа баскычка күтәрелде. Бу чорда әдип революция нәтижәсендә Россиядә яшәүче халыкларның сәясәт һәм иҗтимагый яктан хокуклар яулап алуларын, илебездә яшәүче барлык милләт кешеләре арасында дуслыкны ныгыту, аларга аң-белем бирү өчен киң мөмкинлекләр тууын мактап җырлады.

Совет властенең беренче көннәреннән үк М. Гафури халык мәгарифе һәм педагогика өлкәсендә күп чараларның инициаторы, татар һәм башкортлар арасында грамотасызлыкны бетерү эшендә актив көрәшчеләр булды, мәктәп өчен дәрәслекләр тудырды, балалар өчен әйбәт әсәрләр язды.

1906 елдан алып Уфада яшәгән М. Гафури совет властенең беренче елларында әти-әниләреннән ятим калган балаларны яклау комиссиясенә, Башкорт Мәгариф Комиссариатының Гыйльми Академик үзәгенә әгъзасы булып торды, яшь буынга әхлакый тәрбия бирү мәсьәләләрен яктыртучы «Балалар бәйрәме»,

«Балаларга», «Без бөләкәй чакларда», «РКСМ», «Хәзер жинел, элек кыен иде» кебек һ. б. бик күп әсәрләрен ижат итте.

1919 елда М. Гафури Гыйбадулла Алпаров, Галәтдин Ходаяровлар белән бергә туган тел буенча әлифбадан соң уку өчен «Азат мәктәп» исемле дүрт кискәтән торган (1,2,3 һәм 4нче уку елы өчен) хрестоматия бастырып чыгара. Хрестоматиянең төп эчтәлегә үзгәртелсә дә, дидактик принциплар «Туган тел» дәреслегендәгечә кала. Хрестоматиягә кертелгән текстлар балаларның яшь үзгәрешләрен исәпкә алып сайланганнар, алар конкрет, ачык, төгәл, образлы һәм эмоциональ булулары белән элекке дәреслекләрдән шактый аерылып торалар.

М. Гафури тел буенча уку һәм күнекмәләр өчен китаплар да язды. Ул аларда К. Д. Ушинский үрнәгендә Г. Тукай, С. Рәмиев, Дәрәмәнд, С. Сүнчәләй, Г. Ибраһимов, Н. Исәнбәт кебек һ. б. татар язучыларының әсәрләреннән файдаланды. Вакытында М. Гафури тарафыннан язылган дәреслекләр дөрестә өйрәнү һәм дөрестән тыш уку өчен кыйммәтле кулланма булдылар.

М. Гафури бай рус педагогикасының алдынгы методларын, рус мәктәпләренен уңай эш тәҗрибәсен даими үзләштерә һәм алардан ижади файдалана. Аның «Беренче могаллим», «Туган тел», «Азат мәктәп» кебек дәреслекләрен язганда К.Д. Ушинскийның «Туган сүз», Л. Н. Толстойның «Азбука» һәм «Уку китабы» дигән дәреслекләреннән, Б.П. Бахтеровның «Балалар өчен язылган хикәяләрдә дөнья», Д. И. Тихомировның «Язгы шытымнар» кебек китапларыннан урынлы файдалануы шул хакта сөйли.

М. Гафури, Г. Тукай кебек үк, татар һәм башкорт балалар әдәбиятына нигез салучыларның берсе булды. Аның «Милли шигырьләр» дигән җыентыгына кертелгән шигырьләре балалар әдәбиятының нигез ташларын тәшкил иттеләр. Шагыйрь балалар әдәбиятына тормыш дәреслегә һәм балаларны тәрбияләү чарасы итеп карады. Ул рус балалар әдәбияты белән даими рәвештә танышып килә. Үзен җыентыкларына оригиналь әсәрләрдән тыш Л. Толстой, К. Ушинскийларның балалар өчен язган хикәяләрен, И. Крылов мәсәлләрен, А. Пушкин, М. Лермонтов, Н. Некрасов, А. Кольцов шигырьләрен тәржемәләрен дә кертә.

М. Гафуриның балалар өчен язган әсәрләре яшь буынга белем һәм тәрбия бирүдә кыйммәтле чыганаclar булдылар һәм бүген дә тәрбияви эффектларын югалтмыйлар.

Укыту процессында укытучының роле гаять зур. Моңы тирән аңлаган М. Гафури укытучы шөхесенә, аның дөньяга карашына, педагогик-методик яктан хәзерлегенә аһәмият бирде. Укытучының яна җәмгыять төзүчеләренә алгы сафында булуын, халык массасын тәрбияләүдә җитди өлеш кертүен теләде. Укытучының укыту процессында балаларда фәннәргә өйрәнергә кызыксыну, омтылыш тудыра алуын хуплады.

Татар һәм башкорт мәктәпләре өчен укытучылар әзерләү, аларның нәзари һәм гамәли белемнәрен күтәрү М. Гафури даими кызыксындырып килә. Ул укытучылар әзерләүче курслар оештыручыларның берсе булды. Укытучылар алдында чыгышлар ясап укыту-тәрбия эшен яхшырту, класстан һәм мәктәптән тыш эшләргә оештыру, яшь буынны гимнастик рухта тәрбияләү мәсьәләләре буенча эшлекле киңәшләр бирде. Укытучыларны фән нигезләрен тырышып өйрәнергә, үз белемнәрен киңәйтү өлкәсендә давамлы эшләргә чакырды. Дәреслекләрендә, укытучылар, ата-аналар алдында ясаган чыгышларында тәрбиянең төрле алымнарын яктыртты.

М. Гафури укытучылар алдында җитди таләпләр куйды. 1929 елда язган «Совет мәктәбен яраксыз укытучылардан тазартырга кирәк» дигән мәкаләсендә укытучылар арасында үз бурычларына ваемсыз, бармак ашагына караучы кешеләр дә очравы, мондый кешеләргә ижади эшләүче укытучылар сафында урын булмаска тиешлеге турында кисәтте.

Туган телдә укыту, телнең чисталыгы өчен көрәш, туган халкын башка халыкларга, аларның культурасына якынайту, киләчәк тормыш өчен файдалы кешеләр тәрбияләү, укыучылар өчен дәреслекләр язучы һ. б. өлкәләрдә М. Гафуриның роле гаять зур булды.

М. Гафуриның бай педагогик мирасы бүгенге буын яшьләргә тәрбияләү өлкәсендә дә кыйммәтле чыганаc булып тора. Күпмәндәгән яшьләр, өлкән буын кешеләр аның әсәрләрен яратып укыйлар, үзләштерәләр, алардан тормышны аңларга, яшәргә өйрәнәләр, әдип тудырган уңай геройлар үрнәгендә үзләрендә яхшы кешелек сыйфатлары тәрбиялиләр.

МАТЕРИАЛЛАР БЕЛЕМЕ АТАМАЛАРЫНЫҢ СЕМАНТИК ҮЗЕНЧӨЛЕКЛӨРЕ

Ләйсәния Вәлиева, Рөстәм Вәлиев



ЛӘЙСӘНИЯ ӘКРӘМ кызы ВӘЛИЕВА – Казан дәүләт педагогия институты филология факультетының татар-рус бүлеген тәмамлагач, 1987 елдан Кама дәүләт политехника институтында эшли, 1992 елдан татар телендә укуыту бусенча методик кабинет мөдире. Кабинет тарафыннан техник югары мәктәп өчен татар телендә язылган 150дән артык әсбап редакцияләнде һәм нәшер ителде. Хәзерге вакытта профессор Вахит Хаков житәкчелегендә татар теле техник атамаларының үзенчәлекләрен өйрәнә, 9 фәнни һәм методик хезмәт авторы.



РӨСТӘМ ӘСГАТҮ улы ВӘЛИЕВ – физика-математика фәннәре кандидаты, доцент, ТРның атказанган югары мәктәп хезмәткәре. 1985 елдан Кама дәүләт политехника институтында эшли, «Гамәли информатика һәм идәрә итү» кафедрасы мөдире, татар телендә югары белем бирү эшен оештыручыларның берсе. Югары белемнең милли-төбәк компонентын тормышка ашыру белән актив шөгыльләнә, 1992 елдан институтта татар телендә дәресләр алып бара. Бу өлкәгә багышланган 22 фәнни һәм методик хезмәт бар.

Валеева Л.А., Валеев Р.А. Семантические особенности материаловедческих терминов.

В статье подчеркивается большая роль семасиологического анализа в формировании технических терминов.

Татар телендә яңа техник атамалар формалашу чорында терминнарга семасиологик анализ уздыру зур әһәмияткә ия, һәм моны тел белгечләре техник фән галимнәре белән бергәләп башкарырга тиеш. Мондый тикшерү-өйрөнү камил фәнни сүзлекләр һәм аңлатмалы белешмәлекләр төзү өчен нигез булып иде.

Материалларның төзелешен һәм үзенчәлекләрен, аларны табу һәм эшкөртү ысулларын өйрөнүче «Материаллар белеме һәм технологиясе» фәнненең атамалар системасы, башка фәннәрдән аермалы буларак, фән белән дә, житештерү белән дә, тарих белән дә, көнкүреш белән дә тыгыз бәйләнгән. Терминологик күзлектән караганда, бу предмет техник югары уку йортларында өйрөнелүче табигый һәм техник фәннәр арасында үзенчәлекле урын алып тора: ул аларны бәйли һәм бердәй атамалар таләп итә.

Матдә төзелешен һәм үзлекләрен, яңа материаллар табу ысулларын өйрөнү бу фәннең физика һәм химия кебек табигый фәннәр белән уртак атамалар булуын таләп итә. Бу халыкара терминнарны («атом», «структура», «металл» һ.б.) материаллар белемендә киң кулланырга мөмкинлек бирә, һәм мондый сүзләрне атамалар системасына шикләнмичә алырга кирәк.

Традицион материалларны табуга һәм алардан традицион ысуллар белән (кисеп, коеп,

чүкеп) эшләнмәләр ясауга бәйле атамалар – нигездә, тарихи лексика. Бу өлкәдә халыкара терминнар аз кулланыла. Элек һәр халыкның чагыштырмача мөстәкыйль тормыш итүен искә алсак, бу аңлашыла. Шуңа күрә, урта гасырлар чорында билгеле материаллар өчен безнең дә үз атамаларыбыз бар: «алтын», «курган», «аккурган», «бакыр», «тимер», «көмеш», «терекөмеш», «сөрмә» кебек металллар яки «чуен», «корыч», «жиз» кебек зрәтмәләр. Әлеге материалларның үзлекләрен үзгөртү яки аларны эшкөртү белән бәйле татарча атамалар («чыныктыру», «яндыру», «чүкү», «кою», «калып» һ.б.) да аз түгел. Бу тагын бер кат безнең халыкның элек-электән металл эшкөртү белән шөгыльләнүен һәм бу материалларны киң куллануын исбатлый. Россия территориясендә беренче булып чуен (игътибар итик, русча «чугун») коючыларның болгарлар булуын да искә төшерик. Тик соңрак татарларга тимерчелек белән шөгыльләнүне тыю металл эшкөртүгә бәйле күп кенә татарча атамаларның өкрәләп онытылуына, ә яңа атамаларның формалашмавына китергән.

Татар телендә үз байлыгы техник терминология өчен төп чыгынак булып тора, һәм атамалар ясалуда семантик ысул иң уңышлы чараларның берсе булып санала. Халыкның гомуми кулланышта йөргән сүзләрен термин сыйфатында

яраштыру аларны аерым бер мәгънәви техник контекстта кулландан башлана. Бу очракта яңа атама сүзнен омонимлашуы нәтижәсендә ясала. Семантик омонимнар ясалуның нигезендә я тышкы, я эчке билгеләр охшашлыгы ята.

Яңа техник атамалар ясалуга килгәндә, еш кына сүзнен көнкүрештәгә мәгънәсен жиңел кулланып була, һәм бу уңышлы килеп тә чыга: раствор – «**эрәмә**», твердость – «**катылык**», старение (металла) – «**картаю**», зерно (металла) – «**бөртек**» һ.б. Әмма атамалар системасын булдыру чорында кайвакыт бер үк төшенчә төрлечә атала башлый. Мондый терминологик чуарлыкка, гадәттә, көнкүрештә кулланылган охшаш мәгънәле (хәтта охшаш язылышлы) сүзләргә атама итеп кабул итү китерә. Фән-техника өлкәсендә мондый буталчылыкка юл куелмасын өчен, көнкүрештә төрлечә кулланылган сүзләргә анык бер мәгънә биреп, фәнни төгәллеккә ирешергә кирәк.

Төрле матдәләрнен үзара аралашуы нәтижәсендә хасил булган яңа материал, төзелеш һәм составы буенча өйрәнелгәндә, төрле исем алырга мөмкин: «катнашма», «кушылма» һәм «эрәмә». «**Катнашма**» (смесь) атамасы үзара аралашкан матдәләрнен яңа ясалмада үз үзлекләрен саклап калуын, чагыштырмача мөстәкыйльлеккә ия булуын һәм аларның аергысыз түгеллеген чагылдыра. Ә инде аралашучы матдәләр, үз үзлекләрен югалтып, яңа үзлеккә ия булучы яңа химик матдә ясасалар, бу материал «**кушылма**» (соединение) дип аталырга тиеш. Ягъни кушылма – ул төрле атомнарның химик бәйләнеше нәтижәсе; әгәр инде атомнар кушылмыйча гына аралашса, бу материал «**эрәмә**» (раствор) дип исемләнә. Катнашма да, кушылма да, эрәмә дә – система, ягъни алар компонентлардан торалар. Еш кына бу системаларны тәшкил итүчеләрнен берсе иярчен була, ул төп компонентка өстәлмә рәвешендә килеп кушыла һәм бу очракта ул «**катышма**» (примесь) дип аталырга хокуклы. Ягъни катышма – ул катнашмада яки эрәмәдә аралашучыларның берсе генә.

Еш кына урынлы-урынсыз кулланылган «эрәмә», «эретмә», «эретелмә» һәм «коелма» атамаларының мәгънә төсмерләрен ачыклайк. «**Эрәмә**» (раствор) – ике яки берничә элементның атомара катышуы, ә «**эретмә**» (сплав) – ике яки берничә элементны эретеп ясалган матдә. Эрәмә атамасы материалның төзелешен, ә эретмә сүзе материалның составын сыйфатлый.

Икенчедән, эретмә үзенчә төзелеш буенча эрәмә дә (әгәр эретмәне хасил итүче элементлар үзара эрессә), катнашма да (әгәр элементлар үзара эрәмәсә) була ала. Ягъни ул атомнары үзара катышкан бер генә матдәдән яки бер элементлы төрле матдәләрнен катнашмасыннан тора ала. «**Эретелмә**» (слиток) атамасы материалның хасил булу ысулын, ә «**коелма**» (отливка) сүзе материалга форма бирү ысулын сыйфатлый. Әгәр металлны яки металл катнашмасын эретеп катырабыз икән, бу эретелмә. Әгәр эретелмәне эретеп, калыпка салып катырып, эшләнмә ясайбыз икән, бу коелма. Шулай итеп, «эрәмә», «эретмә» – материаллар белеме атамалары, ә «эретелмә», «коелма» – технология атамалары. Игътибар итик, эрәмә каты халәттә дә, сыек халәттә дә була ала, эретелмә һәм коелманы бары тик каты хәлдә генә күз алдына китереп була.

Матдә төзелешен геометрик үлчәм ягыннан тасвирлаганда, еш кына «катлам», «кап-лам» һәм «элпә» сүзләрен кулланда буталчылык күзәтелә. «**Катлам**» (слой) атамасы материалның кат-кат булып төзелүен чагылдыра, һәм без бу очракта өске яки аскы катлам, тышкы яки эчке катлам турында сүз алып бара алабыз. Ә менә «**каплам**» (покрытие) – ул һәрвакыт тышкы катлам, ягъни бу атама катлам атамасының бер мәгънәви ягы гына. Икенче яктан, катламлы төзелеш, гадәттә, бербөтен материалның бүленүе булса (катламанган), каплам исә, еш кына – материалның өстенә махсус өстәлгән икенче бер матдә (капланган). Әгәр инде материалның өске катламы (каплам) бик юка булса, бу катлауны «элпә» (пленка) дип атау уңышлы булчак. (Гадәттә, «бик юка»ның үлчәме атомара зурлыктар белән үлчәнелә.)

Материалның жимерелүгә каршылыгын билгеләүче зурлыкның атамасы – «**ныклык**» яки «**чыдамлык**» – техник һәм табигый фәннәр өчен уртақ терминнар арасында иң еш очраганы. Кызганычка каршы, бу әһәмиятле терминнарны кулланда бүген шулай ук чуарлык яшәп килә. Мөгаен, бу буталчылыкның нигезендә гомумилек һәм бердәнберлек диалектикасын аңламау ятадыр. Чыдамлык – ул гомумилек, ә ныклык – гомумилекнен үзенчәлекле бердәнбер чагылышы. Ягъни ныклык сүзнен чыдамлык белән уртақ итүче дә, аннан аеручы да мәгънәләре бар.

Чыдамлык сүзнен төп мәгънәсе – нинди дә булса тәэсиргә (көчкә, утка, кислотага, суга

h.б.) каршы торучанлык. Тәэсир күп төрле булырга мөмкин, әмма тормышта иң еш очраганы – механик көч, ягъни вату, сындыру. Шуңа күрә, механик көчкә каршы торучанлыкны сыйфатлаучы махсус атама – ныклык төшенчәсе барлыкка килгән. Димәк, чыдамлык – ул нәрсәгә булса да каршылык күрсәтү, ә ныклык – нәкъ менә механик көчкә каршылык күрсәтү; ягъни чыдамлык киндрәк төшенчә, ул үз эченә ныклык төшенчәсен дә ала, тик ныклык үзе чыдамлыкның бер ягын аныклап бирә. Икенче төрле әйткәндә, ныклык – механик көчкә (сындыруга, өзүгә, ватуга) чыдамлык. Жөмләдә чыдамлык сүзгә һәрвакыт аныкландыруны таләп итә: «Нәрсәгә чыдам?», «Нәрсәгә нык?» дигән сораулар, гадәттә, куелмый, чөнки нык икән, димәк, өзүгә, сындыруга, ватуга чыдам.

Фәннәр Академиясе тарафыннан әзерләнгән татар теленә өч томлык аңлатмалы сүзлегенә мөрәжәгать итсәк, «чыдамлык» һәм «ныклык» сүзләренә югарыда әйтелгән мәгънә салынганы күренә: «нык – өзүе, ватуы, сындыруы кыен булган», «чыдам – үзеннән алдагы сүз белдергән предмет тәэсиренә бирешми торган», «чыдамлы – тышкы тәэсирләргә артык бирешми торган», «чыдау – тузмау, җимерелмәү, таркалмау».

Башка телләр белән чагыштырсак, чыдамлык русча «стойкость», инглизчә «resistance» сүзләренә, ә ныклык русча «прочность», ә инглизчә «strenght» сүзләренә мәгънәсенә туры килә. Мисал өчен: **кызуга чыдамлык** – жаростойкость – heat-resistance; **кызуга ныклык** – жаропрочность – high-temperature strength. Бу атамаларның икесе дә материалның югары температурада каршы торучанлыгын сыйфатлый, әмма чыдамлык – химик ашалуга (оксидлашуга), ә ныклык – механик көчкә каршы торучанлык. Игътибар итик, ныклык төшенчәсен чыдамлык белән алыштыру «жаростойкость» һәм «жаропрочность» атамаларын берләштерүгә китерер иде.

Тагын бер мисал. «Упрочнение» – ул матдәнең йөкләнешкә каршы торучанлыкны көчәйтү, димәк, ныклыгын арттыру, дигән сүз. Шуңа күрә бу күренеш «ныгайту» дип йөртелә дә. Бу очракта «упрочнение» сүзен «чыдамлату» дип тәрҗемә итү колакка ятышлы булмас иде.

«Чыдамлык» сүзенә киндрәк төшенчә булуы шунда да чагыла, ул жөмләдә тагын бер аныкландыруны сорый: күпме вакытка чыдам? Ягъни чыдамлык төшенчәсендә вакыт мәгънәсе дә ята, ул каршы торучанлыкны процесс

итеп күзаллата, димәк, «чыдамлык» атамасын акрышлап җимерелү процессларын тасвирлау өчен куллану уңышлы: **тузуга чыдамлык** – износостойкость – wear-resistance; **кислотага чыдамлык** – кислотостойкость – acid-resistance; **утка чыдамлык** – огнестойкость – fire-resistance.

Ә менә ныклык төшенчәсе кыска вакытлы күренешне тасвирлай, ягъни ул вакытлы каршылык. «Ныклык» сүзгә бер генә аныкландыруны таләп итә: нинди йөкләнешкә каршы тора ала? Ягъни ныклык чиге нинди?

Шулай итеп, механик көчкә каршы торучанлыкны «чыдамлык» дип атау киндрәк төшенчә бирү була, бу зурлыкны «ныклык» дип атап без аңа төгәлрәк мәгънә бирәбез. Шунның өстенә, «чыдамлык» варианты кабул ителгәндә, татарда киндрәк кулланышта булган «ныклык» сүзенә фәндә урын да калмый. Югарыда әйтелгәннәрдән чыгып, механик көчкә каршы торучанлыкны тасвирлаганда «ныклык» төшенчәсен куллану, ә «предел прочности» («временное сопротивление») сүзтемәсен «ныклык чиге» дип тәрҗемә итү урынлы булыр.

Техник терминнар арасында синтаксик ысул белән ясалганны зур урын алып тора. Катлаулы һәм парлы сүзләрдән тыш, техник терминологиядә сүзтемәләр бик еш кулланыла. Татарча бербөтен әзер берәмлек табылмаганда, аңа теле тамырларыннан, аның үз чараларын кулланып, яңа атамалар ясарга була. Бер мисал карыйк. «Твердый раствор замещения» һәм «твердый раствор внедрения» атамалары атомнарның урнашу рәвешен сыйфатлый: чит атомнар я эреткеч атомнар урынына, я аларның арасына кереп урнаша. Әгәр бу күренешне тулысынча тасвирлауны максат итеп куйсак, озын яки уңышсыз атамалар хасил булыр иде. Мәсәлән, урын алмашулы, арасына керүле, алмашып урнашулы, кереп урнашулы h.б. каты эремәләр. Бу очракта күренешнең табигатенә, асылына ишарә ясаучы атама (символ) куллану да җитә, чөнки төп сүз – каты эремә, һәм ул үзенә төрән генә ачыклауны таләп итә. Шундый аергыч итеп, «алмаш» һәм «аралаш» сүзләрен алырга була: твердый раствор замещения – **алмаш каты эремә**; твердый раствор внедрения – **аралаш каты эремә**.

Шулай итеп, семасиологик анализ мәгънәлә һәм төгәл, бердәнбер һәм бертөрле, кыска һәм аңлаешлы атамалар кабул итү өчен кирәкле шарт булып тора.

ВАГЫЙЗ ШӘЙХУЛЛА УЛЫ ФӘТХУЛЛИН

Татар югары мәгарифе зур югалтуга юлыкты. 2005 елның 21 сентябрендә күренекле мөгаллим Вагыйз Фәтхуллин вафат булды.

Вагыйз Шәйхулла улы Фәтхуллин Азнакай районы Мәсгут авылында 1937 елда туа. Шунда жидееллык мәктәпне, аннан соң Әлмәт шәһәренең Иңче урта мәктәбен тәмамлагач, Башкортстанның Октябрьск шәһәрендәге нефть техникумының



төзелеш бүлегендә укый. Ике ел хәрби хезмәттә булып кайткач, 1964 елда Казан төзүче инженерлар институтын тәмамлый һәм төзелеш конструкцияләре кафедрасында укыта башлый. 1973 елда Ленинградта жыелма-монолит конструкцияләренең ныклыгын өйрәнүгә багышланган кандидатлык диссертациясен яклый. 1979 елда Вагыйз Фәтхуллинга доцент, 1994 елда профессор дигән гыйльми дәрәжәләр бирелә. 1980-83 елларда, югары белемле мөгаллим буларак, Алжирның Аннаба университетында укыта. 1984 елдан бирле төзүче инженерлар институтының (хәзер архитектура-төзелеш университеты – КДАТУ) төзелеш факультеты деканы булды.

КДАТУда эшләү дәверендә Вагыйз әфәнде актив рәвештә фәнни-тикшеренү, фәнни-методик һәм укытуны оештыру эшләрен алып бара. Ул – жыелма-монолит тимербетон конструкцияләргә хисаплау һәм проектлау буенча танылган белгеч; аның 100дән артык фәнни-методик хезмәте басылып чыккан.

Вагыйз Фәтхуллинның фән һәм укыту өлкәсендәге нәтиҗәләргә эшчәнлегенә «Татарстан Республикасының атказанган фән һәм техника эшлеклесе» исеме, «Югары

белем бирү өлкәсендә уңышлары өчен» билгесе һәм башка дәрәжәле бүләкләр белән билгеләнә.

Вагыйз Шәйхулла улының туган телебезне саклау-үстерү буенча алып барган күпкырлы эше аеруча игътибарга лаек. 1991 елдан башлап КДАТУда Татарстанның ике дәүләт телендә дә эш алып барырлык белгечләр хөзерләнә. Аларга төпле белем бирү өчен 100дән артык

дәреслекләр, уку кулланмалары һәм методик күрсәтмәләр татар телендә бастырылды. Фәтхуллин житәкчелегендә «Татар телендә югары белем бирү концепциясе» төзелде. Ул – Татарстан Министрлар Кабинеты каршындагы «Татарстан телләре турында»гы Законны гамәлгә ашыру комитеты агъзасы, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитетының Фән һәм мәгариф буенча комиссия рәисе, Татарстандагы югары уку йортларының Ректорлар советы каршындагы татарча укыту буенча фәнни-методик үзәкнең рәис урынбасары, Татарстан Фәннәр академиясе Гуманитар бүлегенң «Югары уку йортларында фәннәргә татар телендә укыту» буенча гыйльми-методик советы рәисе буларак та зур һәм нәтиҗәләргә эш алып барды. «Фән һәм тел» журналын аякка бастыручыларның берсе иде.

Халкыбыз өчен янып йөргән, ачык йөзле, тыныч хәрәкәтле, акыллы сүзле Вагыйз дустыбыз гел истә булып, аның эшен дәвам итәр өчен без дә көчебезне кызганмабыз.

«Фән һәм Тел» журналы редакциясе.

КИСЕЛҮ ТОРЫГЫ КЫСКА БУЛГАН ТИМЕРБЕТОН ӨРЛЕКЛӘРНЕҢ АРУДАН ЖИМЕРЕЛҮ МОДЕЛЕ ТУРЫНДА

Илшат Мирсәяпов



ИЛШАТ ТӘЛГАТ улы МИРСӘЯПОВ – техник фәннәр кандидаты, доцент. Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университетының архитектура кафедрасында укыта, хәзерге вакытта докторант. 60тан артык гыйльми, методик һәм проект-конструкторлык хезмәтләре бар. Аларның күбесе тимербетон конструкцияләренң циклик йөкләмнәргә каршылыгын һәм чыдамлыгын хисаплау проблемаларына багышланган. Татар һәм рус телләрендә архитектура буенча лекцияләр укый һәм гамәли дәресләр алып бара. Архитектура буенча татар телендәге уку әсбаплары авторы.

Мирсаяпов Ил. Т. О модели усталостного разрушения железобетонных балок с малым пролетом среза в зоне действия поперечных сил.

В статье описывается модель усталостного разрушения железобетонных изгибаемых элементов с малым пролетом среза, разработанная на основе проведенных автором испытаний железобетонных балок на усталость и соответствующего анализа напряженно-деформированного состояния, характера образования и развития трещин в зоне действия поперечных сил.

Киселүнең чагыштырма торыгы $\frac{c_o}{h_o}$ тимербетон өрлекләренң аркылы көчләр тәэсир иткән өлкәләрендәге чыдамлыгына көчле йогынты ясаучы параметрларның берсе булып тора. Момент белән аркылы көч бергә тәэсир иткән өлкәдә бетон яссы көчәнеш халәтендә эшли. Чагыштырмача торыкның үзгәрүе яссы көчәнеш халәтен тасвирлаучы зурлыklarның үзгәрүенә китерә. Нәтижәдә, тимербетон элементның жимерелү механизмы һәм жимерелү формасы да үзгәрә.

Киселү торыгы зур булган ($c_o > 2h_o$) элементларда жимерелү хәтәр авыш ярык барлыкка килүе һәм аның үсүе нәтижәсендә була. Хәтәр авыш ярыкның үсүе һәм траекториясенң формасы аркылы кисемнәрдә тәэсир итүче моментларның һәм аркылы көчләрнең зурлыгына һәм алар нисбәтенә бәйле. Ягъни, бу элементларның жимерелү формасы һәм чыдамлыгы аркылы көчләр тәэсир итүче өлкәдә хасил булган көч факторларына бәйле.

Киселү торыгы зур булган элементлардан аермалы буларак, киселү торыгы кыска булган ($c_o < 1,2h_o$) элементларда көчәнешләрнең концентрациясе һәм элементның жимерелү формасы да эчке көч факторларына түгел, ә

элементка тәэсир итүче тышкы көчләрнең куелу нокталары торышына бәйле. Чөнки терәк реакциясе һәм тышкы йөкләм куелган нокталарда көчәнешләрнең кискен үзгәреше күзәтелә. Бу ике нокта бер-берсенә якын урнашканда ($c_o \leq h_o$), алар арасында көчәнешләр тупланган өлкәләр хасил була (16 рәс.) һәм мондый элементларда арудан жимерелү, башлыча, шушы көчәнешләр тупланган өлкәләренң чикләрендә күзәтелә. Бу күренеш торыгы кыска булган элементларның төп үзенчәлегә булып тора.

Киселү торыгы кыска булган тимербетон элементларның аркылы көчләр тәэсирендәге ару ныклыгын хисаплау өчен, тимербетон элементның каркаслы-сүрекле система рәвешендәге моделен куллану уңайлы. Бу очракта тимербетон элементның каркаслы-сүрекле системасы, тышкы көчләр куелган нокталарда тошкан кысылучы авыш буйлыклардан һәм кысылучы өске һәм сузылучы аскы горизонталь буйлыклардан тора. Гади өрлекләрдә, киселү торыгы кыска булган очракларда, арудан жимерелү кысылучы авыш буйлык яки сузылучы аскы арматур буйлыгы буенча бара. Кысылучы авыш буйлыктагы көчәнеш халәте бетон элементның күчәрдөш куелган жирле йөкләм тәэсирендә хасил булган көчәнеш хал-

өтө белән тәңгәл килә (16 рәс.), ягъни жирле изелү халәтендәге кебек була. Изелү моделе буенча – зур булмаган мәйданчык астында, икекүчәрле кысылу шартларында эшли торган, тыгызлау “чөс” барлыкка килә. Көч агымының урта өлеше шундый “чөй”ләр тәэсирендә сузылу-кысылу көчәнеше халәтендә эшли (16 рәс.). Кысучы авыш көч агымындагы төп сузучы көчәнешләр тәэсире сызыгында яткан микрокүзәнөкләрдә циклик йөкләм тәэсирендә арудан микроярыклар барлыкка килә. Ярыкларның үсүе нәтижәсендә алар бер-берсе белән тоташалар һәм нормаль буенча аерылу макроярыгын хасил итәләр.

Аркылы арматур булмаган элементларда бу макроярыкның $l(t)$ озынлыгы хәтәр l_{cp} зурлыгына житкәч, ярык үсә һәм кысылучы авыш буйлык буенча тимербетон элементның жимерелүенә китерелә. Шуна күрә аркылы арматур булмаган тимербетон элементның авыш буйлык буенча ару ныклығын, аерылу макроярыгының $l(t)$ озынлыгына бәйле

рәвештә хисапларга кирәк. $\frac{l_{sup}}{h_o} < 0,3$ шарты

үтәлгәндә, кысылу буйлыгында бер макроярык кына хасил була һәм ярылу бер яссылык буенча гына бара. Шуңа күрә

$$R_{bl(t)} = \frac{K_{lcf}}{Y_1(l) \cdot \sin 2\varphi \cdot \sqrt{\pi \cdot l_1(t)}} \cdot \left[\frac{\sqrt{c_o^2 + h_o^2}}{l_{sup} \cdot \sin \alpha} - \operatorname{ctg} \alpha - \operatorname{tg} \varphi \right] + R_{shlrep} \cdot \operatorname{tg} \varphi. \quad (1)$$

Ә $\frac{l_{sup}}{h_o} > 0,3$ булганда, кысылу буйлыгында ике макроярык барлыкка килә, буйлык ике яссылык буенча ярыла. Бу очракта

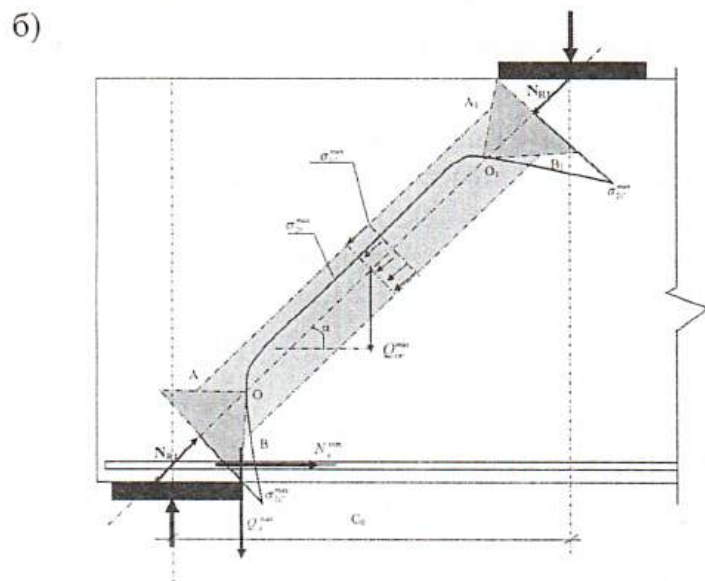
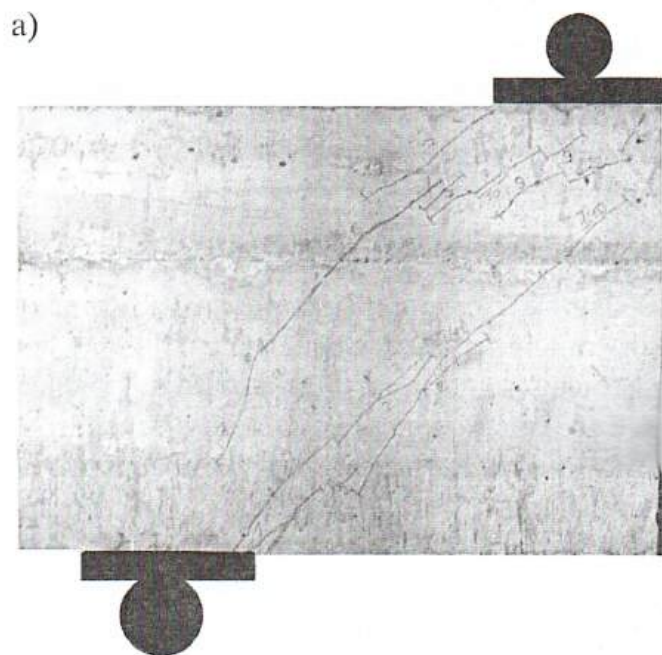
$$R_{bl(t)} = \frac{2K_{lcf}}{Y_1(l) \cdot \sin 2\varphi \cdot \sqrt{\pi \cdot l_1(t)}} \cdot \left[\frac{\sqrt{c_o^2 + h_o^2}}{l_{sup} \cdot \sin \alpha} - \operatorname{ctg} \alpha - \operatorname{tg} \varphi \right] + R_{shlrep} \cdot \operatorname{tg} \varphi \quad (2)$$

Биредә K_{lcf} – циклик йөкләм вакытында бетондагы көчәнешләр интенсивлыгының хәтәрлек коэффициенты; $l_1(t)$ – макроярык озынлыгы; $Y_1(l)$ – элементның геометрик формасын һәм йөкләү схемасын исәпкә ала торган функция; φ – бетондагы эчке ышкылу

почмагы; l_{sup} – таяну һәм йөкләүче пластина-ларның киңлеге.

Мондый элементларда аркылы арматурның ничек куелуы ярыклар хасил булуга һәм элементның кысылучы авыш буйлык буенча ару ныклығының зурлыгына йогынты ясый. Тимербетон өрлекләренә аручанлыкка сынау нәтижәләре күрсәткәнчә, аркылы арматур булган элементларда циклик йөкләм вакытында кысылу төшен чикләүче ике макро-

ярык барлыкка килә. $\frac{l_{sup}}{h_o} \geq 0,3$ булганда, кысылучы авыш буйлык чикләрендәге аркылы арматурның шушы ике ярык белән кисешкән урында арудан өзәлүе элементның жимерелү-



1 рәс.: а – аркылы көч тәэсир иткән өлкәдә ярыкларның хасил булуы һәм үсеше; б – кысылу торыгы кыска булган элемент каршылыгының физик моделе

енә китерә. $\frac{l_{sup}}{h_o}$ зурлыгы кимегән саен кысылу төшенең киндиге дә кими бара һәм ике ярык арасындагы аркылы арматурның бетон белән ябышу ныклыгы кими. Нәтижәдә, $\frac{l_{sup}}{h_o} < 0,2$ булганда, аркылы арматур авыш буйлык күчәре белән тәңгәл килгән кисем буенча арудан өзәләр. Аркылы арматурның авыш буйлыкларының ару ныклыгына йогынтысын (1) һәм (2) формулалары нигезендә бәяләгәндә, K_{icf} урынына $K_{icf} + K_{is}$ зурлыгын алырга кирәк. Биредә K_{is} – аерылу ярыгы үсешенә аркылы арматурның тоткарлаучы йогынтысын исәпкә ала торган көчәнешләр интенсивлыгы коэффициенты.

Элементның сузылган арматур буйлыгы буенча жимерелүенә ике фактор сәбәпче була: 1) эш башкара торган арматурның аскы “чөй” кыры белән кисешкән урында (1б рәс.) N_s^{max} һәм Q_s^{max} көчләрнең бергә тәэсир

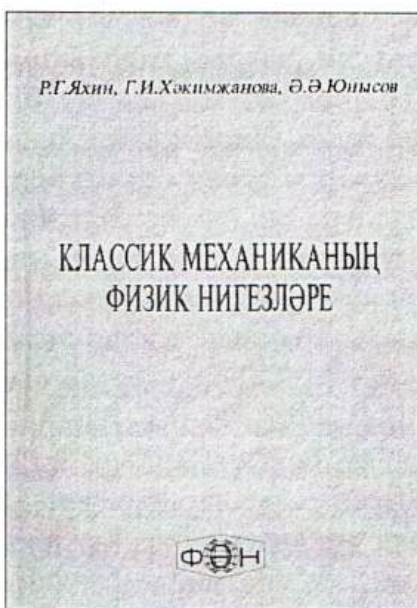
итүе нәтижәсендә арудан өзәләр; 2) шушы урынның сул ягында буй арматур белән бетон ябышуның аруы.

Бу арматурның ару ныклыгы $R_s(t)$ һәм аның анкерокасының ныклыгы $R_{an}(t)$ арматурда һәм арматур чыгынтылары астындагы бетонда хасил булган микро- һәм макроярыкларның озынлыгына бәйле:

$$R_s(t) = f_1(l^{\frac{1}{2}}(t); K_{cf}(t); \sigma_s^{max}; \tau_s^{max}; \sigma_{su}),$$

$$R_{an}(t) = f_2(l^{\frac{1}{2}}(t); l_{an}; s_r; d_r; c_r; \varphi; \varphi_k; \alpha_r).$$

Нәтижә. Казан архитектура-төзөлеш университетында киселү торыгы кыска булган тимербетон элементларның аркылы көчләр тәэсир иткән өлкәдәге жимерелү модели тәкъдим ителә. Бу модель терәк тирәсендә күзәтелә торган жимерелү формаларының барлыкка килү сәбәпләрен ачыкларга, киселү торыгы кыска булган элементларның аркылы көчләр тәэсир иткән өлкәләрдәге чыдамлыгын хисапларга мөмкинлек бирә.



Яхин Р.Г., Хәкимжанова Г.И., Юнысов Ә.Ә.
Классик механиканың физик нигезләре. – Казан: Фән, 2004. – 143 б.

Физика фәне үскән саен кешенең көнүзгә үзгәрә бара. Аерым алганда, физика бүгенге техниканың яңа өлкәләре булган радиолокация, телевидение һәм радиотехника, атом энергетикасы һәм башкаларның барлыкка килүенә һәм үсешенә китерде. Үз чиратында, техника үсеше физиканың үсешен тизләтә, кешелек цивилизациясе алдында яңа бурычлар куярга булыша. Шуңа күрә физика һәм техниканың тыгыз бәйләнешен үсешнең төп нигезе булып тора.

Педагогика университетларында татар телендә белем алучы студентларга юлланган бу китапта механика фәннең кинематика, динамика бүлекләре, эш һәм энергия төшенчәләре, каты жисменнең әйләнмә хәрәкәте динамикасы, махсус чагыш-

тырмалык теориясе нигезләре, инерциаль булмаган исәп системасы турындагы мәгълүматлар, тирбәнешләр һәм дулкыннар, сыеклык хәрәкәте турында һәм башка өстәмә материаллар тупланды.

Китап аспирантлар һәм мәктәп укытучылары өчен дә файдалы булачак.

ЯЗУЫБЫЗ ТУРЫНДА ЯҢА КИТАП

Агымдагы елның сентябрь аенда “Инсан” нәшриятында “Тюрко-татарское письмо: история, состояние, перспективы” исемле китап дөнья күрде. Аның авторы – күренекле тюрколог һәм тел галиме Мирфатыйх Зәки улы Зәкиев.

М.З.Зәкиев фәнни тикшеренүләрен (узган гасырның урталарында) татар теленең төзелешен, бигрәк тә аның синтаксис өлешен өйрәнүдән башлый һәм бүген дә аны уңышлы дәвам итә. Моның дәлил булып матбугатта басылган “Синтаксис һәм пунктуация”, “Синтаксический строй татарского языка”, “Хәзерге татар әдәби теле: Синтаксис”, “Современный татарский литературный язык: Синтаксис”, татар академик грамматикасының синтаксиска караган өченче томнары: “Татарская грамматика: Синтаксис”, “Татар грамматикасы: Синтаксис” кебек саллы хезмәтләре тора. Аның 1963 елда басылып чыккан “Синтаксический строй татарского языка” исемле монографиясе аеруча игътибарга лаек. Чөнки ул Татарстанда гына түгел, элеккеге СССРның барлык төрки республикаларында да киң танылды. Төрки тел белгечләре аны фәнни-тикшеренү эшләрендә өлге ителәр, аның үрнәгендә үзләренең фәнни синтаксисларын тудырдылар.

Академик М.З.Зәкиев саф тел белгече генә түгел, ул күпкырлы галим. Узган гасырның 70нче елларында ул фәнни-тикшеренү объектын яңа өлкәгә – тел тарихына, аның аркылы шул телне тудырган халык тарихын өйрәнү өлкәсенә күчәрдә. Галимнең бу юнәлештә башкарган хезмәтләре дә теләсә кемне көнләштерерлек. Аның “Татар халкы теленең барлыкка килүе”, “Проблемы языка и происхождения волжских татар”, “Татары: проблемы истории и языка”, “Төрки-татар

этногенезы”, “Происхождение тюрков и татар” исеме белән дөнья күргән монографияләре һәм күпсанлы мәкаләләре тюркология фәненең үсешенә саллы өлеш дип каралырга тиеш. Югарыда исемнәре күрсәтелгән хезмәтләрнең һәммәсендә дә тел тарихы шул телне тудырган халык тарихы белән бергә, бербөтен итеп карала. Хәзер без сүз алып бара чак китапның да беренче бүлгәгә нәкъ шул принципта төзелгән.

Биредә автор төрки яисә прототөркиләп йогынтысында булган Төньяк Америка индейцлары, шумер һәм этрускларның язу тарихлары, бу халыкларның яшәү урыннары һәм яшәү рәвешләре турында сүз йөртә, аларның төркилек дәрәжәсен ачыклай. Галим өчен бу бик мөһим, чөнки европоцентризм тарафдарларының безнең эрага кадәр һәм безнең эраның IV гасырына чаклы Көнчыгыш Европада, Кече һәм Урта Азиядә, Көнбатыш, Көнчыгыш һәм Көнъяк Себердә таралып яшәгән кабиләләр бары иран-арий телендә генә сөйләшкәннәр, төркиләп Көнчыгыш Европага безнең эраның IV йөзләрендә генә килә башлаганнар дигән карашларының дөрес түгеллеген исбатлау өчен кирәк.

Академик М.З.Зәкиев телнең борынгы тарихы халыкның иң элгәре тарихын ачу өчен бәя биреп бетергесез мәгълүмат бирә дип саный. Шуңа күрә галим төрки халыкларның беренче эзләрен төрки телнең беренче эзләреннән эзләүне иң дөрес юлларның берсе дип таба. Шуннан чыгып ул “Теләсә нинди халыкның иң борынгы тарихын тел белгечләре торгыза, тарихчылар алар нәтижәсенә иярә” (Зәкиев М.З. Төрки-татар этногенезы. – Казан, М., 1998, 99 б.), – дип яза. Автор төрки телнең беренче эзләре безнең эрага кадәр 15-30 мең еллыкларда, ягъни 150-300нче гасырларда очравын әйтә. Бу – Үзәк Америкадагы майя телләрендә сакланган эзләр. Боларга төрле галимнәр XVII йөздә үк игътибар иткәннәр. Ләкин ул мәгълүматлар тюркологлар игътибарынан читтә кала биргән, чөнки алар төркиләргә борынгы халык итеп түгел, яшә халык итеп күрсәтергә тырышканнар. Бу мәгълүматлар татар фило-



логиясенә беренче булып М. Арибжанов белән Ә.Кәримуллин тарафыннан кертелә. М.З.Зәкиев, моның тере шаһите буларак, бу турыда менә нәрсәләр сөйли. “Житмешенче еллар башында Сочи санаторийларының берсендә рентгенолог булып эшләүче М.Арибжанов Казанга килеп лингвистларга Америка индейцлары турында сөйләргә теләвен белдерде. Шунда Ә.Кәримуллинның да бу турыда материалы барлыгы беленде, һәм алар икесе Америка индейцлары теленең татар-төрки телләргә бик якин булуы турында лингвистлар алдында чыгыш ясадылар. Безнең тел галимнәре аларга ышанмыйча, чагыштырма материалларны очраклы туры килү дип бәяләргә ашыктылар. Ләкин минем үземнең дә хәзерге Беринг бугазы урынында элек коры жир булып, Азия белән Америка материкларының тоташ булуы турында укыганым бар иде. Шуңа нигезләнеп мин, бер дә курыкмыйча, М.Арибжанов һәм Ә.Кәримуллин чыгышларын Казан педагогия институтының гыйльми язмаларында бастырып чыгардым” (Зәкиев М.З. Төрки-татар этногенезы..., 100 б.).

Америка индейцлары тарихын өйрәнүче В.Кузмищев моннан 150-300 нче гасырларда Америка һәм Азия материклары Беренгия жире белән тоташкан булган дигән фикер әйтә. Шуңа күрә кешеләр бер материктан икенчесенә күчеп йөри алган. Бу фәннән күптәннән билгеле факт.

М.З.Зәкиев борынгы язучыларны өйрәнүче галимнәренң фикерләренә, шулай ук Беренгия-Аляскада, Алеут утрауларында эшләгән Америка-Совет археологик экспедициясе материалларына нигезләнеп, Америкага беренче кешеләренң Беренгия аркылы Азиядән килүләре турында яза. Америка-СССР археологик экспедициясенң СССР ягынан житәкчесе академик А.Окладников, бер дә шикләнәргә урын калдырмыйча, беренче америкалылар себерлеләр булганнар дип белдерә.

Америка индейцлары телендә төркигә якин сүзләренң булуына инде 1638 елда ук Джон Джосселин белән XIX йөз ахырларында Отто Рериглар да игътибар итәләр. Отто Рериг индейцларның бер төре – сиу телендә *tang* (таң) сүзгә “заря”, “рассвет” мәгънәсендә кулланылуын әйтә. Бу сүздән *tani* яисә *tangi* (“узнавать” мәгънәсендә) кебек фигылләр

ясалуын күрсәтә: *ate* “әти”, *ina* “әни” мәгънәсен бирә. Ә.Кәримуллин да Италиядә һәм Франциядә чыккан кайбер хезмәтләрдә Америка индейцларының телендә төрки эзләре булуы турында яза. Китабының 8-10 битләрендә М.З.Зәкиев Америка индейцлары (борынгы майя) телендә төрки эзненң булуын раслаучы бик күп мисаллар китерә. Шунның белән бергә ул аларда музыканың кайбер төрки халыклардагы кебек биш тонлы гаммага корылуы, өлкәнрәк туганнарны атау өчен аерым, кечеләре өчен аерым атамалар йөртелүе турында да яза.

Автор Америка индейцлары һәм төрки телләрдәге бу охшашлык кайдан килә соң дигән сорау куя һәм без аның җавабын галимнең “Төрки-татар этногенезы” дигән китабында табабыз. Менә ул: “Индейцлар Америка материгына күчкәч, 15-30 мең ел буга Ауразиядәге төрки тел йөртүчеләр белән аралашмаганнар, димәк, охшашлыкларны телләренң үзара йогынты ясап торучылары белән аңлатып булмый, аларны очраклы туры килү дип тә әйтәргә нигез юк, чөнки ул охшашлыклар системалы һәм массакүләм.

Югарыда әйтелгән охшашлыклар бу телләренң кайчандыр янәшә яшәп үзара тәэсир итешүләре белән, яисә аларның бер тамырдан килүләре белән генә аңлатыла алалар. 15-30 мең ел элек бер тамырдан килгәнме, әллә бер-берсенә тәэсир итешкәнме – монысын киләчәк эзләнүләр күрсәтер. Нәрсә генә күрсәтсә дә, нәтижә шул: моннан 15-30 мең еллар элек төрки тел яшәгән, төрки тел булган” (Зәкиев М.З. Төрки-татар этногенезы..., 104 б.).

М.З.Зәкиев төркиләренң бик ачык эзләре шумер телендә сакланган дигән фикер әйтә. Галим бу халыкның 60 гасыр элек дәүләт (хәзерге Гыйрак территориясендә, Евфрат һәм Тигр елгалары буенда) төзүе, чөйләргә охшаган билгеләрдән торган язу (чөйязу) системасы булдыруы турында яза.

Кыяташ яки мәгарә рәсемнәрен өйрәнгән һәм укыган галимнәр идеографик язунның борынгы Евразия төркиләрендә нык үскән булуын раслыйлар. М.Зәкиев шумерларны әнә шул төркиләр рәтендә карый. “Шунысы кызык, – дип яза ул, – кайда гына нинди генә кыяташ яки мәгарә рәсемнәре һәм иске язучылар табылмасын, аларны башта һинд-ауропалар

чылар, аннан соң фин-угырчылар укырга, аңлатырга тырышып карый. Берничә йөз ел буе тырышкан та, гадәттә, бу телләр нигезендә уку насып булмый. Иске язуларның күбесе төрки булып чыга. Атаклы рун язучыларын уку белән дә шундый хәл була. Бу һәммә тюркологка мәгълүм” (Зәкиев М.З. Төрки-татар этногенезы..., 107 б.). Китапта шумер текстларын өйрәнүгә рус галиме И.М. Дьяконовның зур тырышлык куюы турында әйтелә. Аның максаты – аларда (язуларда) һинд-европа эзләрен табу. Әмма таба алмагач, “шумер теле башка телләрдән изоляцияләнгән тел булган” дигән нәтижә чыгара. Академик М.З.Зәкиев: “Этот вывод вообще странен с научной точки зрения, ибо на Земном шаре нет и не может быть изолированных языков” (14 б.), ягъни фәнни күзлектән караганда бу нәтижә бик сәер, жир йөзгә изоляцияләнгән телләр юк һәм булуы да мөмкин түгел – *(тәрҗемә безнеке – Ш.А.)*, – дип яза. И.М.Дьяконов китабы белән Олжас Соләймәнов та таныша. Ул аннан 60 шумер сүзен сайлап ала һәм аларның төрки сүзләр белән уртақ булуларын күрсәтә.

М.З.Зәкиев кыташ һәм мөгарә рәсемнәрен, бик борынгы язуларны өйрәнүгә галимнәрнең хезмәтләрен җентекләп өйрәнгән. Ләкин аның күчеленә иң хуш килгәнә – әнә шул борынгы язуларның барысын да гомумиләштерүгә төрек галиме (чыгышы буенча татар – ред.) Казым Миршан хезмәтләре була. Китапта аның турында түбәндәгә мәгълүмат бирелә. Казым Миршан белгечлөгә буенча инженер, “Алфаветик язу башлангычы” (1994) дигән китап авторы. Миршан моннан 15-20 мең еллар элек башлап Евразиядә язылган пиктограммаларны һәм петроглифларне өйрәнә, аларның күбесен прототөркиләргә караый һәм шулардан әкреләп беренче төркиләргә хәрефләр язучылар формалашкан дигән фикергә килә. Бу фикер моннан 4500 еллар элек язылган “Глозел” язучыларын укыгач тагын да ныгый.

М.З.Зәкиев “Глозел” язучыларының Казым Миршан кулына ничек килеп керүен түбәндәгечә аңлата: “Эш болай була. 1924 елда Үзәк Франциянең Алье департаментында (Алье елгасы буена) урнашкан Виши шәһәре тирәсендә бер жир-бакча хужасы 3 мең өзектән торган язу таба, алар “Глозел” язучы-

лары дип тарихка керә, ләкин аларны галимнәр, күпме генә тырышсалар да, һинд-аурупа телләрендә укый алмыйлар, ә башка телләр аркылы укырга тырышу тыела. Менә шул хәл Парижда яшәүгә төрек пианисты, ләкин хоббиы этнография-тарих булган Халук Таржанның җәлеп итә. Ул бу язуларның фотокопияләрен прототөркичәнә белгече Казым Миршанга җибәрә. Миршан аларны беренче төркиләргә дип билгелә булган хәрефләр аркылы бик җиңел укый” (Зәкиев М.З. Төрки-татар этногенезы..., 108 б.). Шуннан соң М.З.Зәкиев Казым Миршанның Сорбонна университеты оештырган конференциядә доклад укыуы һәм нәтижәдә Европада “Глозел” язучылары белән күптән шөгыльләнүчеләргә дә үз ягына карата алуы турында әйтә. Докладтан беренче төркиләргә бик борынгы мәдәниятләр халык булулары, башка халыклар белән янәшә бөтен Евразиядә яшәгән булулары ачыла, ягъни төркиләргә бары безнең эрага кадәр IV йөзгә генә Европага килә башлаулары турындагы өйрәтмә бөтенләй юкка чыгарыла.

К.Миршанның “Алфаветик язу башлангычы” дигән китабы югарыда әйтелгән материаллар нигезендә языла. Китабының сүз башында галим дөнья фәнендә кабул ителгән гомуми карашларның дөрес түгеллеген исбатлауны максат итеп куйганын белдерә. Алар жидәү. М.З.Зәкиев китабының 25 битендә аларны түбәндәгә тәртиптә урнаштырган.

1. Барлык алфавитлар да финики алфавиты тәэсирендә туган.

2. Аурупаның иң иске культурасы – грек культурасы.

3. Скиф культурасы грек культурасыннан искерәк була алмый.

4. Этрускларның ана ватаны Эгей дингезе бассейнында, Этруриягә язу шуннан килгән...

5. Төркиләр руник алфавитны сүриялеләрдән өйрәнгәннәр.

6. Уйгур язучы руник язучының дөвәмә түгел.

7. Прототөркиләр Аурупалы булмаганныр.

Шулай итеп, дип яза М.З.Зәкиев, Казым Миршан дөнья фәнендә кабул ителгән әлегә карашларны бик дәлилсез рәвештә кире кага, монда саналганның киресен раслый.

Төркиләргә борынгылык дәрәжәсен билгеләгәндә М.З.Зәкиевкә К.Миршан хезмә-

тләрендәге фикерләр нигез була. Чөнки аларда прототөркиләрнең “Глозел” хәрефләре этруск язмаларындагы хәрефләргә бик якын, ләкин алардан күпкә борынгырак булуы күрсәтелә. Этруск алфавитының латин алфавитын тудырганлыгы әйтелә, грек хәрефләренә дә прототөркиләрдәге хәрефләргә таянганлыгы раслана. Моннан шундый нәтижә чыга: димәк, кирилл хәрефләре дә шуннан килә. Әйтелгәннәрдән чыгып, М.З.Зәкиев шундый нәтижә ясы: “Фәндә иң беренче дип саналган финики хәрефләре дә финикиялеләргә кадәр бик күпкә борынгы булган прототөрки хәрефләре белән күп очракта туры килә. Димәк, руник төрки язу финикиләрдән түгел, ә прототөркиләрдән килә, киресенчә, финикиләр язу гадәтен прототөркиләрдән алган булып чыга» (Зәкиев М.З. Төрки-татар этногенезы..., 109 б.). Сүз уңаеннан тагы шуны да искәртик. Европа алфавитларының барысының да чыганагы финикия алфавиты дигән фикер татар зыялыларының аңында да тирән тамыр жибәргән. Моңа ышану өчен Г.Алпаровның “Хәреф вә имлямыз” исемле китабының бнчы битен ачып карау да житә. Анда мондый юллар бар: “Хәзерге кебек китаплар язарлык хәрефләр (әлифба), мисыр халкының мәдәниятыннан соңрак, финикә (*финикия дип укырга* – Ш.А.) (кәнгән) халкы тарафыннан чыгарылган. Финикә халкы бик үткен, зирәк һәм сәүдәгәр халык булганга, алыш-биреш, хисап эшләрендә максудны ачык аңлатырга, тизрәк язарга ихтыяжларын сизгәннәр. Шунлыктан алар иероглиф язуын ислах итеп авыздан чыккан һәр тавышка берәр хәреф вазгы иткәннәр... Аларның хәрефләре бары 22 булып, язуны гарәпләр кебек уңнан сулга таба язганнар. Шуңа ижадлары сайәсендә финикә халкы “әлифба ижад итүче, бөтен дөньяга башлап “язу” өйрәтүче саналалар” (Алпаров Г. Хәреф вә имлямыз. – Казан, 1912, 6 б.).

Төркиләренң борынгылык дәрәжәсен билгеләгәндә М.З.Зәкиев этруск язмаларына да нык таяна. Галим этрускларны безнең эрага кадәр бер мең еллыкта Апеннин ярымутравының төньяк-көнбатышында, хәзерге Италия урнашкан территориядә яшәгәннәр дип күрсәтә. Автор Грек һәм Рим тарихчыларының алар турында бик күп язмалар калдырулары, этрускларның язма әдәби телле халык булулары, бүгенге көндә алардан калган 11

меңнән артык язма истәлекләр табылуы турында хәбәр итә, ләкин аларның ачык итеп укылмауларын да искәртә.

Этрускларның төркилеген исбатлаганда М.З.Зәкиев Адилә Айда хезмәтләренә нык таяна. Китапта аның этруск проблемалары белән шөгыльләнә башлавы әтисе Садри Максуди тәэсирендә булган дип күрсәтелә. Адилә Айда Парижда әтисе кебек Сорбонна университетында белем ала, Төркиядә күренекле дипломат булып житешә, Римда Төркиянең Италиядәге илчәсе була, әтисе тәэсирендә башлаган этрускларны өйрәнү эшен Римда дәвам итә. Үзенә өйтүенә караганда, өч ел эчендә ул этрускларга караган бөтен чыганаclarны өйрәнә, 1971 елда “Этрусклар төрки булганмы?” исеме белән француз телендә китап чыгара. Китабының кулъязмасын типографиягә тапшырганнан соң тагын 16 ел этруск проблемалары белән шөгыльләнә һәм 1985 елда “Этрусклар төрки булганнар” дигән икенче китабын бастырып чыгара. Әниләренә кушуы буенча аны Гөнүл һәм Гөлнур (Адиләнең кызлары) М.З.Зәкиевкә тапшыралар. Галимнең өйтүенә караганда, бу китап аның кулына нәкъ этруск проблемаларын өйрәнү белән шөгыльләнгән көннәрдә килеп керә. Китапны бик яхшылап өйрәнгәннән соң түбәндәге нәтижәгә килүе турында М.З.Зәкиев менә нәрсә ди: “Этрусский язык в том состоянии, в каком он дошел до нас, не является обычным тюркским языком огузо-кипчакского типа. Под влиянием ряда западноевропейских языков он сильно отошел от обычных тюркских норм. Его нельзя считать также прототюркским, ибо от него больше не отпочковывался ни один из тюркских языков. Но он сам, происходя от обычного прототюркского языка, во II тысячелетии до н.э. сильно отделился от обычных тюркских норм” (33 б.).

Этруск алфавитын күз алдына китерү өчен М.З.Зәкиев монографиясенә 33 битендә, К.Миршан китабыннан алып, этруск хәрефләренә жыйнама таблицасын да урнаштырган.

(Дәвамь бар.)

ШӘРИФҖАН АСЫЛГӘРӘЕВ,
филология фәннәре кандидаты, доцент.

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ БАСЫЛЫП ЧЫККАН КАЙБЕР АВЫЛ ТАРИХЛАРЫНА КАРАТА

Узган гасырның туксанынчы елларынан башлап татар халкы арасында үз туган жирләр, авыллары тарихлары белән кызыксыну тойгысы үсеп китте. Матбугатта авыл тарихларына багышланган мәкаләләр, китаплар басылып чыгу процессы башланды. Кайбер урыннарда искедән язылган тарихи хезмәтләрне бүгенге укучыга аңларлык хәлгә житкереп, текстологик хәзерләп бастыру эшләре дә күренә. Бу эш Татарстанда гына түгел, Татарстаннан читтә яшәүче татарлар арасында да жанланып бара.

Хәзерге вакытта аерым авыл тарихлары гына түгел, төбәкләргә багышланган тематик жыентыклар, энциклопедияләр дә басылып таралды. Мәсәлән, Арча, Биектау, Ласш, Буа, Апас, Әгерҗе төбәкләренә багышланган саллы фәнни басмалар, Әлмәт, Зәй, Сарман энциклопедияләре басмалары дөнья күрдә.

Чит өлкәләрдәге татарлар тарихынан Пермь ягы татарлары тарихы буенча Ф.Әмировның «Гайнә ягы», Д.Г.Касыймованың Удмуртиянең төньягында яшәгән чәбия татарларына багышланган «Семейная обрядность чепецких татар», Рәшит Мөхәммәдияновның Верхнеурал татарлары тарихына караган хезмәте, Оренбург татарлары тарихына багышланган фәнни жыентыклар, Рәшит Искәндәровның Оренбург өлкәсендәге Югары Чебенле исемле татар авылы тарихына багышланган хезмәте һ.б. бар. Мондый басмаларны саный китсәң, аларның саны берничә дистәгә тулар иде. Бу очракта мин мәкаләбездә журналист Юныс Юсупов тарафыннан язылып, Минзәлә шәһәре газета редакциясендә басылган, районның авыллары тарихын тикшерүгә багышланган «Бикбау авылы» (2004), «Калморза – морзалар ягы» (2003), «Әтрәклә авылы тарихынан» (2004) исемле әсәрләре, Г.Г.Габетдиновның Казанда 2004 елда басылган «Аюкөйдәргән» исемле авыл тарихы (Апас районы), З.З.Рәмиевнең Казанда Алма-Лит нәшриятендә 2004 елда басылган «Уразлы (Уразлы, Иске Каратай) авылы үткәннән» исемле, Кама Тамагы районы Уразлы авылы тарихына багышланган басмалары хакында фикер әйтеп үтәргә

телим.

Юныс ага Юсупов Минзәлә шәһәрендә яши, район газетасында күп еллар эшләгән кеше, журналист. Аның тарафыннан «Минзәлә энциклопедиясе» исемле зур хезмәт өчен алтмыштан артык татар авылының тарихы буенча архивлардан бай фактик материал тупланган, тарихлар язылган. Автор тарих өчен кирәк булган чыганаclarны Татарстан Республикасы үзәк архивы, Россиянең борынгы актлар саклану архивы, Минзәлә район архивы, Уфа архивы һәм Казанда, Уфада, Мәскәүдә, Самарада басылган фәнни басмалар, гәзит-журнал материаллары, үзе тарафыннан Минзәлә төбәгендәге авылларда тупланган топонимик материаллар, кушаматлар, шөжәрәләр, жыеннаp, кайбер ташлары кебек тарихи чыганаcl булырдай әсәрләрдән тәфсилле, дөрес файдаланган. Аның хезмәтләрен туплап, уйланылган энциклопедияне бастырып чыгару бик фарыз булыр. Монның кебек саллы хезмәтне бастыруга якташлары, аеруча Татарстан президенты М.Ш.Шәймиев тә битараф калмастыр дип уйлыйбыз. Хезмәтнең бер йомшак ягы бар – анда «башкорт» атамасының социаль термин булуын автор берәр күренекле урында ассызыклап үтсә отышлы булыр иде.

Юныс Юсупов тарихларының халыкны туган жиргә, ата-баба нигезләренә хөрмәт хисе белән тәрбияләүдә кыйммәт зур. Аның бастырган брошюраларының тиражлары 300, 500 данәгә житә. Әлбәттә, болар Минзәлә төбәгә өчен житә дә язадыр, ләкин алар бөтен Татарстан һәм татар халкы өчен дә кирәкле китаплар, тиражларын арттырып Казан, Чаллы, Әлмәт китап кибетләрендә дә аларны сатып алып укурга теләүчеләр табылыр иде.

Апас районынан «Аюкөйдәргән» исемле тарихи әсәр язып бастырган Г.Г.Габетдиновның хезмәте үзенә бер төрле ысулда язылган. Автор үзенә бай эчтәлекле, ярым хикәяләү рәвешендә язылган китабында бер татар авылы мисалында XX гасырда кичергән югалтулар, табышлар, аерым шәхесләр, вакыйгалар турында бәян итә. Анда авыл общинасының хокукы белән исәпләшмичә генә

уздырылган фиктив рәис сайлауларны, ГПУ башбаштаклыкларын, авылда әхлаксыз күренешләрнең килеп чыгу механизмнарын бәян иткән документаль сурәтләр һ.б. китерелә. Бу китап бүгенгә кадәр язылмаган татар авылы тарихы өчен бик бай чыганаҡ булчак. Кызганыч, бу китапның да тиражы нибары 200 данә икән. Татар арасында таратылганда, аның да укучылары күп булыр иде.

Филология фәннәре докторы Зөфәр Рәмиевнең Уразлы авылы тарихына багышланган хезмәтә Тау ягында урнашкан бер татар авылы турында. Авылның тарихы XVI гасырның икенче яртысына караган борынғы документлар аша тикшерүдән башланып, документальлек XX гасырга кадәр дәвам итә. Автор борынғы архив чыганакларын, документларны, XIX-XX гасырдагы татар матбугаты материалларын киң файдалана, XVIII-XIX гасыр язма архив документлары, метрика дәфтәрләре мәгълүматларын китапка кушымта рәвешендә дә китерә. Китапта, Г.Габетдинов хезмәтендәге кебек, XX гасырда авылда булып үткән иҗтимагый күренешләр, вакыйгалар, шөхесләр хакында бай

мәгълүматлар, филология-фольклор жәһәтенең караган кушаматлар, мәзәкләр дә матургына тарихи чыганаҡ рәвешендә файдаланылганнар.

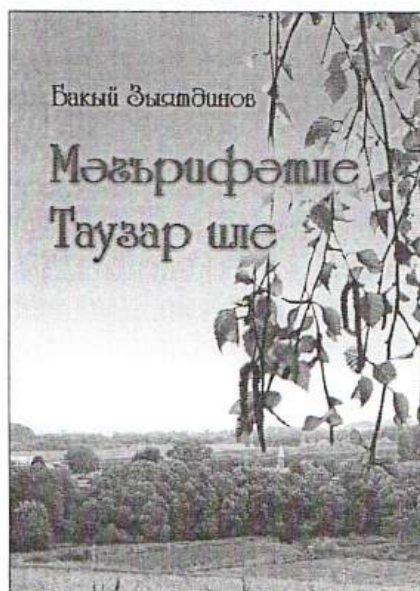
Гомумән алганда, искә алынган өч авторның да хезмәтләре тарихчыларыбыз эшләргә тиешле эшләргә халык көтеп-көтеп тә күрмәгәч, халык эченнән чыккан аерым укымышлылар тарафыннан уңышлы башкарылуны күрсәтә. Аларда тарихка хилафлык юк, намуслы тикшеренеп, тарихчылар өчен чыганаҡ булып калырдай кыйммәтләр эш башкарганнар. Мондый хезмәтләрнең язылуын хупларга гына кала. Алар һәрбер авылның да тарихы барлыгын, булырга тиешлеген раслап торган басмалар. Тик бер үкенеч бар, аерым зыялыларның көч-хәл белән тапкан акчаларына таянып чыгару милләтебезнең авыр матди һәм рухи-мәдәни халәтенең күрсәткечдер. Халкыбызның эшчәнлегә нәтижәсендә тудырылган акча хәзинәләре күбрәк бозык эшләргә жибәрелә. Акчалы егетләребезнең дә күзләре билдән түбәнне генә күрә. Рух, сәләмәтлек файдасына игътибар юк. Бик аяныч һәм кызганыч.

МАРСЕЛЬ ӘХМӘТҖАНОВ,

филология фәннәре докторы, академик.

КЫЙММӘТЛӘ ХЕЗМӘТ

Минем алдымда Бакый Шәймулла улы Зыятдиновның 2004 елда дөнья күргән «Мәгърифәтләр Таузар иле» дигән, туган авылы, аның кешеләренә әллә ничә гасырлык тарихын,



бүгенгә хәлән тирән яктырткан китабы.

«Туган авылым Таузар иленә мөхәббәт, аның кешеләренә хөрмәт, алар белән горурлану хисе мине гомерем буе озатып йөрде. Язмышымны музей эше белән бәйләвем авылым тарихын

тирәнтерәк өйрәнәргә мөмкинлек тудырды, ул тарихның соңгы 70 еллык дәверен минем күз алдымда: үзем күп вакыйгаларның шаһиты һәм шуңа, йөрәкләненеп, авылым тарихын язарга алындым» – дигән жөмлөләр белән башлый автор китабына язган кереш сүзен.

Бай тарихи чыганақларга, архив материалларына, 1716, 1745, 1762, 1795, 1811, 1834, 1858 елларда халык исәбен алу буенча ревизия мәгълүматларына һ.б. нигезләнеп язылган бу кыйммәтләр хезмәт бик яратып фәнни тирәнлектә иҗат ителүе, төрлө яшәткән авылдашларына, аларның эшчәнлегенә объектив бәя бирелүе белән сокландырды.

Китап «Таузар иле – борынғы авылларның берсе», «Таузар иле – мәгърифәт һәм мәдәният чышмәсе» дигән ике зур бүлеккә берләштерә. Беренче бүлектә XVI йөзгә икенче яртысында Таузар авылы исеме искә алынуы,

XVIII гасыр башында, Россиядә губерналар төзелгәч, аның Казан губернасы составына керүе, 1834 елгы ревизия язмалары буенча Казан өязе Апаз волосте, 1858 елгы ревизия материаллары күрсәткәнчә, Малые Лызи волосте, алга таба, Октябрь борылышыннан соң кантоннар төзелгәч, Арча кантонның Балтач волосте, 1930 елдан Түнтәр, 1932 елдан Балтач районнары карамагында булуы бәян ителә. Китапта гасырның төрле елларында Таузар илендә ничә йорт-хужалык булуы, күпме кеше яшәве турында тарихи чыганаclar ярдәмендә расланган белешмә бирелә. 1678 елдагы исәпкә алу вакытында биредә 19 хужалыкта 56 ир-ат яшәгән, 1710 елда хужалык саны 27гә житкән. 1914 елда 95 йортта 260 ир-ат 266 хатын-кыз яшәгән. Бу кыйммәтле чыганакта шулай ук Таузарда, Балтач, Сосна, Салавыч, Түнтәр авылларында эшләгән мәчетләр, муллалар турында бай тарихи мәгълүмат бәян ителә. Хезмәттә Таузарда үзидәрәненчә ничек оештырылуы, төрле елларда авыл старостасы, авыл Советлары рәисләре, секретарьлары булып кемнәр эшләве, колхоз төзелүгә бәйле тулы һәм киң аңлатма бирелә, «Көрәш» колхозының Боек Ватан сугышы елларындагы һәм сугыштан соңгы хәле киң яктыртыла. Сугышның, бөтен илебездәге кебек үк, авылдагы бер йортны да читләтеп үтмәве, анда Таузардан 114 кеше катнашуы ачыклана, сугыштан исән-сау кайткан 69 авылдашының исемлеге, туган елы, кайчан сугышка китүе, кайчан кайтуы, алган бүләкләре, һөнәрләре турында тулы мәгълүмат бирелә. Анда сугыштан кайтмый калган 45 сугышчы турында киң аңлатма урын алган. Разведчик Ибраһил Зәкиев, танкист Жәләй Әхмәтов һ.б. турындагы истәлекләр аеруча гыйбрәтле.

«Мәгърифәтле Таузар иле» китабында Бакый әфәнденең хатыны, талантлы укытучы, кунакчыл Мәдинә ханым Зыятдинованың «Сугыш өчен тумаган идек тә...» исемендәге авыл тарихын ихлас күңелдән яктыртучы тирән эчтәлекле язмасын урнаштыру да хезмәтнең кыйммәтен, әһәмиятен арттыра төшә.

«Таузар иле – мәгърифәт һәм мәдәният чишмәсе» исемле бүлектә Мәдинә ханым үзе укыткан укучылардан таузарлылар турында аеруча горурланып яза. Автор Балтач районы жирлегендә үсеп чыгып, татар

мәктәпләрен тәмамлап, үзләрен фән дөньясында балкыткан дүрт академикның (Әхмәт Мазһаров, Билсур Габделхәев, Азат Зыятдинов, Фаил Әхмәдиев) ике соңгысы Таузар иле егетләре булулары белән ихлас күңелдән горурлана. Бакый коллегамның әтисе Шәймулла ага һәм әнисе Ләмига апа гаиләсендә туып үскән алты баланың бишесе югары белемле. «Татарстанның атказанган химигы» дигән мактаулы исемгә лаек булган академик Азат Зыятдинов хәзерге вакытта Түбән Кама нефть-химия гигантының фәнни-технологик Үзәге директоры, туган әдәбиятыбызга сәнгатебезгә гашыйк булган, үзе дә актив, уңышлы ижат итүче мәрхәмәтле зат. Бу китапның форзац битендә урын алган «Татар мин!» дигән шигыре бу хакта ачык сөйли, минемчә. Зыятдин улы Шәймулла аганың оныкларынан Азат улы Нариман, Илгиз кызы Нәфисә фән кандидатлары, унбер оныгының унбере дә югары белемле. Таузарлы Фаил Әхмәдиев ТР ФАнның мөхбир әгъзасы, Казан дәүләт гуманитар-педагогика университетының беренче проректоры, Татарстан Республикасының атказанган фән һәм техника эшлеклесе, ТР Дәүләт бүләге лауреаты, «Фән һәм тел» журналының баш мөхәррире, көрәш буенча Россия чемпионы һәм Казан шәһәр Федерациясе рәисе. Кемнәр генә туып үсмәгән зур булмаган мәгърифәтле Таузар авылында. Менә аларның берничәсе: Ягъфәр Яппаров, Бакый Зыятдинов – мәктәп директорлары һәм икесе дә «РСФСРның атказанган укытучысы». Фаяз Сафин – мәктәп директоры. Әнәс Ибраһимов – Бөгелмә педагогика училищесы директоры. Төрле төбәкләрдә эшләгән һәм эшләүче алтмышлап укытучы Таузарда туып үскән. Марат Сафиуллин, Флера Мөхәммәтжановалар икътисад һәм педагогика фәннәре докторлары, Кифая Гайфуллина доцент буларак туган Таузар авылы абруен күтәрүче затлар.

Китапта Таузар авылының табигый-тарихи истәлекле урыннары, авылдашларының матур горәф-гадәтләре турында бай мәгълүмат бирелә. Шулар арасында аеруча кыйммәтле чыганак: «1541 ел» дигән сан язылган шул төбәкнең иң борынгы кабере һәм аңа куелган таш. Бакый әфәнде бу кабердә Искәндәр Хажә күмелгән дигән риваять саклануы, аңа һәрвакыт халык килеп, дога

кылып, садака куеп китүләре турында яза.

Педагог-галим бу хезмәтендә нәсел шөжәрәләре төзү буснча эшлекле киңәшләр бирә, мәрхүм дусты Ягъфәр Яппаров мисалында аның сигез бабасын эзләп табу тәжрибәсе белән уртаклаша.

Таузар авылының метрика кенәгәсеннән алынган 1858-1935нче елларда туган авылдашларының тулы исемлегә тәкъдим ителә. XX гасыр башында Таузар авылы хужалыкларының урнашу тәртибе, бүгенге көннәрдәге план-картасы, 105 йортка кемнәр хужа булуы аныклана. 2004 елда Таузар авылындагы 51 хужалыкта яшәүче өлкән кешеләр, аларның балалары исеме, туган көне, туган елы күрсәтелә. Китап ахырында аны язганда кулланылган түбәндәге чыганаclar тәкъдим ителә: авыл Советлары турындагы материаллар, колхоз отчетлары, Казан губернасының торак пунктлары исемлегә, Казан оязендә крестьян хужалыкларының хәле ту-

рындагы белешмә, мәктәп анкеталары, Балтач районы Башкарма комитеты карарлары, мәгариф бүлгә архивы жыентыклары һ. б.

Бу хезмәт бай эчтәлекле булуы белән миндә бик матур тәәсир калдырды. Ул чын мәгънәсендә фәнни тирәнлектә, туган төбәген, туган авылын, авылдашларын ихлас күңелдән яраткан, аның матур киләчәгә турында кайгыртучы тирән белемле, гажәеп тырыш, алдына куелган бурычларны жиренә житкереп үтәүче, «инә белән кое казучы» хезмәтенә тиң гамәл башкара торган автор тарафыннан язылган. Минем карашымча, туган авыл, туган як тарихын, географиясен, әдәбият-сәнгәтен, мәгарифен өйрәнүче Балтач районы мәктәпләре укучылары өчен генә түгел, бөтен республика, чит төбәкләрдәге мәктәпләр, уку йортлары укучылары, студентлары һ.б. кызыксынучылар өчен кыйммәтле ярдәмлек-методик кулланма вазыйфасын үтәрлек хәзинә бу.

ФӘНИС ИСЛАМОВ,

педагогика фәннәре кандидаты.



Р.Ә. Шакиржанов

Ямаширмә мәктәбе – мәгърифәт чишмәсе. Татар мәгарифенә үсеш юллары. – Казан: Новое знание, 2005. – 204 б.

Нәкъ Казан артында урнашкан Ямаширмә авылы – халкыбыз өстенә исеп торган кырыс жилләргә түзеп, татар мохитен, телен һәм иманын саклап кала алган авылларының берсе.

Авил кебек ук, Ямаширмә мәктәбе дә авыр тормыш елларын үтеп, язмышның аяусыз дулкыннарын кичеп, телебезгә һәм рухыбызга тугры булып кала алды. Узган гасыр башында ук дөньяви белем бирә башлаган бу мәктәп күптән түгел үзенә 100 еллык юбилеен билгеләп үтте.

Бу китапта Казан арты төбәгә һәм Ямаширмә авылының язмышы, мәктәбенә үткән һәм бүгенгесә, тышкы һәм эчке

дөньясы, укытучылары һәм укучылары турында сүз бара. Шулай ук гомуми мәсьәләләр – мәктәптә тәрбия һәм уку, татар мәктәбенә үткән юлы, аның алдында торган проблемалар тикшерелә, педагогикада бүген кулланыла башлаган үстерешле технологияләрнең татар теленә муафыйк булуы ачыклана. Шулардай чыгып, татар халкына үз теленә тәңгәл һәм лаеклы булган мәгариф системасын булдыру зарурлыгы күрсәтелә.

Китап татар халкының гомуми язмышы, мәгарифе һәм мәктәбе, аерым төбәкләре һәм авыллары тарихы белән кызыксынучыларга тәкъдим ителә.

МЕХАНИКА ТАРИХЫННАН*

Абрик Камалов, Рәшит Шакиржанов



АБРИК ЗАКИР улы КАМАЛОВ – физика-математика фәннәре кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университетының теоретик механика кафедрасы профессоры, татар телендә югары белем бирү юнәлешендә иң актив эшләүче һәм югары нәтижеләргә ирешкән галимнәрнең берсе. Югары мәктәпләр өчен татар телендә язылган «Теоретик механика» дәреслеге, 9 уку кулланмасы, күп кенә методик күрсәтмәләр авторы.



РӘШИТ ӘГҖЛӘ улы ШАКИРЖАНОВ – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университетының корылма механикасы кафедрасы доценты, «ФӘН һәм ТЕЛ» журналының баш редакторы урынбасары.

Корылма механикасы фәне буенча русча һәм татарча лекцияләр укый, гамәли дәресләр алып бара. 75тән артык гыйльми һәм методик хезмәт, шулар арасында татарча 4 уку кулланмасы, «Русча-татарча төзөлеш атамалары сүзлеге», «Төзүчеләр өчен русча-татарча сүзлекчә», «Русча-татарча нефть сәнәгәте сүзлеге», «Татар телендә югары белем бирү концепциясе» бар.

Камалов А.З., Шакиржанов Р.А. Из истории механики.

Во второй главе статьи рассматриваются достижения механики средневекового Востока.

2. Урта гасырда механика Көнчыгышта үсеш ала

Урта гасырларда барлык фәннәрнең, шул исәптән механиканың да үсеше кискен акрыная. Гомуми хәерчелек сәүдәнең, һөнәрнең һәм сәнгатьнең таркалуы, шөһәрләрнең ташландык хәлгә килүе, игенчелекнең иң түбән дәрәжәгә төшүе – нәкъ менә римлеләрнең дөньякүләм хакимлегенең нәтижәсе булып тора да инде. Бу – Көнбатыш Европа илләренең урта гасыр башларындагы төп сыйфатламалары. Алар кешелек мәдәниятең әлегә иң караңгы чорында фән халәте һәм үсеше үзенчәлекләрен аңлау мөмкинлеген бирә. Феодал хужалыкларның үзенчәлекләре, натураль житештерү техник прогресска юл бирми. Икътисадның мөшкеллеге сәнгатьнең һәм фәннең торгыңлыгына китерә. Греклардан килгән мирас югала, борынгы заманнарда тупланган белем акрынлап кими бара. Алай гына да түгел, бу елларда борынгыларның фән, техника һәм сәнгать өлкәләрендәге иң мөһим истәлекләре ерткычларча жимерелә һәм юкка чыгарыла.

Бердәнбер укый-яза белүчелек үзәкләре

булып гыйбадәт кылу урыннары гына кала. Юриспруденция, табигать белеме, философия фәннәренә эчтәлекләре чиркәү тәгълиматына яраклаштырыла. Дини фанатиклар фән һәм сәнгать казанышларын Жир йөзеннән кырып бетерәләр. Птоломейның дөньяның космологик системасы канунлаштырыла. Дөньяның бу системасына һәм Аристотель фәлсәфәсенең төп фикерләренә каршы чыгучылар диннең төп законнарына каршы килүчеләр дип исәпләнгән. Тузга язмаган проблемалар куелган, төгәл белем эзерлекләнелгән һәм загыйфләнгән. Механика буенча күпсанлы хезмәтләр «перпетуум мобиле», ягъни читтән энергия алмыйча мәңгелек эшләүче двигатель уйлап табуга багышланган була. Әлбәттә, мондый эшләр механика үсешенә алып бармый.

Рим империясенең Көнчыгыш өлеше – Византиядә генә хәл азмы-күпме яхшырак була. Бирегә антик традицияләр сакланып кала. Бу механикада да сизелә. «Механиклар» зур хөрмәткә лаек булып, күренекле ижтимагый урын алып торганнар. Константинопольдә София храмын төзүчеләр Анфимий Траллы һәм Исидор Милетлы (VI гасыр) исемнәре тарихта калган. Византиядә Герон-

*Дөвам. Башы 2005 елның 2-3 саннарында.

ның танылган әсәрләре билгеле була һәм Константинопольдә «Соломон тәхете» дигән корылма төзегендә Лев (IX гасыр) бу әсәрләрдәге күрсәтмәләрдән файдалана. Дөрөс, Византиядә тарихи шартлар да антик фән мирасының үсешенә ярдәм итә алмый.

VI гасырда мәжүси мәктәпләр ябылгач, грек галимнәренң күбесе Иранга күчеп китәләр, берәз элгәрәк Сирия несторианнары да шундый ук хәлгә дучар булалар. Нәкъ югарыда күрсәтелгән вакыйгалар антик чорда тупланган гыйльми мирасның Яқын Көнчыгышта тиз таралуына сәбәп булалар да инде.

Гарәпләрнең VII гасырның беренче яртысынан башланган яулап алу сугышлары нәтижәсендә VIII гасырның 30нчы елларында Гарәп халифәлегенә составына Гарәпстаннан тыш Иран, Сирия, Мисыр, Палестина, Төньяк-Көнбатыш Африка һәм Пиреней утравы (элекке Рим империясенң шактый өлешен), шулай ук Урта Азиянең шактый өлешен, Армения, Төньяк-Көнбатыш Һиндстан керә. Нәтижәдә, буйсындырылган халыклар арасында гарәп теле һәм ислам киң тарала.

Гарәп теленң таралуы белән беррәттән, Гарәп халифәлегенә грек галимнәренң күчеп килүләре нәтижәсендә, Яқын һәм Урта Көнчыгышка үтәп кергән антик мирасларга һәм буйсындырылган халыкларның гыйльми казанышларына нигезләнгән фәнни традиция дә күчә. Тиздән гаять зур халифәлек аерым илләргә таркалса да, бу илләрдә гарәп теле фән теле буларак сакланып кала.

IX-XII гасырлар – гарәп телле илләрдә фәннең иң югары дәрәжәдәгә үсеш чоры булып тора. Халифәт башкаласы Багдад мәктәпләре, китапханәләре, халиф карамагындагы «Хикмәтле өй» булган зур фәнни үзәккә әйләнә. Биредә IX-X гасырларда Платон, Аристотель, Гиппократ, Евклид, Архимед, Птоломей хезмәтләрен тәржемә итү һәм аларга аңлатма бирү өстендә гаять күпсанлы галимнәр һәм тәржемәчеләр төркемә эшли. Грек һәм Сирия телендәгә антик фәнни әдәбиятның бер өлешен ислам илләре галимнәренә барып житүе, алар тарафыннан тәржемә ителәп, сакланып калуы урта гасыр фәннен үстерүдә гаять зур урын алып тора.

Күп очракларда бу тәржемәләр, аларның аңлатмалары Көнбатыш Европаны антик

фән белән таныштыручы чыганаclarның бердәнбере булып торганнар.

Ислам илләрендәгә фәндә хисаплау математикасы беренче урынга чыга, ә коммерция белән бәйлә өлкәләрдә арифметика, алгебра, яқынча хисаплау, саннар турындагы тәгълиматларның үсеше үз чорында Александрия галимнәре ирешкән дәрәжәдән дә югары күтәрелә.

Көнбатышта астрономия, механика, оптика һәм химия дә шактый зур үсеш ала.

Ибне Әл-Хайсәм (965-1039) – Аристотель, Евклид һәм Гален әсәрләренә аңлатма бирүче.



Геометрик-оптика буенча «Оптика хәзинәсе» китабының авторы. XII гасырда аның 7 китабы латин теленә тәржемә ителә, ә 1572 елны беренче тапкыр басырып чыгарыла. Оптиканың үсешенә зур өлеш керткән галим.

IX-XII гасырларда иҗат иткән агалы-эңелә Бәни Муса, Сабит ибне Кәрра, әл-Бируни, Әбу Гали ибне Сина, Гомәр Хәйям, әл-Хазини Көнчыгышның ул чордагы иң атаклы галимнәре булып танылалар. Математика һәм астрономия буенча фәнни хезмәт авторлары буларак, аларның һәрберсе шул ук вакытта механика үсешенә дә билгеле бер өлеш кертәләр.

Ислам илләрендә механиканың үсеше математика үсешенә бәйлә. Ул Аристотель, Герон кебек антик авторларның хезмәтләрен тәржемә итүдән һәм аларга аңлатмалар бирүдән башланып китә һәм механиканың бу илләрдәгә үсеше антик механика үсеше юнәлешендә бара. Бары тик гарәпләр тәржемәсендә генә Архимедның кайбер трактатлары һәм Геронның «Механикасы» сакланып кала һәм безнең дәвергә килеп житә. Бары тик гарәпләр тәржемәсендә генә византияле Филонның «Пневматикасы» безгә мәгълүм.

Механиканың гомуми төшенчәләренә (башлыча хәрәкәтнең асылына) багышланган барлык хезмәтләренң чыганагы булып Аристотель хезмәтләренң тәржемәсе һәм аларның аңлатмалары тора. Бу проблемалар теге яки бу дәрәжәдә механиканың аерым мәсьәләләренә кагышлы трактатларда да чагыла.

Аристотельнең хезмәтләренә аңлатма бирүчеләр арасынан иң беренчеләр буларак ибне Сина һәм әл-Бирунины күрсәтеп китәргә кирәк. Аларның Аристотель хезмәтләрен шәрехләүгә бәйләнешле хатлары безнең көнгә кадәр сакланып калган. Бу хатлар әл-Бируниның ике кисәк сорауларынан һәм ибне Сина кайтарган җаваплар сериясеннән тора. Аларның унысы «күк йөзә», ә калган сизгезе Аристотельнең «Физика турында» дигән трактатларына кагыла.

Әбу Рәйхан Мөхәммәд ибн Әхмәт әл-Бируни (973-1050) – Урта Азия галиме, энциклопедист. Хәрәзмдә туа. Математика, астрономия, тарих, география һәм минералогия, шулай ук топография, физика, фармакология, медицина, геология буенча төрле хезмәтләр авторы. Урта Азиядә беренче буларак, Жир Кояш тирәли әйләнә дигән фикерләргә өйрәткән. Әл-Бируни Аристотельнең «әгәр дә жисемгә хәрәкәт хас булса, аның авырлыгы да, жиңеллеге дә булмый» дигән тезисын һәм аның космология системасын шик астына куя. Әл-Бируни барлык жисемнәр дә үзәккә омтыла дип саный.

Әл-Бируниның «Масуд Кануны»нда кояшның апогей һәм перигей тирәлегендә хәрәкәттен тикшерүе кинематик тикшеренүләрнең менә дигән үрнәге.

Ул тизләнеш һәм тизлек төшенчәләрен аермага карамастан, аның тикшеренүләре бу юнәлештә гаять мөһим адым булып тора.

Төрле ислам илләрендә кулланылган төрледән-төрле механизмнарның төзелеше һәм эшләү принцибы әл-Канди Якут һәм ибне Хәлдуниның географик хезмәтләрендә бирелә. Әл-Бируни Хорезмдагы сугару корылмалары турында язганда бу механизмнарның эшләү принцибына да туктала. Чөнки шул чорда «су күтәрү фәне» аерым бер мөстәкыйль фэнгә әйләнә, ислам галимнәре аны геометриянең бер бүлегә дип карыйлар.

Әл-Бируниның күп кенә гыйльми хезмәтләре металлның һәм затлы ташларның чагыштырма авырлыкларын табуга багышланган.

Әбу Гали Хөсәен ибн Абдуллах ибне

Сина (Әбугалисина) (якынча 980-1037 еллар) – Урта Азия философы, астроном, математик, химик, «дүртъюльликлар» язып поэзиядә эз калдыручы. Әбугалисина урта гасыр гарәп һәм Европа фәлсәфәсенә гаять зур йогынты ясаучы. Хәрәкәтнең фәлсәфи асылына килгәндә, Әбугалисина Аристотель тәгълиматына таяна. Ул, Аристотель кебек, авыр элементлар Жир үзәгенә



омтыла, ә жиңелләргә үзәктән ераклаша дигән фикердә була. Югарыда әйтеп киткәнчә, әл-Бируни барлык элементлар да үзәккә омтыла дип фикерли. Хәрәкәт төшенчәсен фәлсәфи төшенчә дип фикер йөрткәндә, Әбугалисина хәрәкәтне жисем халәтенәң акрынлап үзгәрешә, ә фәзадагы механик хәрәкәтне гомумән алгандагы хәрәкәтнең аерым бер өлеше дип карый.

Әбугалисина фикеренчә, барлык әйберләр я тышкы тәсир нигезендә (мәсәлән, жәядән ук атыла, суны ут жылыта), я үзәннән-үзә хәрәкәт итә (мәсәлән, ташның югарыдан төшүе, кайнар суның салкынаюы). Димәк, хәрәкәт ниндидер хәрәкәтләндерүче көч тәсирендә барлыкка килә дип нәтижә ясый ул.

Әбугалисина Филипон теориясенә ике мөһим өстәмә кертә. Филипон бушлыкта хәрәкәтләнүче жисемнең «хәрәкәтләндерүче көче» акрынлап юкка чыга дип расласа, Әбугалисина – бу көчкә карата һичбер комачаулык булмаса, «көчләнүче» хәрәкәт чиксез дәвам итә дип саный. Әбугалисина «хәрәкәтләндерүче көчнең» зурлыгын сан ягыннан да аңлатып бирергә омтылыш ясый. Аның фикеренчә, бирелгән көч белән хәрәкәтләнүче жисем авырлыгына кире пропорциональ тизлек белән, ә бирелгән тизлек белән хәрәкәтләнүче жисем авырлыгына туры пропорциональ булган (һаваның каршылыгы булуга карамастан) ара үтәләр.

«Хәрәкәтләндерүче көч» төшенчәсенәң язмышы ничек була соң? Аристотель тәгълиматларын үстерүче византияле Филипонның аңлатмалары латин теленә тәржемә ителми һәм Көнбатыш Европа илләре авторларына



билгесез булып кала. Ә Әбугалисина хезмәтләренен кыскартылган тәржемәләрендә «хәрәкәтләнәргә көч» турындагы трактатлар бөтенләе белән төшерелеп калдырылган була.

Әбугалисина үзенен медицина өлкәсендәге тәҗрибәләрен, философия, алгебра, астрономия, химиядән белемнәрен «Савыктыру китабы» һәм «Белемнәр китабы» дигән әсәрләрендә бәян итә. Әбугалисинның «Белемнәр китабының» механикага багышланган бүлгәсә нигезендә Геронның «Механик проблемалары» һәм «Механикасы» ята. «Белемнәр китабында» рычаг, блок, чыгыр, чөй һәм винт сыман биш гади машиналар һәм бу гади машиналарның Герон хезмәтләрендә булмаган яңадан-яңа комбинацияләре дә карала. Конкрет мисалларда бу механизмнарның һәм аларның комбинацияләренен йөк күтәрүдә кулланышы тәгъбирләнә.

Багдад гыйльми мәктәбенен атаклы математиклары һәм астрономнары – өч туган Бәни Мусалар (IX-X) тарафыннан бәян ителгән «Механика турында китап» Әбугалисинаның «Белем китабына» охшаш. Анда тәгъбирләнгән механик корылмалар арасында савыттагы су биеклеген даими тотучы жайланмаларның эшләү принципнары да бәян ителә.

Бертуган Бәни Мусаларның трактатлары нигезендә бик күп аңлатмалар һәм яңа трактатлар дөнья күрә. Әбу әл-Гыйзза Исмагыйль әл-Җазаринен (XII-XIII) хәзерге тел белән әйткәндә «Инженерлык механикасын белү китабы»нда су күтәрткеч механик жайланмалар тәгъбирләнә.

Мөхәммәд ибне Гали әл-Хорасаниның «Су төгәрмәчләре һәм су күтәрү турында һәм алар өчен хезмәт итүче механик жайланмалар» трактатында да шундый ук механик корылмалар турында сүз бара.

Әбу әл-Вафа Мөхәммәд бине Мөхәммәд

(910-998) – Хорасанда туган гарәп астрономы һәм математигы. Айның хәрәкәтен өйрәнә, грек математикларының хезмәтләренә аңлатма бирә.

Әбу әл-Хәсән Сабит ибне Курра әл-Харрани ас-Саби (836-901) – күренекле Сирия астрологы, астрономы, математигы, борынгы грек галимнәренен хезмәтләрен тәржемә итүче, физика һәм механика өлкәсендә статикага нигез салучы. Харранда (Төньяк Сирия) туган. Сабит ибне Курра телләргә карата гәҗәеп сәләтле булуына күренекле галимнәр – бертуган Бану Мусаларның берсе игътибар итә һәм аның тарафыннан Багдадка чакырыла, антик авторларның хезмәтләрен гарәп теленә тәржемә итә. Шулай ук философия, медицина, математика, механика, астрономия буенча 100дән артык фәнни хезмәт авторы. Кызганыч, бу хезмәтләренен шактый зур өлеше безгә килеп житмәгән. «Сигезенче сфера хәрәкәте» турындагы трактатында прецессия турында үзенен оригиналь теориясен бәян итә.

Сабит ибне Курра математика үсешенә зур өлеш кертә. Аерым алганда, ул евклидча булмаган геометрияне, сферик тригонометрияне һәм интеграль хисаплау теориясен үстерүгә китерүче берничә теория тәкдим итә. Ул, шулай ук, геометрик алгебраның үсешенә дә зур өлеш кертә.



Сабит ибне Курра тәржемәсендә генә Архимедның әсәрләре сакланып кала. Грек оригиналында бу әсәрләр безгә килеп житми. Ул гарәп теленә Аполлонийның «Конус кисемнәр»ен, Птоломейның «Альмагест»ын, шулай ук Евклидның «Башлангычын» тәржемә итә. Сабит ибне Курраның эчтәлегә һәм ысуллары ягыннан Архимед әсәрләренә шактый якин булган математика буенча трактатларында оригиналь ачылышлар да күп. Ибне Курраның грек галимнәре әсәрләренен зур йогынтысында язылган «Корастун турындагы китабы» урта гасырларда киң тарала һәм XII гасырда Көнбатыш Европада «Hider Charatonis» исеме астында латин теленә тәржемә ителә.

Ибне Курра «Корастун турындагы кита-



бында», Аристотельнең статикасына таянып, үлчәү теориясен иҗат итә. Ул «хәрәкәт көче» төшенчәсен кертә, үзавырлыксыз рычаглар теориясе белән генә чикләнмичә, авыр рычаглар теориясен тәзи. Башта ул ике тигез һәм параллель көчләрнең һәм бер-берсенә тигез һәм параллель көчләр системасының тиккәре булуын исбатлый, ә соңыннан бу тәгълиматны бер-берсенә тигез һәм параллель чиксез күп (чынында «ла нихайа» – чиксез-кырыйсыз) көчләр, яки тигез таралган көчләр өчен гомумиләштерә.

Ислам илләрендә механикада кинематик күзалауның үсеше күк йөзә жисемнәренә хәрәкәт теориясен төзү белән нык бәйләнгән. Сабит ибне Курра, аның оныгы ибне Синан, әл-Бируни һ.б. махсус трактатларында яктыртыкчыларның хәрәкәтен тасвирлаучы кинематик модельләр бик күп карала.

Ибне Юныс Гали ибне Габдрахман (950-1009) – гарәп астрономы, Кояш, Ай һәм планеталар хәрәкәтенә таблицасын тәзи. Бу таблицалар заманы өчен шундый төгәл була-лар ки, алар 200 ел дәверендә гамәлдә кулланылалар.

Урта гасырларда Көнчыгышта төзелгән энциклопедияләрнең күбесендә механика



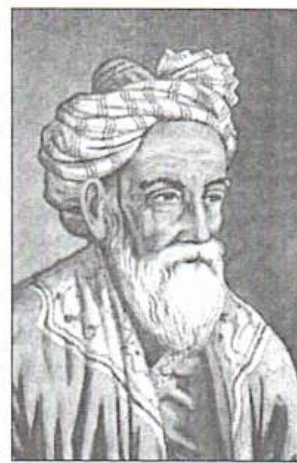
аерым бер бүлек итеп бирелә торган була. Мондый энциклопедияләргә кертгән иң борынгы һәм эчтәлегә буенча тулы хезмәтләрнең берсе – Әбу Абдаллах Мөхәммәд ибне Муса әл-Хәрәзми-нең (783-850) «Гыйлем ачкычлары» дигән әсәре игътибарга лаеклы. Бу хезмәт ике китаптан тора.

Икенче китапның бер бүлегә тулысынча механикага багышланган. Бу Герон «Механика»-сының тулысынча эшкәртеп язылган варианты. Китапта гади механизмнар, аларның комбинацияләре сурәтләнә, аларны гамәли яктан куллану белешмәлекләре китерелә. Китапка хәрби машиналарга багышланган бүлек керә, болардан башка «Пневматика» трактатында кайбер мәгълүматлар, шул исәптән, пневматик җайланмалар кулланып хәрәкәتكә китерелүче машиналар турында да мәгълүматлар бирелә.

Яхья ибне Һади (975 елны үлә) – Багдад галиме, «хәрәкәтләнүче көч» теориясен ибне Синага кадәр үстерүче. Аның фикеренчә, ыргытылган жисемнең хәрәкәте аны ыргыту-чыдан берникадәр көч бирү сәбәпле барлыкка килә, бу көч, үз чиратында, жисемгә хәрәкәтнең ахырына барып житү мөмкинле-ген бирә һәм соңыннан юкка чыга.

Әл-Битружиниң «Астрономия турындагы китабы» 1217 елны латин теленә тәржемә ителгән һәм Көнбатыш Европа галимнәре арасында зур әһәмияткә ия була. Автор фикеренчә, планеталарның хәрәкәте күк йөзә сфераларының хәрәкәтенә бәйле «югары жисем» биргән көчләр тәэсирендә барлыкка килә. Бу көчләрне ул таш һәм укның хәрәкәте белән дә чагыштыра, хәрәкәт чыганактан аерылганнан соң жисемнәр күчешләр башлангыч мизгелдә бирелгән көч тәэсирендә дәвам итәләр, дип фаразлый. Аның күзаллавы буенча, бу көчләр хәрәкәт чыганагынан ераклашкан саен кими баралар. Күрәсен, бу әсәр Көнбатышта моңа охшаш күзаллау үсешенә чыганагы булып хезмәт иткән.

Гомәр Гыясетдин Хәйям (1048-1123) фарсы һәм тажик шагыйре, математик һәм философ. Математика буенча хезмәтләрендә өченче дәрәжәле тигезләмәләрнең чишелешен бәян итә. «Хикмәтле үлчәүләр яки абсолют су үлчәүләре турындагы» трактатында Гомәр Хәйям авырлык үлчәү һәм чагыштырма авырлыкны табу ысулларын камилләштерү юлларын күрсәтә. Судагы һәм һавадагы үлчәгеч белән үлчәү ысуллын, эретмәләрдә алтын һәм көмеш микъдарын исәпләү ысулларын бәян итә. Металларның чагыштырма авырлыгын – аларның һавадагы һәм судагы авырлыкларын чагыштырып таба.



Әл-Хазининиң «Хикмәтле үлчәүләр» трактатында шулай ук үлчәү һәм чагыштырма авырлыкны исәпләү ысуллары бәян ителә. Анда Менелай, әл-Бируни һәм ислам илләрендәге башка галимнәрнең бу өлкәдәге эшләренә җентекләп туктала, Хәйям ысулының яңа вариантын бирә. Алтынлы һәм

көмешле эретмәләрдә аларның микъдарын исәпләү өчен беренче дәрәжәдәге тигезләмәләргә куллана һәм аны «алгебра һәм әлмукабала» ярдәмендә чишә. Күләмнәр һәм авырлыклар буенча төрле матдәләрнең чагыштырма авырлыкларын исәпли.

Төрле матдәләрнең хәзер кулланылган төгәл ысул һәм әл-Хазини тәкъдим иткән ысул белән исәпләнгән чагыштырма авырлыклары арасында аерма бик аз. Мәсәлән, көмешнең чагыштырма авырлыгы 10,30 (хәзер – 10,49), алтынның – 19,05 (19,27), кургашның – 11,32 (11,39), терекөмешнең – 13,56 (13,557), бакырның – 8,66 (8,94), тимсернең 7,74 (7,87). Чагыштырма авырлыкларны төгәл табуның үз чоры өчен әһәмияте гажәп зур була, чөнки ул күп кенә гамәли мәсьәләләргә чишү мөмкинлеген бирә: саф металлларга охшатып ясалган әйберләргә аеру; көмеш, алтын акчаларның чын бәһаларын, асылташларның чынлыгын ачыклау һ.б.

Әл-Хазининиң «Хикмәтле үлчәүләр» китабында, метрологик бүлектән тыш, авырлык үзәген табуга, суга батырылган жисемнәрнең авырлыгы һавадагыга караганда жиңел булуын яки авырлыгы югалуын, йөзүче жисемнәрнең тигезләнешен һ.б. өйрәнүгә багышланган теоретик проблемалар да шактый урын алып торалар.

Әбу әл-Хәсән Гали ибне Әбу Сәет Әрдәр-Рахман ибне Әхмәд ибне Йүнис әс-Садафи (979-1008) – атаклы тарихчы улы. Каһирәдә әл-Газиз һәм әл-Хәким исемле хәлифәләр белән бергә эшли. Астрономик обсерватория оештыра, аны төзү эшләрен җитәкли. «Зур хаким зиҗы» дигән хезмәт авторы.



Әбу әл-Вәлид Мөхәммәд ибне Рөшд (1126-1198) – Аристотель теориясенә аеруча эзлекле тарафдары. Ибне Рөшд буенча матди дөнья вакыт буенча чиксез, ә фәзада чикле. Матдә – хәрәкәтнең универсаль һәм мәңгелек чыганагы. Хәрәкәт мәңге һәм өзлексез,

чөнки һәрбер яңа хәрәкәт моның алдыннан килгән хәрәкәтнең сәбәбе. Чынбарлыкта вакыт бар һәм, хәрәкәт булу сәбәпле, аны үлчәү жиңел. Ибне Рөшднәң фәлсәфи тәгълиматы феодализм чорында Көнбатыш Европада киң тарала һәм Аристотель философиясенә математик яктан үсешенә сәбәп була.

XV гасырда Урта Азия шәһәре Сәмәрканд бай мәдәниятле үзәк була. 1427

елны зур галим Жәмшид Гыясетдин әл-Кәши «Арифметика ачкычы» дигән китап язып чыгара, бу китапта файдалану өчен гажәп уңай булган унарлы вакланмалар төшенчәсен кертә. Унарлы вакланмалар белән эш итү бик гади була, чөнки



аларны язу, алар өстендә төрле гамәлләр башкару – кушу, алу, тапкырлау, бүлү – натураль саннарны язуга һәм алар белән төрле гамәлләр башкаруга охшаш була. Ләкин Европада әл-Кәшиниң унарлы саннар ачышы бары тик 300 ел үткәч кенә мәгълүм була. XVI гасырның соңында гына Симон Стевин – фламанд инженеры һәм галиме – унарлы вакланмаларны яңадан ача. Чагыштырма авырлыкларны билгеләүне без XV гасырда да әл-Кәшиниң «Арифметика ачкычында» очратабыз.

Математика өлкәсендәге ачышлары әл-Кәшиниң абруен нык күтәрә, ул чорның мәшһүр галиме Мөхәммәд Тарагай аны үзенә обсерваториясенә эшкә чакыра. Мөхәммәд Тарагай (1394-1149) – «Җиһанны тетрәтүче» Аксак Тимернең оныгы, балачагынан ук гыйлемгә тартыла. Зур белеме, акыллы киңәш бирүе өчен әле бабасы исән чагында ук аңа «Олугбәк» дип дәшә





башлылар. 15
яшендә Самар-
к а н д ы н
х ө к е м д а р ы
була, төрле
шәһәрләрдә
мәдрәсәләр
ача, үз тирә-
сендә га-
лимнәр туп-
лый, 1430 елда
обсерватория
төзеп бетерә.
Цилиндр рәве-
шендәге өч

катлы бинаның диаметры 48 м, биеклеге 30 м була, аның эчендә радиусы 40 м һәм 60° дугасы булган секстант – почмаклар үлчәү жайланмасы урнаштырыла. Олугбәк житәкчелегендә 30 елдан артык алып барылган эзләнүләр нәтижәсе булган фәнни хезмәттә астрономиянең теоретик нигезләре бәян ителә һәм 1018 йолдызның координатларын төгәл билгеләгән каталог китерелә. Бу хезмәт Һиндстанда, Кытайда «Олугбәк зижы» исеме белән киң тарала, ә Европада (Оксфордта) 1665 елда гына «Яңа астрономик таблицалар» исеме астында бастырып чыгарыла. Күк механикасының үсешенә аның әһәмияте гаять зур була. Хәтта ул вакыттагы фәннең 9 тармагын мәшһүр галимнәр исеме белән атап Европада ясаган рәсемдә «астрономия» фәне Олугбәк сүрәте белән төсмөрләнә.

Шулай итеп, Архимед һәм Герон хезмәтләрен тәржемә итү, аларга аңлатмалар бирү белән статиканың киләчәктәге үсеше геометрик һәм кинематик юнәлешләрдә бара. Птоломейның «Альмагестон»ы тәржемә ителгәч һәм аңа аңлатмалар бирелгәч, кинематик юнәлештәге тикшерүләр тиз үсә һәм киң тарала башлый. Птоломейның хезмәтләрен тирәнтен өйрәнү зижлар (зиж – күк йөзендәге жисемнәрнең торышын исәпләү кагыйдәләре һәм таблицалар жыентыгы) төзүгә зур ярдәм итә. Күк жисемнәрен хәрәкәттен өйрәнгәндә, зижлар төзегәндә борынгы

грекларның кинематик-геометрик ысуллары жәләп ителә. VIII-XV гасырларда төзелгән 100дән артык зиж сакланып калган Гомумән алганда, урта гасырларда көнчыгыш механикалары һәм математикалары өчен проблемаларны санча эшкәртү һәм хисаплау ысулларын камилләштерү хас. Бу бигрәк тә статика һәм гидростатика өлкәләрендәге тикшеренүләргә нык кагыла, чөнки кыйммәтле минералларын һәм металлларын үлчәү ысулларын камилләштерү халыкара сәүдә дә зур роль уйный.

Антик традицияләргә иярәп, ислам илләре галимнәре механиканы «гыйльм әл-хилал» дип атыйлар, яки грекча «mechanē» – «механә» (гакыллы механизмнар һәм корылмалар) дигән сүзнең гарәпчәгә тәржемәсе. Антик авторларның әсәрләрендәге кебек, урта гасырларда Көнчыгыш галимнәренә хезмәтләрендә хәрби машиналар һәм гакиллы механизмнар (авырлык һәм жирне сугару өчен су күтәрү жайланмалары) турындагы төгәли-матларны очратабыз.

Йомгаклап шуны әйтергә кирәк, V-X гасырларда жәмгыятьнең үсеше күзлегеннән караганда Көнбатыш Европа чагыштырмача авыр чор кичерә. Европадан аермалы буларак, VIII гасырдан ислам мәдәнияте һәм аның нигезен тәшкил иткән гуманистик идеяләр үскәннән үсә бара һәм киң тарала. Күренекле инглиз философы Бертран Рассел (1872-1970) бу чорны сыйфатлап болай дип яза: «Көнчыгышның өстенлегә бары тик хәрби өлкәдә генә булмый. Көнбатыш Европа вәхшилеккә күмелүгә карамастан, Мөхәммәд дөньясында фән, философия, шигърият һәм сәнгатьнең барлык тармаклары да гөрләп алга бара. Европалылар үзләренә гафу итмәслек тар карашлары белән бу чорны «кара гасыр» дип атыйлар, ә ул Европада гына «кара», дөресрәге бары тик христиан Европасына гына хас була, Мөхәммәд дөньясындагы Испаниянең менә дигән сәнгәте була».

Прогрессив мәгарифнең Бөтендөнья ассоциясен оештыручы Стенвуд Кабб әйтүенчә, асылда ислам Европада Яңарыш чорына нигез салучы булып тора.

ЭШТӘ БУЛГАН ТИМЕР ТУТЫКМЫЙ

10 мартта Бөтенроссия ветеринария фәнни-тикшеренү институтында (бу институтны был токсикологик һәм радиобиологик иминлек федераль үзәге итеп үзгәрттеләр) ветеринария вирусологиясе һәм эпизоотологиясе өлкәсендә күренекле белгеч, эпизоотология лабораториясе мөдире, ветеринария фәннәре докторы, профессор Харис Зариф улы Гаффаровның житмеш яше тулган

көнә билгеләп үтелде. Харис Гаффаровны гыйльми совет әгъзалары, лаборатория житечеләре, Казан дәүләт ветеринария медицинасы академиясе галимнәре олы юбилее белән котладылар, фәнни хезмәтендә яңа уңышлар теләделәр. Институт директоры урынбасары Рәсих Юсупов, профессор Али Волков, ветеринария медицинасы академиясеннән курсташы профессор Иван Никитин һәм тантанага килгән башка кешеләр юбиляр адресына мактау сүзләрен ирештерделәр. “Илнең һәм дөньяның танылган фәнни үзәкләрендә белемгезне баетып кайту, – диелә институт коллективы котлавында, – күп кенә ачышлар ясау, диагностика, профилактика һәм дөвалау препаратларын барлыкка китерү, аларны практикада куллану өчен уңайлы алшартлар тудырды. Бу препаратлар Россия Федерациясендә һәм Бәйсез Дәүләтләр Бердәмлегенә илләрендә ветеринария практикасына кертелде. Югышлы терлек авыруларын профилактикалау, дөвалау буенча монографияләрегез һәм рекомендацияләрегез илдә киң танылды...”

Харис Зариф улы институтның элеккеге директоры академик Абдулхәмит Равилев белән бу фәнни учреждение төзелгән беренче көннәрдән башлап бергә эшләгән. Академик хезмәттәшенең бөтен гомере яшь терлекләренә югышлы авырулардан саклау буенча югары нәтижәле биопрепаратлар булдыруга багышлануын билгеләп үтте.



Харис Зариф улы институтның элеккеге директоры академик Абдулхәмит Равилев белән бу фәнни учреждение төзелгән беренче көннәрдән башлап бергә эшләгән. Академик хезмәттәшенең бөтен гомере яшь терлекләренә югышлы авырулардан саклау буенча югары нәтижәле биопрепаратлар булдыруга багышлануын билгеләп үтте.

Шулай ук институт профессорлары Азат Алимов, Геннадий Конюхов, Михаил Тремасов, Константин Салмаков, профком рәисе Наил Зәйниев, ветеринария медицинасы академиясе профессорлары Нәриман Хажипов, Рәүис Госманов, Константин Папуниди, Николай Василевский Харис Гаффаровның фәнни эшчәнлегенә зур бәя бирделәр.

Татарстан Республикасы һәм Россия Федерациясенң атказанган фән эшлеклесе, Татарстан Республикасының дәүләт премиясе лауреаты Харис Зариф улының бөтен эшчәнлегенә шушы институт белән бәйле. Әмма мондый дәрәжәгә ирешү юлы жиңел булмаган. Әтисе Бөек Ватан сугышында һәлак булгач, шуннан соң озак та үтми әнисе үлеп киткәч, ятим калган алты баланың берсе Харис – апасы белән Әтнә районының Күллә Киме авылы балалар йортында тәрбияләнгән. Әтнә урта мәктәбен тәмамлаганнан соң Казан ветеринария институтына укырга керә. Институтны тәмамлап чыккач, Харис Гаффаровны Мөслим районына эшкә җибәреләр. Башта ветучасток мөдире, аннары колхоз рәисе вазифаларын башкара. Ләкин фән үзенә тарта. Казан ветеринария институтының аспирантурасында берәз укып алгач, Ленинград хәрби-медицина академиясендә укуын дәвам итә. Анда белем тирәнәйтә, Казанга кайткач, ветеринария институтының вирусология лабораториясендә эшли. Ә инде Бөтенроссия ветеринария фәнни-тикшеренү институты оештырылгач, шунда эшкә күчә.

Харис Гаффаровның фәнни эшчәнлегенә баштагы чорда яшь терлекләрдәге югышлы авыруларны өйрәнүгә, диагностик һәм профилактик биопрепаратлар эшләүгә багышлана. Хламидиоз дигән әлегә кадәр билгесез вирусларны ачып, аларга каршы вакциналар ясый, яңа туган бозауларның эч китүләренә каршы препаратлар уйлап таба, бозауларда бронхопневмония авыруын китереп чыгара торган вирусларны өйрәнүгә дәвам итә. Куелган хезмәт жылга очмый. Харис Зариф улы илдә беренче тапкыр әлегә чирне китереп чыгарган сәбәпләрне ача.

Хәер, хламидия инфекцияләрен өйрәнү XIX гасыр ахырында ук башланса да, аңа нәтижәле препаратлар табылмый. Ләкин озак эзләнүләр уңыш китерә. Институтта хламиди-

озны дөвалау юллары табыла. Хәзер хлами-диоз буенча фәнни эшләнмәләр авыл хужалыгы предприятиеләрендә киң кулланыла.

Харис Гаффаров катнашында зур фәнни хезмәт – “Авыл хужалыгы терлекләрендә хламидиозлар” дигән китап басылып чыга. Институттагы бер төркем галимнәргә авыл хужалыгы терлекләрендәгә, кыйммәтле мех бирә торган жәнлекләрдәгә һәм кошлардагы хламидиоз авыруына диагноз кую, аны дөвалау һәм профилактика ясау өчен биопрепаратлар, дөвалау алымнары эшләгән өчен Татарстан Республикасының дәүләт премиясе бирелә. Алар арасында профессор Харис Зариф улы Гаффаров та бар. Ул Татарстан Фәннәр академиясенең К.Болъ премиясенә дә лаек була. Әлегә премия яңа туган бозауларда диарея дигән авыруга каршы препаратлар ясаганы өчен бирелә.

Харис Гаффаровны авыл хужалыгы предприятиеләрендә бозауларның күпләп үлүе нык борчый. Ул үз алдына төрледән-төрле сораулар куя: ни өчен яшь маллар күпләп кырыла? Моңа начар сыйфатлы азык сәбәпме? Әллә яшәү шартлары начармы? Харис Зарифович туктаусыз тикшеренүләр алып бара. Ул шуңа игътибар итә: авыл кешесе бозавын имезеп үстерә, ә авыл хужалыгы предприятиеләрендә угыз савып эчертәләр. Ләкин савып алынган угызны озак сакларга ярамый. Шуңа күрә институтта Х.Гаффаровның турыдан-туры катнашы белән сыворотка уйлап табыла. Шунысы да бар, күмәк хужалыкларда сыерларга силос ашатыла. Аны ашаган сыерларның угызын эчкән бозауларның эч китү ихтималы зур. Менә ни өчен профилактика максатында әлегә

сыворотканы бирү күп кенә бозауларның гомерен саклап калырга мөмкинлек бирә.

Ул чит илләрдә булганда фәнни тикшеренүләрнең катлаулы вирусологик ысулларын өйрәнә. Мәсәлән, Англиядә булган чагында яшь терлекләрдәгә йогышлы авыруларга диагноз кую һәм профилактика ясау тәҗрибәсе белән кызыксына. Аның булмаган шөһрәе, лабораториясе юктыр. Молдова, Грузия, Азәрбайжан, Краснодар, Ростов, Омск, Томск – берсе дә калмаган.

Харис Зариф улының фәнни эшчәнлегенә күз салсаң, аның тынгысыз галим икәнлеген сиземләү кыен түгел. Әле менә дунгызларда үпкә һәм сулыш юллары авыруларына каршы вакцина ясаганнар. Аны Башкортстандагы “Рощинский” дунгызчылык комплексында сынап карыйлар. Аның кайбер препаратларына Россия авыл хужалыгы министрлыгының ветеринария департаменты да югары бәя биргән. Ул “Иң яхшы уйлап табу” республика конкурсында диплом белән бүләкләнгән. 250 дән артык фәнни хезмәт, 4 монография (башка галимнәр белән бергә) язган. Аны микробиологиядә яңа фәнни юнәлешкә нигез салучыларның берсе буларак беләләр.

Авыл ветеринария врачыннан фән докторы дәрәжәсенә кадәр юл үткән галим Харис Гаффаровның күнеле һаман тыныч түгел. Ул һаман эзләнә. Эштә булган тимер тутыкмый, диләр. Кешеләр дә шулай. Танылган галим Харис Зариф улы Гаффаров яңа ачышлар ясау, яңа вакциналар булдыру, мал-туарны аеруча куркынычлы йогышлы авырулардан саклап калу өчен янып-көеп йөри.

МӨННР АБДУЛЛИН

ТӨРЕК-ТАТАР МӘДӘНИ БАГЛАНЫШЛАРЫ

Татарстан башкаласы Казанның меңбеллыгын бәйрәм итү программасында әнә шундый темага халыкара симпозиум уздыру да каралган иде. Бөтендөнья татар конгрессы башкарма комитеты, ТФАнең Г.Ибраһимов исемендәгә Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, Анкарадагы Төрөк теле жәмгыяте идарәсе һәм Истамбул университетының Төркия институты тарафыннан оештырылган бу зур фәнни мәҗлес 9–10 сентябрьдә Россия Фәннәр академиясенең Казан фәнни үзәге

конференц-залында булып узды.

Симпозиумны тәбрик сүзе белән Г.Ибраһимов исемендәгә Институт директоры профессор Нурмөхәммәт Хисамов ачты.

– Төрөк-татар мәдәни багланышлары гасырлар буена дәвам итә, – диде ул. – Безнең урта гасыр әдәбиятебезне, мәдәниятебезне бөек төрөк сәнгатькярләре, шагыйрьләре, әдипләре һәм галимнәреннән башка күз алдына китереп булмый.

Шушы фикеренә дәлил итеп,



Президиумда: Нурмөхәммәт Хисамов, Осман Фикри Серткая, Мирфатыйх Закиев

Нурмөхәммәт әфәнде суфичылык әдәбияте-бездә, Исламга кагылышлы мәдәният тарихыбызда күренекле роль уйнаган Юныс Әмрә, болгар-татар шагыйре Кол Гали башлангычын күтәрәп алган бөек төрек шагыйрьләре Шәйяд Хәмзә, Сули Фәкыйһ, Әхмәди, Хәмди исемнәрен хөрмәт белән атап үтте. Мондый олуг симпозиумның ике ил тарихында беренче булуын әйтеп, ул шыгрым тулы зур залны аның эшендә катнашу өчен Төркия мәмләкәтеннән килгән күренекле галимнәр белән таныштырып чыкты.

Котлауларны Бөтендөнья татар конгрессы рәисе урынбасары Ринат Вәлиуллин, Төрки тикшеренүләр институты (Истамбул) директоры профессор Осман Фикри Серткая, Истамбул университетының беренче проректоры Шәфәкъ Урал дәвам иттеләр.

Ике көндә барысы 22 доклад тыңланды. Аларның төп эчтәлегә, кыска гына итеп әйткәндә, Октябрь инкыйлабыннан соң Төркиягә барып урнашкан һәм анда бөтен көч-талантларын татар, төрек һәм гомумән төрки мәдәниятне өйрәнүгә һәм үстерүгә багышлаган атаклы милләттәшләребез Гаяз Исхакый, Садри Максуди, Рәшид Рәхмәти Арат, Йосыф Акчура, Зәки Вәлиди Туган, Әкдәс Нигъмәт Курат, С.Максудинның кызы Адилә Айда, Абделкадир Инан, Сәгадәт Чагатай, Әхмәт Тимер, Таһир Чагатай, Хәмит Зөбәер Кушайларның тормыш юлын һәм эшчәнлеген яктыртудан гыйбарәт иде.

Һәр шәхес ижатына, кагыйдә буларак, икешәр доклад бирелде. Төрек галимнәре Осман Фикри Серткая, Хәмзә Зөлфикар, Абделкадир Донук, Хакан Кырымлы, Түнжәр Байкара, Ришат Гәнч, Гөнүл Пултар, Кәмаль Эраслан, Шәфәкъ Урал, Сади Бәйрәмнәр та-

тар моһажирләренә фәнни хезмәтләре, тәржемәи хәлләре турында киң мәгълуматлы, тирән фикерле, ихлас жылы чыгышлар ясадылар, аларга караган кызыклы истәлекләр китерделәр. Ә Казан галимнәре Фәһимә Хисамова, Мирфатыйх Зәкиев, Дамир Исхаков, Фәридә Гаффарова, Флун Мусин, Хатип Миннегулов, Зөфәр Рәмиев, Фәнүзә Нуриева, Илбарис Надировлар Симпозиумны тема һәм проблемалар жәһәтәннән тагын да киңәйтеп, баетып жибәрделәр. Табигый ки, Төркия галимнәренә тюркологиягә керткән зур өлешләрен киң итеп яктырткан махсус докладлар да булды: “Төрки әдәби телләр тарихын өйрәнүдә төрек галимнәренә роле” (Ф.Хисамова), “Төрек галимнәренә хезмәтләрендә Алтын Урда темасы” (Ф.Нуриева), “Төрек-татар багланышларында “Казан” журналы” (Х.Миннегулов), “Мәңгәр фонды һәм аның төрек-татар мәдәниятенә хезмәте” (И.Надиров) һ.б.

Тюркологиянең иң алгы сафларында торып, татар халкын, татар мәдәниятен бөтен дөньяга таныткан мәшһүр милләттәшләребез исемлегә Исхакыйлар-Максудилар йолдызлыгы белән генә чикләнми. Күп кенә татар укымышлылары хәзерге вакытта да, Төркиядә яки башка чит илләрдә яшәп, зур фәнни эзләнүләр алып баралар. Андыйлар хакында “Чылбыр дәвам итә” дигән бик төп символик исемле докладында бүгенге Төркиянең күренекле педагог-галиме, доктор, профессор, Татарстан Фәннәр академиясенең шәрәфле әгъзасы милләттәшебез Надир Дәүләт сөйләде. Конкрет алганда, ул инглиз телендә “Казан ханлыгы һәм татарлар” дигән зур китап бастырган бертуган апасы Шәфыйка Дәүләт, Садри Максудинның оныгы доктор



Залда - алгы планда: Фуат Ганиев, Ришат Гәнч

Гөнүл Пултар, “Идел татарлары” исемле монография авторы, Айшә-Азаде-Рорлих, АК-Шта яшәүче тарихчы, тел галиме Юлай Шамил оглу эшчәнлекләренә киң тукталды.

Симпозиум татар һәм төрек телләрендә алып барылды. Зал, кайсы телдә булуына карамастан, һәр докладны яратып, аңлап кабул итте. Махсус тәржемәче дә чакырылган иде, ләкин ул бөтенләй “эшсез калды”. Төркия профессоры Надир Дәүләт үз чыгышларын бик төзек татар телендә ясады, ә Казан университеты профессоры Фәнүзә Нуриеваның доклады саф төрек телендә яңгырады.

Тугандаш ил кунаклары фәнни мәжлестән буш вакытларында Казанның борынгы һәм яңа сафка баскан истәлекле урыннары (шул жөмләдән Кол Шәриф мәчете, Казан университеты, Кол Гали һәм Салих Сәйдәшев һәйкәлләре һ.б.) белән таныштылар, Габдулла Тукайның туган авылы Кушлавичка һәм Шәһре Болгарга сәяхәт кылдылар.

Симпозиум тюркология фәнендә зур әһәмиятле вакыйга булды, ул Татарстан



Симпозиумда катнашучылардан бер төркем Кушлавичка – Тукай бюсты янында

белән Төркия арасындагы гыйльми, мәдәни, иҗтимагый багланышларны тагын да ныгыту юлында житди адым дип бәяләнде. Барлык докладларны туплап махсус жыентык чыгару турында карар кабул ителде.

ХУҖИӘХМӘТ МӘХМУТОВ,
филология фәннәре докторы,
Халыкара Төрки академиянең
хакыйкый әгъзасы.

ЕРАК АРАЛАРНЫ ЯКЫН ИТЕП...



Казанның 1000 еллыгына багышлап үткәргән иң мөһим чараларның берсе – «Бөтендөнья татар конгрессы» иҗтимагый берләшмәләре Халыкара Берлегенең 29 августта узган тантаналы жыелышы. Жыелышны Халыкара Берлекнең рәисе **Ринат Закиров** ачты:

– Казанның 1000 еллыгына багышланган бүгенге тантаналы жыелышка Жир шарының төрле почмакларыннан 1000нән артык кунак килде. Ерак араларны якин итеп килүегез өчен Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты исемненнән сезгә зур рәхмәт.

Әлбәттә, татар атамасын йөрткән һәр кеше бүген жаны, йөрәге белән Казанда, безнең белән бергә. Бүгенге тантаналы жыелыш-

та Россиянең 61 төбәгеннән 639, Жир шарының 26 иленнән 305, Татарстаннан 215 кеше катнаша. Алар арасында татар халкының иң лаеклы вәкилләре: галимнәр, укытучылар, дөүләт эшлеклеләре, иҗат интеллигенциясе вәкилләре, дин әһелләре, эшкуарлар бар.

...Казанның юбилеена багышланган бәйрәм чаралары конгресс кунаклары өчен кичә башланып китте. Сөз меңбеллек Казанның истәлекле урыннары белән таныштыгыз, «түгәрәк өстәлләр» эшендә катнаштыгыз. «Татар массакуләм мәгълүмат чаралары», “Татар яшьләре форумы”, “Татар эшмәкәрләре ассоциациясе” һәм “Ак калфак” оешмаларында кызыклы сөйләшүләр узды.

Жыелышта катнашучыларны сөламлип, Татарстан Республикасы президенты **Минтимер Шәймиев** түбәндөгеләрне асызыклап узды:

– Уйлап куясың да, башкалабызның 1000

еллык бәйрәменә нинди катлаулы тормыш юлы узып, нинди катлаулы язмышлар аша һәр татар гаиләсенә, дәрәсә әйткәндә, һәр татарның тормыш юлы, язмышы аша бөтен дөньяның хөрмәтенә ия булып, барлык халыкларда безгә карата уңай караш тууын мин, безнең сезнең белән гомер-гомергә тамырлардан килгән акыллылык дип әйтер идем. Тырышлыгыбыз, булганлыгыбыз сыйфаты. Мондый бәяне аны нинди генә бәйрәм уздырма, нинди генә юбилей уздырма, дәрәсә генә әйткәндә, бер елда, ике елда, өч елда да әзерләп булмый. Без моңа гасырлардан-гасырлар аша узып, үзбезнең тормыш рәвешә белән килдек һәм без бу хөрмәткә лаек. Рәхмәт барыгызга да.

Казан шәһәре хакимияте башлыгы **Камил Исхаков** 1000 еллык юбилейның дөньякүләм бәйрәм булуына тукталып:

– Кадерле кунаклар, татар халкы вәкилләре, безнең олуг бәйрәмебез дөнья тарафына да таралды. Бүген Казан бик зур халыкара оешмаларга кабул ителде һәм аның эшчәнлегендә актив катнаша. Бу оешмалар арасында Тарихи шәһәрләр Берлеге, Ислам Берлеге, Евразия шәһәрләре, башкалар. Казан Кремлен бердәнбер борынгы татар ныгытмасы сыйфатында ЮНЕСКОның дөнья халыкларының мәдәни мирасы исемлегенә кергү дә халкыбызның гаять зур казанышы, – диде.

Эчтәлекле доклад белән чыккан БТК Башкарма комитеты рәисе **Ринат Закиров** татар халкын берләштерү, мәдәният-мәгърифәтебезне саклап калу-үстерү юнәлешендәге уңышлар белән таныштырып, милләтебез алдында торган проблемаларга тукталды:

– Юбилей – ул үткәннәргә йомгак ясау һәм шул ук вакытта киләчәк хакында да фикер алышу өчен бик уңай чара. Бүген бирегә Русиянең төрле төбәкләреннән һәм чит илләрдән милләттәшләр жыелганнар икән, үзбезне борчыган һәм милләт өчен мөһим булган проблемалар хакында сөйләшмәсәк ничтә дәрәсә булмас. Бөтендөнья татар конгрессы инде 13 ел дәверендә милләтне борчыган проблемаларны хәл итү юнәлешендә эш алып бара. Әлбәттә, вазгыять үзгәргән сәен, Конгресс үзенең эшчәнлегендә принципияль яңа алымнар кулланып, яңа фикерләргә таянырга һәм эшнә заман таләпләренә туры китереп оештырырга омтыла. Соңгы елларда бу

өлкәдә шактый яңа адымнар эшләнде. Ләкин, шулай да, эшләнгән эшләрнең әле иге-чиге юк. 1990нчы еллар башында киң жәелгән демократияләштерү процессы, Русия дәүләте тарафыннан кабул ителгән кануннар Русиядә яшәгән милләтләрнең мәнфәгатьләрен канәгатьләндерү өчен шактый зур мөмкинлекләр ачты. Бу кануннарның күбесе үтәлмәсә дә, алар бар һәм аларга таянырга мөмкин.

Соңгы елларда башланган хакимиятнең вертикаль структурасын ныгыту процессы, һичшиксез, игътибарга лаек. Аны тормышка ашырганда федераль хөкүмәт, матди һәм башка ресурсларны үз кулында туплап, Русиядә яшәгән халыкларның мәнфәгатьләрен канәгатьләндерү өчен дә мөмкинлекләр табарга тиеш. Русиядә сан ягыннан икенче урында торган татарларның проблемаларын хәл итү тулысынча диярлек Татарстан җилкәсенә төшә, чөнки Русия хакимиятенә милли мәсьәләләргә игътибары җитми. Югыйсә бит Русия кебек федератив дәүләтнең милли өлкәдәге сәясәте приоритетлы юнәлеш булырга тиеш. Бу өлкәдә сәйәси эзлеклелек бик мөһим. Балтыйк илләрендәге ватандашларыбызның мәнфәгатьләре хакында бөтен дөньяга лаф орып, шул ук вакытта үзенең төбәкләрендә яшәгән милләтләрнең мәнфәгатьләрен санга сукмау, бу өлкәдә җитди сәйәси күзаллау булмаганлыгын күрсәтә түгелме?

Безне борчыган проблемаларның иң мөһимнәреннән берсе – милли мәгариф проблемасы. Милләтнең киләчәге, аның телен, гореф-гадәтләрен саклау өчен мәгариф системасының әһәмияте әйтеп бетергесез зур. Татарстандагы вазгыять бүген безне канәгатьләндерерлек булса, Русиянең башка төбәкләрендә һәм БДБ илләрендә хәл бик аяныч. Татар мәктәпләре юк дәрәжәсендә аз, бүгенге көндә яңаларын ачу мөмкинлегә юк дияргә мөмкин. Соңгы ике ел эчендә без авырлыктар белән Ульяновск өлкәсенә Дмитрийград шәһәрендә бер татар мәктәбе ачуга ирештек. Чиләбе хакимияте татар мәктәбен ачарга ризалык бирде. Екатеринбург шәһәрендә сөйләшүләр алып барыла. Төбәкләрдәге мәктәпләрдә татар теле татар балаларына чит тел дәрәжәсендә атнага 1-2 сәгать укуына икән, димәк татар теле кулланыштан чыга дигән сүз. Мәктәпләрдә милли тәрбиянең булмавы һәм туган телне шул рәвешчә кысырыклап чыгарылуы нәтижәләре нәрсәгә ки-

терер һәм ул кемгә файдалы? Әлбәттә, милләтбез өчен мондый вазгыять – ул фажиғә. Тулысынча диярлек татарлар яшәгән төбәкләрдә балаларны русча укуы ул бернинди дә хокукий һәм әхлакий кысаларга сыймый торган күренеш. Бәлки Русия дәүләте моннан үзгәреш файда күрәдер? Ниһиксез юк. Чөнки үз халкының телен, гореф-гадәтләрен белмәүче һәм милли жирлектән аерылган яңа буын милләтнең генә түгел, дәүләтнең дә терәге була алмый. Манкортлардан торган илнең киләчәге юк. Конкрет милли нигезгә корылмаган тәрбия системасы югары әхлаклы яшыләр тәрбияли алмый. Кызганычка каршы, бу проблеманы Татар конгрессы тырышлыгы белән генә хәл итеп булмый. Ул Русиядә милли сәясәт торышының бер чагылышы. Күпмилләтле федератив дәүләттә уйланылган милли сәясәт булырга тиеш.

БДБ илләрендә милләттәшләребезнең хәле тагын да аянычрак. Миллион ярым татар язмышын ул илләрдә кем кайгыртыр? Бу дәүләтләрдә инде 90нчы еллар башыннан ук дәүләт телләрен үстерүгә зур игътибар бирелә, ә татар теленә мөнәсәбәтнең уңай якка үзгәргәнә юк. Югыйсә бит күп татарлар анда тарихи ватаннарында яшиләр. Бүген Русия дәүләте шул дәүләтләр белән халыкара килешүләр төзгәндә, ул мәсьәләләргә дә хәл итү өчен хокукий жирлек булдырырга тиеш дип саныбыз. Бу юнәлештә беренче адымнар да ясала башлады. Русия тышкы эшләр министрлыгы инде 2 ел Татарстанда БДБ илләреннән татар яшыләрен укуы буенча эш алып бара. Быел 38 кешегә Татарстанның югары уку йортларына керү өчен квота бирелде. Бу мәсьәләне хәл итүгә Татарстанның БДБ илләрендәгә вәкилләргә дә үз өлешләрен кертә алырлар иде. Аларга да, республиканың икътисади мәнфәгатьләргә белән беррәттән, милләттәшләребезнең рухи һәм милли проблемаларын хәл итүнең әһәмиятен аңлау мөһим. Ләкин әлегә бу өлкәдә аларга инициатива житми. Шушы 38 урынга нибары 19 кеше килгән иде, аларның 17се студент булу бәхетенә иреште. Югыйсә, республика югары уку йортлары житәкчеләренәң читтән килгән милләттәшләребезгә мөгамәләләргә уңай. Димәк, барыбызга да бергәләшәп эшләргә генә кирәк.

Татарстанда урнашкан югары уку йортларында шулай ук Русия төбәкләргә өчен дә татар

теле белгечләргә, укучылар һәм милли кадрлар әзерләүгә оештыру бик мөһим. Бу мәсьәләне хәл итүдә без яңа гына ачылган Татар дәүләт гуманитар-педагогика университетына зур өметләр баглыйбыз. Ул үз өстенә татар милли университеты вазыйфаларын да алырга тиеш. Дөньяда булган мәгариф стандартларына таянып, милли рухлы белгечләр әзерләү бик үк жинел булмаса да, ул тормышка ашырырлык эш дип уйлыйм мин. Ләкин, шулай да, бу мәсьәләдә борчылырлык жирлек бар. Яңа уку йортларының нигезен тәшкит иткән һәм күп еллар бусә әзерләгән кадрлары Русиянең татарлар яшәгән төбәкләргә барып житми торган педагогика уку йорты, милли университет вазыйфаларын үз өстенә ала алырмы? Милләт өчен янып йөргән кадрлар әзерләү дәрәжәсенә күтәрелерме? Моңарчы укучылар гына әзерләгән уку йорты үзенең эшчәнлегенә принципияль үзгәреш кертүгә әзер булырга тиеш. Яңа уку йортының эш юнәлешләрен билгеләгәндә, бу сорауларга җавапны табу өчен, аның элекке структурасын һәм үзләргә әзерләгән кадрларга мөнәсәбәтне тамырдан үзгәртәргә кирәк булчак. Безгә милли кадрлар бүген кирәк. Бигрәк тә Русия төбәкләргә кадрлар житмәү сәбәпле ябылу алдында торган татар мәктәпләргә аларга аеруча мохтаж. Әлегә яңа уку йортының житәкчеләргә бу мәсьәләдә үз фикерен әйткәнә юк. Соңгы ике елда Татарстанның югары уку йортларына Русия төбәкләргәнән һәм БДБ илләреннән 152 кеше укырга керде. 2005 елда Бөтендөнья татар конгрессына милли оешмалар аркылы 220 кеше Татарстанның югары уку йортларында укырга теләк белдерде. Татарстаннан читтә 4 миллионга якын милләттәшләребез яшәгәнә искә алсак, бу, әлбәттә, бик аз. Ләкин әле аның да хокукий нигезләргә юк. Уку йорты житәкчеләргәнә үтенеп-ялварып кына хәл ителә торган проблема түгел бу. Бу эш ниһадәр генә катлаулы булса да, төбәкләрдә дә кул кушырып утырырга һич тә ярамый. Жирле идарә органнары белән конструктив сөйләшүләр алып бару, Русия Конституциясә тарафыннан милли мәнфәгатьләргә канәгатьләндерүдә безгә бирелгән законлы хокукларыбызны тормышка ашыруны таләп итү, милләт мәнфәгатьләргән канәгатьләндерүгә юнәлдерелгән хокукий инициативалар белән чыгу кебек эшчәнлек даими алып барылырга тиеш. Бу

жәһәттән бирегә жыелган миллиәттәшләребез иҗтибарына бер мәғлүмәт җиткерүне дә мөһим дип саныйм. Шушы көннәрдә генә Бөтендөнья татар конгрессы каршында Гали Акыш исемдәге фонд оешты. Аның максаты – юкка чыгу алдында торган милли мәгарифне саклау һәм үстерү. Шуны аңлаган һәм мөмкинлеген булган миллиәттәшләр, бигрәк тә эшмәкәрләр, бу фондның эшчәнлегеннән читтә тормаслар дип уйлыйм.

Россия төбәкләрендә милли мәгариф системасының эзлексезлегенә гаиләдә тәрбия проблемасының мөһимлеген тагын да асызыклай. Дәүләт үз өстенә милли тәрбия мәсьәләсен алырга теләми икән, бу очракта гаиләнең ролен бермә-бер артты. Телне, гореф-гадәтләрне һәм динне саклау һәм аны буыннан буынга тапшыру гаиләнең төп функциясенә әйләнә. Бу проблеманың әһәмиятен истә тотып, Татар конгрессы узган ел “Ак калфак” жәмгыяте белән бергә татар хатын-кызларын җыеп, аларның гаилә тәрбиясендә тоткан урынын хакында зур сөйләшү уздырган иде. Шунысын да әйткәч, татар хатын-кызларының жәмгыяте активлыктары көннән-көн артты һәм, шуңа күрә дә бу өлкәдә оптимизм өчен җирлек тә юк түгел. Шулай да, гаиләнең илдәге тәрбия системасына каршы тора алмаганлыгын истә тотсак, әллә ни шатланырлык урын да юк.

Билгеле булганча, яшьләр белән эшнә активлаштыру – миллиәтнең киләчәген хакында кайгырту өлкәсендә иң перспективалы эш юнәлешләренен берсе. Бөтен дөньяга сибелгән татар яшьләрен туплау, алар белән миллиәт проблемаларын уртага салып сөйләшү, яшь буынның милли аңын үстерү юлларын билгеләү, аларда туган телгә мәхәббәт, милли горурлык хисләре уяту – болар Бөтендөнья татар конгрессы алдында торган бик мөһим мәсьәләләр. Узган ел 600 кеше катнашкан Бөтендөнья татар яшьләре форумын җыйганда, без нәкъ шул хакта җитди сөйләшү оештыруны күз алдында тоткан идек. Бу форумның нәтиҗәләре озакламыйча сизелер дип өметләнәбез. Төбәкләрдә дә инде эшнә оештырырлык көчләребез бар. Бүген 42 татар яшьләре оешмалары үзләренен эшчәнлекләрен киң җәелдереп җибәрергә өметләнәләр.

...Милләт язмышы хакында борчылу, әлбәттә, дәүләтнең бу өлкәдә үз вазыйфаларын башкармавыннан зарлану гына кайтып калырга тиеш түгел. Милләт үз язмышын

үз кайгыртырга һәм алда торган проблемаларны хәл итү өчен эчкә ресурслардан файдалану юлларын эзләргә тиеш. Мин горурлык хисе белән шуны әйтә алам, соңгы елларда төбәкләрдә Бөтендөнья татар конгрессының терәген булырлык миллиәт җанлы көчләр шәхесләрен саны бермә-бер артты. Мин алар арасында Кязим Дебердиев (Пенза), Фәхретдин Канюкаев (Самара), Фәрит Ляпин (Иваново), Ринат Абдуллин (Казан), Жәмил Вәлиуллин (Тольятти), Камил Аблязов, Эдуард Гансеев (Саратов), Шамиль Бикмаев (Саранск), Назиф Мириханов (Мәскәү), Ильяс Мөслимов (Мәскәү), Ринат Садриев (Екатеринбург), Рәсим Акчурин (Мәскәү), Альберт Абзалов, Ринат Аскарлов, Ринат Садриев (Екатеринбург), Рамил Вафин (Йошкар-Ола), Фәрит Гыйбатдинов (Чувашистан), Ирек Шәрипов (Ижау), Мөдәрис Әбәкерев (Новосибирск), Роза Әхмәтжанова (Ульяновск), Данияр Закиров (Пермь), Фәрит Мөхтәсәров (Мәскәү өлкәсе), Гөлсинә Үлмәскулова (Кыргызстан) исемнәрен атар идем.

Төбәкләрдә эшнә оештыру өчен бик мөһим булган тагын бер мәсьәләгә – миллиәт проблемаларын хәл итүдә татар капиталының әһәмиятен билгеләп үтәргә кирәктер. Әгәр дә без тарихка күз салсак, 1917 елгы революциягә кадәр миллиәтнең язмышына татар капиталының йогынтысы зур булган. Бүген бу өлкәдә булган кайбер уңай күренешләрне күзалларга мөмкин. Аякка басып килүче татар эшмәкәрләренен милли төсмерләре дә берәз сизелә башлады. Бөтендөнья татар конгрессы каршында “Татарлар яшәгән төбәкләрдә эшмәкәрлеккә үстерү һәм икътисади элементлар булдыру” дигән комиссияне төзү инде үзгә шул хакта сөйләш. Аларның төбәкләрдә Сабантуйлар уздыруга керткән өлеше дә моның ачык мисалы. Быел сабантуйлар Россиянең 59 төбәгендә һәм 11 чит илнең 30 шәһәрләндә уздырылды. Бу бәйрәмдә Россиядә 850 мең, ә чит илләрдә 27 мең татар катнашты. Татарның яшәеш, берләшү, киләчәккә омтылу символы булган Сабантуй, миллиәтебезнең бөтен потенциал мөмкинлекләрен дә бергә туплаган бәйрәм булырга тиеш.

...Бу залга татар миллиәтенен иң ләскәли вәкилләре җыелган. Сизне Татарстанда, халкыбыз тупланып яшәгән җирләрдә танылар. Бүген сезгә, Татарстанда һәм аннан

читтә яшәүче ласклы милләттәшләргә, халкыбызга хезмәт итүгез өчен ихлас күнәлдән рәхмәтемне белдерергә рәхсәт итегез!

Чыннан да, халкыбыз үзенә милләте өчен янып-көеп торган уллары-кызлары, тарихыбызны өйрәнүгә зур өләш керткән галимнәре, дин әһелләре, мәдәниятнең төрле өлкәсендә татарларны бөтен дөньяга таныткан әдәбият-сәнгать әһелләре белән данлыклы. Аларның кайберләренең исемнәрен дә атап китми мөмкин түгел Туфан Миңнуллин (Казан), Фәридә Кудашева, Суфиан Поварисов, Тәлгат Тажетдин (Уфа), Равил Гайнетдин, Мөхмүт Гәрәев, Әхдәс Борһанов, Хәсән Зәбилов (Мәскәү), Ирек Сабиров (Чиләбе өлкәсе), Мәсгут Гаратуев (Удмуртия), Фәүзия Бәйрәмова, Айдар Хәлим (Яр Чаллы), Фрид Рәшитов (Сарытау), Омәр Идрисов (Түбән Новгород), Тамир Алимбаев (Омск), Фаил Латыйпов (Ырынбур), Илгиз Колүчев (Самара өлкәсе), Шамиль Әхмәтшин, Әлфинур Гафурова (Санкт-Петербург), Фәвия Сафиуллина (Екатеринбург), Флера Сафиуллина (Тубыл), Айрат Ибраһимов (Ульян), Нурғали Яруллин (Магнитогорск) кебек шәхесләрдән башка милләтнең бүгенгесен һәм киләчәккә күз алдына китерү мөмкин түгел. Чит илләрдә дә халкыбыз мәнфәгатьләренә әһәмият аңлап яшәүче милләттәшләребез күп. Алар арасында Габделхак Ахунҗанов, Гриф Хәйруллин (Казахстан), Гали Акыш, Надир Дәүләт (Төркия), Окан Даһер (Финляндия), Ибраһим Канапацкий (Беларусь), Сәлим Хезбиевич (Польша), Мирсәет Байрашевский (Литва), Гөлҗан Масаутова (Баку), Рим Гиниятуллин (Үзбәкстан), Гариф Солтан (Германия), Таминдар Мөхит (Япония) һәм башкалар.

Казанның олуг юбилее безнең өчен, һичшиксез, зур тантана. Ул милли бердәмлеккә ирешү өчен халкыбызга рухи, мәдәни һәм сәя-

си кыйбла кирәклеген раслаучы зур бәйрәм. Бүген 10 гасырлык чал тарихлы шундый кыйблабыз булуы безне шатландыра һәм күнәлләрдә зур өметләр уята. Бөтен дөньяга таралган татар үзенә меңеллык башкаласы белән горурланып, аны сагынып, аңа омтылып, анда килеп, үзенә рухи азык һәм күнәл тынычлыгы табып яши икән, без киләчәктә дә милли йөзәбезне югалтмабыз. Шундый гүзәл башкаласы булган милләтнең киләчәккә якты һәм өметле булуына минем һич тә шигем юк!

Бәйрәмнәр мөбарәк булсын, мөхтәрәм милләттәшләр, кадерле дуслар!

Чыгыш ясаучылар: Татарстан Дәүләт Советы рәисе **Фәрит Мөхәммәтшин**, драматург **Туфан Миңнуллин**, Төркиядән профессор **Надир Дәүләт**, мөфти **Равил Гайнетдин**, сәясәтче **Рафаэль Хәкимев**, Мәскәүдән **Ильяс Мөслимов**, Башкортстаннан **Рушан Галләмов**, язучы **Фәүзия Бәйрәмова**, Финляндиядән профессор **Окан Даһер**, Казанның 1000 еллыгы белән котлап, күп кенә гыйбрәтле фикерләр әйттеләр. Җир шарының төрле төбәкләрендә яшәүче татарларның барысы өчен дә Казанның әһәмияте турында **Окан Даһер** болай диде:

– Хөрмәтле жәмәгать! Без елдан-елга Казанның гажәеп дәрәжәдә яңаруын, төзекләнүен һәм күркәмләнүен күрәп шатланабыз. Аның быел ачылган Кол Шәриф мәчете, яңа салынган үз метросы, яңа университеты һәм башка бик күп яңалыклары бар. Яңарса да, үзгәрсә дә Казанның гасырлар кичкән мәһабәт бөеклегә сакланган. Ул җир йөзенә сибелгән татар халкын үзенә тартып торучы тарихи һәм мәдәни мәркәз. Халыкара танылган шәһәр булып мәңгә яшәсен Казан.

(Жыельиштан фоторепортаж тышлыкның өченче битендә китерелә.)

МӨХТӘРӘМ УКУЧЫЛАР!

«Фән һәм тел» журналына 2006 елның беренче яртысына язылырга онытмагыз!

Фәнни-хәбәри «Фән һәм тел» журналында тел, әдәбият, тарих; мәшһүр галимнәребез; татар телендә беләм бирү; фәннең төрле өлкәләре буенча һәм мәктәп балалары өчен популяр мәкаләләр басыла.

Журналның индексы – 16071.

Ярты елга язылу бәясе: өй адресына – 73 сум 9 тиен,

абонент әржәсе адресына – 70 сум 63 тиен.

2005 ЕЛДА БАСЫЛГАН ӘСӘРЛӘР ИСЕМЛЕГЕ

КАЗАННЫН 1000 ЕЛЛЫГЫН КАРШЫЛАП

Исхаков К.Ш/Әхмәдиев Ф.Г. Мең яшьлек калабыз тагын меңнәр яшәсен!, №3.

БӨЕК ЖИҢҮНЕҢ 60 ЕЛЛЫГЫ

Асылгәрәев Ш.Н. Фронтоник галимнәр, №2.

Гәрәев М.А./Булатов Н.Х. Сугышның йөзе һәрчак кырыс, усал..., №1.

ТЕЛ, ӨДӨБИЯТ ҺӘМ ТАРИХ

Асылгәрәев Ш.Н. Язуыбызны төзөтү өчен барган бәхәсләр (XX йөзнең беренче чиреге), №3.

Әхмәтжанов М.И. Ельязмачы Сафкол Котый улы, №2.

Әхмәтҗанов М.И. Татар сәнәгатькәренә император Николай I биргән истәлек медале, №2.

Әхмәтҗанов М.И. Казан тарихыннан, №3.

Гарәпшина Л.Р. Гадел Кутуй – драматург, №1.

Гәрәева Г.Ф. Шамил Рәкыйпов очеркларының композициясе, №4.

Жәләлиев Ә.Н. 110 ел элек башланган гомер, №4.

Зарипова Р.С. Мин – гуманист, сөям дөньяны..., №4.

Зәкиев М.З. Ата-бабалар йортына..., №4.

Ибраһимов Т.И. Татар сөйләме, теле һәм әлифба китабы, №3.

Йосыпов А.Ф. Шәмсетдин Зәки әсәрләрендә ярдәмче сүз төркемнәрененң бирелеше, №4.

Кушелекова Ф.А. Димче – диңгез кичерә, №1.

Мингалим Р.Г. Шигыръләр, №2.

Нотфуллина З.Т. 70нче еллар «авыл прозасы»нда күтөрелгән кайбер проблемалар, №4.

Фәрхетдинова Г.Д. Татар теленен умартачылык лексикасында гомумалтай катлам, №4.

Фәттахов И.Ф. Безнең авылның энциклопедиясе, №3.

Харрасова Р.Ф. Миръякуп Дулатулы һәм татар әдәбияты, №2.

Хисматова Э.Р. Фәүзия Бәйрамова әсәрләрендә психологизм күренешләре, №1.

Хәснүллина З.М. Казан шәһәрәндәгә татар фамилияләренә лексик нигезләре, №3.

Шәрәфетдинова Ә.Г. Палеолингвистика: төрки-ирани тел бәйләнешләре, №4.

Шәрәфетдинова З.Г. Ияртемнәрдән фигуралар һәм исемнәр ясалы, №2.

Яруллина А.Г., Хәмидуллин Л.Х. Татар энциклопедиясенең нигез ташлары, №1.

МЭШҮР ГАЛИМНЭРЭБЭЗ

Нил Юзиев: Галиуллин Т.Н. Тынгысыз галим, №1.

Мәхмүтов Х.Ш. Өлкән хезмәттәш, ярдәмчел дус, №1.

Юзиев Н.Г. Чэбия-Чүрчи егете – маркиз, рыцарь һәм академик, №1.

Габделмәңғыйм Әминов: Голубев Г.В., Әминов Н.Г. Әминов үзен иң яхшы яктан күрсәтте, №2.

Әминов Г.Ш. Кайбер механик системалар хәрәкәтенең тотрыклыгына карата, №2.

Исмәгыйль Гайнетдинов: Айдаров С.С. Мәшһүр татар архитекторы, №3.

Гайнетдинов И.Г. Борынгы Болгар архитектурасы һәйкәлләре мәсьәләсенә, №3.

Осман Курмаев: Ситдыйков Ф.Г. Эйдәп баручы физиолог, №4.

Абзалов Р.А. Остазым Осман Курмаев, №4.

Минлебаев Р.Г. Деканыбызны яраттык, №4

Курмаев О.Ж. Йөрөк эшчәнлеген нерв һәм гумораль көйлөү механизмнары, №4.

МИЛЛИ МЭГАРИФ

Бәширова И.Б. Тел берәмлекләрен Тел һәм Сөйләм күренешенә итеп өйрәнгәндә терминнарны аерымлау, №3.

Вәлиева Л.Ә., Вәлиев Р.Ә. Материаллар белеме атамаларының семантик үзгичләр, №4.

Исламов Ф.Ф. Вақыт житте гыйлем, һөнәр кулланырга..., №4.

Мифтахова Н.Ш. Татар мәгарифенең яңарышы чорында басылып чыккан лингводидактик әдәбият, №1-3.

Нигамаева Л.З. Татар телендәге педагогика терминологиясен русча алынмалар белән баеп, №1.

Хисамиев Г.Г., Мусина Л.Т., Никитина Л.Е. Химиядән бердәй дәүләт имтиханы һәм аңа хәзерлек, №1.

Шәйхетдинова Г.И. Татар теленнән мөстәкыйль эшләр оештыруны субъективлаштыру, №2.

ФӘН ҺӘМ ГАМӘЛ

Гайсин Н.К. Кристаллик бензол молекулаларының әйләнеш хәрәкәтен протоннарның спин-рәшәткә релаксациясе буенча әйрәнү, №3.

Галков В.М. Кешенә башлангыч эмбриональ үсеш турында, №3.

Гатауллин И.Н. Сәнәгать предприятиеләре зонасындагы төзелеш конструкцияләренә озак хезмәт итүен күтәрү юллары, №2.

Заһидуллина Г.М. Татарстан Республикасында төзелеш комплексының хәзерге торышы, №2.

Камалов А.З. Ныгыткыч аркаларның реакцияләрен хисаплау, №1.

Канзафарова С.М. «Яшь төзүче» һаман яшь ул!, №2.

Куприянов В.Н. Гел үсештә, үзгәрештә, №2.

Мирсәяпов И.Т., Наумов А.В., Наумов В.П., Ичанкин С.Г. Бөгелүче тимербетон элементларны статик йөкләмгә һәм аручанлыкка сынау өчен программалы техник комплекс турында, №2.

Мирсәяпов И.Т. Киселү торыгы уртача озынлыкта булган бөгелмәүчән элементларның арудан жимерелү модели турында, №3.

Мирсәяпов И.Т. Киселү торыгы кыска булган тимербетон өрлекләренә арудан жимерелү модели турында, №4.

Миңнеханов Ф.Г. Чал каланың төзүче белгечләр мәктәбе, №1-2.

Фәтхуллин В.Ш. Татар телендә уку традициясен яңартып, №2.

Хәбинова З.Г. Сүз һәм мәгънә, №1.

ФӘНГӘ КЕРЕШ

Исламов Ф.Ф. Үз жиребезнең дөвалары һәм мөсәннән артык..., №3.

Камалов А.З., Шакиржанов Р.Ә. Механика тарихыннан, №2-4.

Хисамиев Г.Г., Нарбеков А.И., Шакиржанов Р.Ә. Химиядә тарихи вакыйгалар һәм ачышлар, №1.

КИТАП КИШТӘСЕ

Асылгәрәев Ш.Н. Язуыбыз турында яңа китап (М.З. Зәкиевнең «Тюрко-татарское письмо: история, состояние, перспективы» исемле монографиясы турында), №4.

Әхмәтжанов М.И. Мирасханә: фонд һәм коллекцияләр күрсәткече, №2.

Әхмәтжанов М.И. Татар телендә басылып чыккан кайбер авыл тарихларына карата, №4.

Исламов Ф.Ф. Кыйммәтле хезмәт (Б.Ш. Зиятдиновның «Мәғрифәтле Таузар иле» исемле китабы турында), №4.

Хәкимжанов Ф.С., Шакиржанов Р.Ә., Хәбинова З.Г., Минһажев Т.Н. Русча-татарча нефть сәнәгате сүзлегә, №2.

Шакиржанов Р.Ә. Ямаширмә мәктәбе – мәғрифәт чышмәсе, №4.

Юсупов Ф.Ю. Татар теленә диалектлары: Урал сөйләшләре, №1.

Юсупова Г.Ф., Юсупов Ф.Ю. Красноуфим татарлары, №1.

Яхин Р.Г., Хәкимжанова Г.И., Юнысов Ә.Ә. Классик механиканың физик нигезләре, №4.

ЖЫЕННАРДАН ХӘБӘРЛӘР

Абдуллин М. Эштә булган тимер тутыкмый, №4.

Мөхмүтов Х. Төрки-татар мәдәни багланышлары, №4.

Бөтендөнья татар конгрессында, №1-4.

Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетында, №3.

Казан дәүләт медицина университетында, №1.

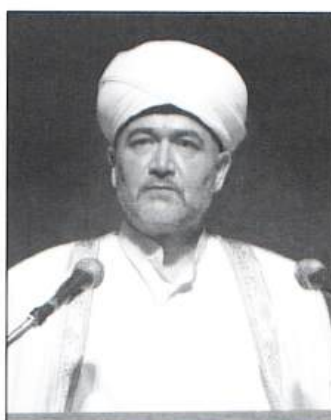
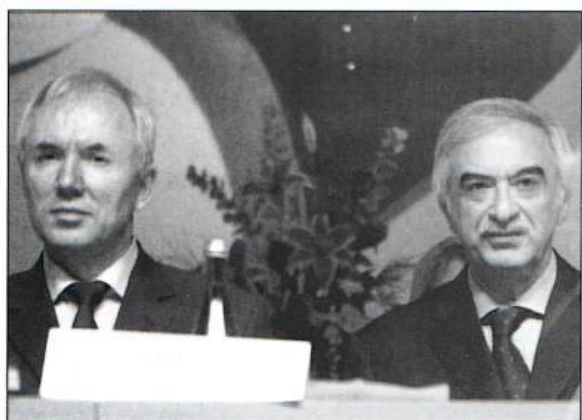
Казан дәүләт технология университетында, №1.

Казан шәһәр советында, №1,3.

Татарстан Республикасы Дәүләт Советында, №2.

Татарстан фәннәр академиясендә, №2-3.

Казанның 1000 еллыгы: «БТК» берлегенең тантаналы жыелышында



XVIII гасыр уртасы дөнья картасы (көнчыгыш ярымшар)



Россиядә 1745 елда басылып чыккан беренче географик атласта Жир йөзенең сәясий-этник бүленеше европалылар тарафыннан XVIII гасырның икенче яртысында күзаллау нигезендә алынган. Европаны Азиядән аерып торган чик Идел елгасының урта һәм түбәнге өлешләре, төньякка таба Кама елгасы буйлап сузыла. Шушы чиктән көнчыгышка таба барлык Себер өлкәләре, Кытай белән Һиндстанның төньяк өлкәләрен дә кертеп, татар җирләре итеп күрсәтелгән. Әлеге принципның төбе очраклы түгел, европалылар Чынгыз хан һәм аның нәселләре хакимлек иткән җирләргә татарларга нисбәтле дип караганнар. Бөтен Көнчыгыш Себер — «Бөек Татария», аннан көньяктагы җирләр — «Татария вольная», төп Кытай җирендә — «Татария китайская», Һиндстанның төньягы — «Влад. Вел. Могола» дип күрсәтелә.

Марсель Әхмәтжанов,
филология фәннәре докторы